

Dissertatio theologica de Christi, e cruce pendentis, vocibus

<https://hdl.handle.net/1874/325365>

DISSERTATIO THEOLOGICA

DE

CHRISTI, E CRUCE PENDENTIS, VOCIBUS.

DISSERTATIO THEOLOGICA

ET

CHRISTI, E CRUCE PENDENTIS, VOCIBUS

QUAM,

ASSUMPTIS SEORSUM EXAMINAVIT

ET AUCTORITATE REGIUM MAGISTRICI

SIMONIS KARSTEN,

QUII HONORIS CAUSA, HUIUSMODI DOCT. ET THEOL. HONOR.

REC. NOT.

IMPRESSIO SENATUS ACADEMICI CONSENSU,

ET

UNIVERSITATIS FACULTATIS THEOLOGICAE DECRETO

Haec Opera Doctorinae

CHRISTI, E CRUCE PENDENTIS, VOCIBUS
THEOLOGIA

HONORIS AC PRIVILEGII

IN ACADEMIA HENNO-TRAJECTINA

HAEC ET FACILITER CONSPICUUM

PUBLICO AC SOLEMNI EXAMINE SUBMISIT

GERARDUS JOHANNES VIJKE,

ET PARS LIBRARII

ET ARTIUM IN VICO HONORABILIS

A. D. VIII M. OCTOBRE A. MDCCCLVI, HORA 1.

TRAJECTI AD RIEM

APUD KEMINK ET FILIUM, TYPOG.

MDCCCLVI

DISSERTATIO THEOLOGICA

DE

CHRISTI, E CRUCE PENDENTIS, VOCIBUS,

QUAM,

ANNUENTE SUMMO NUMINE,

EX AUCTORITATE RECTORIS MAGNIFICI

SIMONIS KARSTEN,

PHIL. THEOR. MAG. LIT. HUM. DOCT. ET PROF. ORD.

NEC NON

AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,

ET

VENERANDAE FACULTATIS THEOLOGICAE DECRETO,

Pro Gradu Doctoratus

SUMMISQUE IN

THEOLOGIA

HONORIBUS AC PRIVILEGIIS,

IN ACADEMIA RHENO-TRAIECTINA,

RITE ET LEGITIME CONSEQUENDIS,

PUBLICO AC SOLEMNI EXAMINI SUBMITTIT

GERARDUS JOANNES VINKE,

E PAGO JUTPHAAS,

SS. ANTISTES IN VICO HOEVELAKEN.

A. D. VIII M. OCTOBRIS A. MDCCCXLVI, HORA I.

TRAJECTI AD RHENUM,

APUD KEMINK ET FILIUM, TYPOGR.

MDCCCXLVI.

DESCRIPTIO THEOLOGICA

28

THEOLOGICAE, ET GRÆCÆ PNEUMATICÆ, VOCABULUM

PER

FRANCISCUM WILHELMUM

IN THEOLOGICIS LITTERIS PNEUMATICIS

SYNONYMIS WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

1802

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

FRANCISCUM WILHELMUM

PROFICIO

PARENTIBUS OPTIMIS

CARISSIMIS

SACRUM.

PRAEFATIO.

Tandem mihi contigit, quod jam dudum in votis fuit, dissertationem meam inauguralem absolvere ac publici juris facere. Neque est, quod quis miretur, nunc demum studiorum hasce primitias me in lucem edere, quum biennio plus temporis effluerit, postquam Academiam Rheno-Trajectinam reliqui. Factum enim est, gratuita Dei benignitate, ut, quod eo saltem tempore paucis continebat, S. S. Min. Candidatis via adscriptus, continuo ad sacrorum Antistitis munus vocarer: in quo gerendo tantum habui negotii, ut mihi certe tempus, quod in dissertationem conscribendam impenderem, per biennium fere, si officio meo religiose fungerer, omnino deesset. Quantum autem deinceps otii muneris gravitas mihi concessit, ad consilium, quo numquam plane destiteram, quod vero vix sperabam fore ut attingerem, perficiendum contuli. — De argumenti ratione quod mihi elaborandum sumsi, nonnulla in Introitu praefatus sum. Caeterum disquisitionem de iis, quae Jesus Christus de cruce pendens locutus fuerit, cum valeat ad Conservatoris personam penitus cognoscendam, haud alienam esse a temporis, quo vivimus, ratione, nemo est quin

videat. Eandem autem in se spectatam, Theologo Christiano argumentum etiam exhibere dulcissimum simul ac gravissimum, quisque persentiscit, qui cum summo Paulo Apostolo fateatur: Οὐκ ἔχρηά τι εἰδέναι — εἰ μὴ Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ τοῦτον ἐσταυρωμένον. Quodsi quae de hoc argumento disputata a me sunt, non prorsus displiceant Viris Doctis, omnem fere hujus rei fructum, Praeceptoribus, quibus in Academia Rheno-Trajectina uti mihi contigit, referendum esse lubenter confiteor. Quamquam enim biennium jam effluxit, ex quo praeclarae illi doctrinarum sedi valedixi, nequaquam tamen memoria excidit egregia institutio, qua ibi frui mihi licuit. Accipite ergo vos etiam nunc grati animi publicam significationem, Clarissimi Viri, Groenewoude, Goudoevere, Visschere et Karstene, quos de literis Hebraicis, Latinis, Nederlandicis ac Graecis exponentes audivi. Utinam gratum item animum significare possem Duumviris, Academiae quondam decoribus, Heusdio et Schroedero, quos Numen supremum morte nobis eripuit. — In primis autem felicem me praedico, propter hoc, quod vobis agere gratias possim, Viri Clarissimi Boumanne et Royaardsi, qui Academiam Rheno-Trajectinam in hunc usque diem condecoratis, quos per triennium studiorum Theologicorum duces expertus sum eximios. Neque institutione tantum vestra, sed consuetudine etiam uti mihi licuit. Namque summa vos semper benevolentia me estis prosecuti. Vos disciplinae Theologicae amorem non solum in me excitastis et auxistis, sed etiam ad gravissimum, quo jam fungor, munus me informastis. Pro tot igitur tantisque in me collatis meritis, meas accipere grates ne dedignemini.

Tibi vero, Carissime Pater! quem simul Clarissimum Promotorem meum compellare mihi licet, quid debeam hic referre vellem equidem, at vero nequeo. Illuxit laetus ille dies, a te quoque, quod scio, diu expectatus, quo ad summos in Theologia honores, primum doctrinae specimen editurus, adspiro. Illuxit ille dies, quo remunerari quodammodo et reddere possum, quae bona in me per totam vitam conferre numquam desiisti. Non est hujus loci repetere ea, quibus solenni illo die, quo in amoenissimo meo Hoevelaken gravissimum munus auspiciabar, te matremque amantissimam compellabam in publicam grati animi significationem. Ne tu quidem illud a me poscis. Accipias benigne Pater Carissime!, hasce studiorum meorum primitias, tui operis, tuae curae, tui laboris fructum ac praemium qualecunque. Patri optimo, cui post Deum omnia debet, cui, quod vitâ ipsâ longe dulcius, post Deum hoc debet, quod Χριστὸν possit κηρύσσειν, καὶ τοῦτον ἐσταυρωμένον, Χριστὸν, θεοῦ δύναμιν καὶ θεοῦ σοφίαν, illud offert pius filius. — Quos autem habui in Academia sodales sincerosque amicos, hos ut eodem, quo ego illos, amore in posterum me prosequantur, vehementer rogo. Amicos vero compellans, num te obliviscar, quem inter amicos habui amicissimum, Carissime Frater? Si quis alius, tu mecum laetaris de festo hocce die, qui Dei benignitate jam mihi illuxit. Quoties redeo in memoriam dulcissimi ejus temporis, per quod in domo paternâ una versabamur, toties subeunt innumera documenta fraterni amoris, quo a teneris ad hunc usque diem me prosecutus es. Amare me perge conjunctissime Frater! Me autem fraterna caritate te semper prosecuturum, firmiter

tibi persuasum habeas. *Christus autem isque cruci affixus, quem, dulcissima cogitatio! una praedicare nobis contingit, sit maneatque fraterni nostri amoris fundamentum. — Tibi vero, Deus O. M.! per Christum Patri elementissimo, qui vitam viresque mihi largitus, innumeris aliis beneficiis, quibus me a pueris ad hunc usque diem cumulasti, et hoc addidisti, ut opus hocce feliciter absolvere possem, agantur gratiae immortales. Unum hoc etiam supplicem precor, ne tibi Filioque tuo prorsus displiceat hoc opusculum, sed in Tui Illiusque honorem unice cedat!*

Scrpsi in vico *Hoerelaken*,
Die 25 mensis Septembris 1846.

CONSPECTUS DISSERTATIONIS.

INTROITUS. pag. 1.

Quid temporis, quo vivimus, ratio ferat — —
Argumenti gravitas — 3.
Ejus dispositio. — 4.

Pars I. (Exegetica). — 5.

Tractandi ratio. — —

SECTIO I.

JESU CHRISTI dictum a MATTHAEO et MARCO traditum. . . . — 6.
Germana verborum lectio. — —
Loci interpretatio — 10.

SECTIO II.

Dicta JESU a LUCA commemorata. — 29.
§ 1. Luc. XXIII: 34a. — —
§ 2. Luc. XXIII: 43. — 36.
Germana verborum lectio. — 37.
Loci interpretatio — 40.
§ 3. Luc. XXIII: 46 — 49.

SECTIO III.

De JESU dictis a JOANNE traditis — 53.
§ 1. Joan. XIX: 23 — —
§ 2. Joan. XIX: 28 — 64.
§ 3. Joan. XIX: 30 — 74.

Pars II. (Apologetica)	pag. 77.
Disquisitionis ratio et consilium	— —
Numerus dictorum, a Jesu in cruce prolatorum	— 80.
Eorum ordo	— 81.

CAPUT I.

Dubia maxime a STRAESSIO mota refelluntur.	— 85.
Vindicatur <i>primum</i> CHRISTI verbum	— —
— <i>secundum</i> — —	— 89.
— <i>tertium</i> — —	— 92.
— <i>quartum</i> — —	— 98.
— <i>quintum</i> — —	— 104.
— <i>sextum et septimum</i> — —	— 109.
Verbo monetur de omnibus CHRISTI dictis junctim consideratis.	— 111.

CAPUT II.

Ipsius momenti Apologetici expositio	— 115.
--	--------

SECTIO I.

Momenti Apologetici expositio, habita ratione ipsorum CHRISTI dictorum.	— —
§ 1. Ratio, qua CHRISTI dicta Evangelistae tradiderunt	— 116.
Eorum <i>diligentia</i>	— —
— <i>simplicitas</i>	— 118.
§ 2. Dictorum forma.	— 123.
Sunt brevia ac numero pauca.	— —
Cum rerum adjunctis artissime juncta.	— —
Haud unum CHRISTI dictum vel e Prophetarum scriptis derivatum erat, vel cum vaticiniis de Messia editis conveniebat	— 125.
Ultima fuere CHRISTI dicta	— —
§ 3. Dictorum argumentum	— 126.
Primum singula dicta spectantur.	— 127.
Deinde secum invicem collata junctimque considerantur.	— 137.

SECTIO II.

Momenti Apologetici expositio, habita ratione reliquae JESU vitae	— 141.
---	--------

XIII

§ 1. Ipsorum JESU moribundi dictorum contemplatio.	pag. 141.
Attenditur ad Ejus doctrinam.	— 142.
indolem.	— 143.
agendi rationem.	— 144.
summam, quam sibi vindicavit, dignitatem	— 145.
§ 2. Dictorum JESU moribundi comparatio cum reliqua	
Ejus vita, ab Evangelistis conscripta	— 146.
Imaginem JESU Evangelistae fingere nec voluerunt. —	147.
nec potuerunt.	— 149.
Pars III. (Dogmatica.)	— 154.
Disquisitionis ratio	— —

CAPUT I.

Quid conferant JESU dicta ad ipsius cognitionem (Christologia). —	156.
Quare a Christologia ordiamur.	— —
Verbo monetur de DORNERI opere, uti et de Christologiis	
huc usque conditis.	— 157.
Reformatorum sententia vindicatur.	— 159.
Exponitur, quid Jesu dicta conferant ad Ipsius cognitionem. —	161.
§ 1. JESUS CHRISTUS homo	— 162.
§ 2. Sanctissimus.	— 163.
§ 3. Dei Filius.	— 169.
§ 4. Hominum Conservator.	— 175.

CAPUT II.

Quid exhibeant novissima JESU dicta ad reliquas Theologiae	
dogmaticae partes pertinens.	— 180.
§ 1. Theologia proprie sic dicta.	— —
§ 2. Anthropologia	— 185.
§ 3. Soteriologia	— 188.
§ 4. Eschatologia.	— 192.

Pars IV. (Moralis s. Practica). — 198.

Disquisitionis ratio.	— —
-------------------------------	-----

CAPUT I.

Quid docent novissima CHRISTI dicta de animi sensibus ac	
voluntatibus, quas omnes singulique Christiani fovere de-	
bent ac manifestare?	— 199.
§ 1. Quid docent novissima CHRISTI dicta de animi sen-	
sibus, quos erga Ipsum fovere ac manifestare	
Christianos oporteat?	— 200.

- § 2. Quid docent novissima CHRISTI dicta de animi sensibus, quos erga Deum fovere ac manifestare Christianos oporteat? pag. 204.
- § 3. Quid docent novissima CHRISTI dicta de animi sensibus, quos erga naturae suae socios fovere ac manifestare Christianos oporteat? — 207.

CAPUT II.

- Quid docent novissima CHRISTI dicta de animi sensibus ac voluntatibus, quas ss. Antistes fovere debet ac manifestare? — 210.
- § 1. Principium, quo duci debet ss. Antistes. — 211.
- § 2. Ratio, quâ fungi suo munere oportet ss. Antistitem. — 214.
- § 3. Animi sensus, quos ss. Antistitem, morti proximum, fovere ac manifestare oportet. — 218.

INTROITUS.

Temporis, quo vivimus, fert ratio, ut in re Theologica prae caeteris, imo unice fere, ad Jesu Christi *personam* attendatur. Et est omnino, quod hac de re laetemur. Quamquam enim nonnihil in ea ratione vituperandum videatur, nominatim hoc, quod toti fere sunt nonnulli in exponenda Christi ἀναμαρτησία, omnemque Theologiam dogmaticam ex ejus persona ducendam esse existimant¹⁾, universe tamen hoc aevi nostri criterium magnopere est laudandum. Θεμέλιον γὰρ ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον, ὃς ἐστὶν Ἰησοῦς ὁ Χριστός, Patribus promissus, a Deo datus, ab Apostolis descriptus et praedicatus. In re certe *Apologetica* omnis disquisitionis centrum veluti ac meditullium esse ipsius Christi contemplationem, haud facile quisquam negabit. Praeclare igitur Doct.

1) Mihi certe nondum perspicuum est, quo tandem modo, omnis omnino Theologia dogmatica, nominatim gravissimus, qui est de peccato locus, ex sola *personae* Christi contemplatione, tamquam principio ac fonte unico, possit derivari.

Da Costa ¹⁾: „Gelijk het in onze dagen,” inquit, „de bestemming der betere Godgeleerdheid schijnt, „zich gansch en al op te lossen in de kennis van „den Christus, (*Theologie* wordt meer en meer *Christologie*), zoo is het zeer bijzonder in het vak der „Apologetiek, dat het middelpunt van alles wederom „gezocht zal moeten worden in den *Persoon*. De „*Christus* bewijst het Christendom. Die *Persoon*, dat „karakter, dat leven, die verschijning kan geene „verdichting zijn. Zijne voorstelling, door de pen „der onderscheidene getuigen en beschrijvers, geen „mythe.” Et sane, quo magis praeclara illa Christi imago, quam depictam ab Evangelistis videmus, conspicitur dignosciturque, eo magis reperietur esse vere *historica*, eo magis ex vero nobis a Scriptoribus N. T. ipsum Christum informatum esse apparebit. Quod valet tum de *universâ*, quam descripserunt Evangelistae, Jesu vitâ, tum et maxime quidem de ea vitae ejus parte, quâ *patiens ac moriens* nobis informatur. Est enim Christi patientis ac morientis imago, quam duxerunt Evangelistae, tot virtutibus conspicua et plane singularis, ut sublimiorem ea divinioremque ne cogitatione quidem complecti possimus ²⁾. Quod

1) In *Voorlezingen over de verscheidenh. en overeenst. der vier Eev.* P. I. p. 97.

2) Hic praesertim, sublimem hanc Christi imaginem ante oculos nobis ponentes, cogitamus pulcherrima eaque verissima Ullmanni verba (*Ueber die Sündl. Jesu*, Ed. III. p. 4). »Diese Reinheit und »Wahrheit“ (quam cogitatione tantummodo homo complecti posse videtur) »ist nicht ganz verschwunden, wie die unwiederbringliche »Unschuld der Kindheit, sie liegt auch nicht bloss auf überirdischen »Höhen, sondern sie ist mitten in die Weltgeschichte hineingetre-

elucescit, quum universe ad omnia illa attendimus, quae, vehementissimarum perpeccionum tempore, Christum vel fecisse, vel dixisse, vel reticuisse, aut tacite tulisse, sacri Scriptores referunt. In primis autem ex iis, quae *de cruce pendens locutus esse* dicitur Conservator, ejus persona talis cognoscitur, qualis neque ab Apostolis, neque a coetu Christianorum primaevo fingi potuerit. Quare, quum disquisitioni nostrae argumentum sumserimus hocce, ut agamus de iis, quae, referentibus Evangelistis, Jesus Christus *de cruce pendens dixerit*, summum ei momentum adscribendum esse, nemo infitias ibit. Ac *primum* quidem, magni illud esse ad *Apologeticen* momenti, e dictis jam satis superque patet. *Deinde* si verum est, quod nemo dubitat, in re incerta cerni hominem, profecto ad Christi personam penitius cognoscendam, in primis usu venire contemplationem eorum, quae mediis in perpeccionibus atrocissimis, locutus fuerit, non est quod moncamus. Gaudet igitur etiam momento *dogmatico* argumentum, quod nobis tractandum elegimus.

»ten, hat Fleisch und Blut gewonnen und ein irdisches Leben durch-
 »lebt unter Kämpfen und Schmerzen, wie sie die Menschheit mit
 »sich bringt, ja unter den allerschwersten, wie sie nur der Gegen-
 »satz der heiligsten Güte auf der einen und der tiefsten Entartung
 »auf der andern Seite mit sich bringen konnte; und diese Reinheit
 »ist schöner und vollendeter als die Unschuld des Paradieses, denn
 »sie ist nicht bloss bewusloser unentfalteter Zustand, sondern die
 »freiester That, und ein reich entwickeltes Leben; sie ist wahrhaf-
 »tiger und anschaulicher, als was wir in seliger Zukunft erst er-
 »warten, denn sie ist nicht bloss Gegenstand der Hoffnung, sondern
 »der Anschauung und Erfahrung, der wirkliche Anfang der Herr-
 »lichkeit Gottes.»

Denique ut in omni sua vita, ita et in iis, quae de cruce pendens locutus est, *ἑπογραμῶν* optimus Conservator nobis reliquit; ut adeo momentum etiam *morale* nostro argumento sit tribuendum. Antequam autem haec omnia exponi possunt, videndum est de ipsa verborum significatione. Itaque disputaturi de iis, quae Jesus Christus de cruce pendens locutus fuerit, in *quatuor* partes nostram dividimus disquisitionem, ita ut *prima* quidem parte Christi cruci affixi dictorum *interpretationem* exhibitori simus; deinde parte *secunda* momentum eorum *Apologeticum*; porro parte *tertia* momentum *dogmaticum*; *quarta* denique parte *morale* s. *practicum* eorum momentum exposituri.

P A R S I.

(EXEGETICA.)

Optimum Conservatorem, dum de cruce penderet, nonnulla locutum esse, omnes affirmant Evangelistae. In singulis vero Ejus dictis referendis, a se invicem ita abeunt, ut Matthaeus et Marcus unius ejusdemque vocis a Christi prolatae, mentionem faciant; Lucas autem et Johannes uterque tres, sed diversas voces commemorent. E qua diversa Evangelistarum narratione, quo jure Straussius argumentum duxerit ad omnium dictorum Jesu authenticam in dubium vocandam, postea videbimus.

Interpretaturi autem ea, quae, referentibus Evangelistis, Jesus Christus de cruce pendens, dixerit, initium ducimus a gravissimo dicto, quod Matthaeus et Marcus locutum eum fuisse tradiderunt. Sic nihil in antecessum ponimus de *ordine*, quo commemorata verba ab ipso Christo fuerint prolata. Hanc enim quaestionem, nec non alteram, quae est de dictorum Jesu cruci affixi *authenticam*, deinceps tractabimus.

SECTIO I.

Jesu Christi dictum a Matthaeo et Marco traditum.

Referunt igitur Matthaeus et Marcus, circa horam *nonam*, i. e. ex nostra computandi temporis ratione, horam *tertiam pomeridianam*, evanescentibus jam paulatim tenebris istis, quae ipsa meridie obortae erant, magna Jesum voce clamasse: Ἡλι, ἡλι, λαμὰ σαβαχθαυί; Mt. XXVII. 46, vel secundum Marcum, c. XV. 34: Ἐλωὶ, ἐλωὶ, λαμμὰ σαβαχθαυί; quod gravissimum ejus dictum ut rite interpretari possimus, primum quidem videndum est de germana verborum lectione.

Quod attinet igitur ad ea, quae Matthaeus habet, animadvertendum est, pro voce ἡλι, ἡλι, Codicem D et editiones nonnullas exhibere: ἡλει, ἡλει¹⁾. Testante Goeschenio in Ed. N. T., Cod. L in margine habet: ἡλι, ἡλι, λημὰ σαβαχθαυί; ipse tamen retinet lect. receptam; Lachmannus vero exhibet: ἡλι, ἡλι, quod legitur quoque in Cod. *Rheno-Traj.*, olim *Boreel.* F²⁾. — Pro λαμὰ, alii dant λμὰ vel λειμὰ vel λειμὰ vel λῆμα, vel denique λεμὰ. Quarum lectionum, quippe Chaldaicum ܢܒܐ magis exprimentium, ex Wettii sententia³⁾, fortasse una alterave receptae esset

1) Cf. Griesb. ad l.

2) Vid. Jodoci Heringa *El. fil. Disputatio de Codice Boreeliano, nunc Rheno-Trajectino, ab ipso in lucem protracto. Edidit Henr. Egb. Vinke, pater carissimus. Traj. ad Rh. 1843. pag. 65.*

3) Vid. *Kurzgefasstes exeget. Handb. zum N. T. von Dr. W. M. L. de Wette, I. 1. Leipz. 1836. ad l.*

praeferenda. Lachmannus iterum Cod. L secutus, exhibet: *λημᾶ*. Tischendorfius autem *λαμᾶ*. Grotius legit: *'Ηλλήλι, λαμᾶ σαβαχθανί*, monetque, ut aliunde, ita et hinc colligi „Christum neque veteri usum Hebraeorum sermone, neque Syriaco, sed mixta dialecto, quae tum in Judaea vigebat.” Addit: „ea lingua quaedam retinebat avitae pronuntiationis, ut *'Ηλλ*, *'לל*, pro quo Syri dicere solent: *'ללל* ¹⁾. Fritzschius recte scribit, Jesum Chaldaico, non Hebraico usum esse sermone, „si a voce *ήλι*, i. e. *'לל* discesseris.” Namque *'Ηλλ* a Christo pronuntiatum fuisse, ipsum vocis sonum, proxime ad Eliam accedentem, evincere, vere animadvertit Grotius ²⁾. Pro *σαβαχθανί* porro alii testes habent: *σαβαχθανεί* vel *σαβαχθανή*, vel *σαβαχτανί* ³⁾; *Ζαφθανεί* habet Cod. D a prima manu. Lachmannus exhibet: *σαβαχθανί*. Quod Latina quaedam exemplaria, *azabthani* habuere, monente Grotio ad l. ab Hieronymi est manu, qui ipsa Psalmi XXII verba hinc ponenda existimaverit. — Tandem, pro *ἐγκατέλιπες*, Cod. *Rheno-Traject.* habet: *ἐγκατέλειπες*. Ita et KM paucique alii secundum Scholzium ⁴⁾. — Sed varias hasce lectiones notasse sufficiat; unicuique enim patet nullam earum

1) Vid. ejus *Annot. in N. T. denuo emendatus ed.* Vol. II. Gron. 1827. ad l.

2) Vid. *Annot.* l. ad l. Cf. Kuinoelii *Comm. in U. N. T. histor.* Vol. I. ad l.

3) Vid. Wetsen., Griesb. et Matth. ad l.

4) Vid. ejus *Nov. Test.* ad l. Cf. Wolfii *Curae Philol. et Crit.* ad l.

ejus esse ponderis, ut quicquam in recepta lectione mutare debeamus.

Videamus igitur de verbis a Marco traditis. Ac primum quidem pro $\epsilon\lambda\omega\iota$, $\epsilon\lambda\omega\iota$ Cod. D, vers. *Arm.* all. Euseb. exhibent: $\eta\lambda\epsilon\iota$, $\eta\lambda\epsilon\iota$. Quod receptae lectioni praefert Grotius ad l. dicens, idem illud esse cum eo, quod apud Matthaeum $\eta\lambda\iota$; *Syrum* autem h. l. habere $\aleph \aleph$, sed haud dubie transpositis a librario literis, cum scribendum fuerit $\aleph \aleph$, quod ad Matthaeum jam monuerat. Quod si quaeris, unde in tot exemplaria illud $\epsilon\lambda\omega\iota$ penetraverit, factum hoc inde arbitratur Grotius, „quod, „sicuti Lucae Evangelium initio maxime celebratum „est per Ecclesias a Paulo fundatas, ita Marci per „omnem Babylonicam *διασποραν*, cui Petrus prae- „fuerat, ac proinde descriptum ab hominibus Syrum „sermonem callentibus, quibus notius erat $\aleph \aleph$ quam „ $\aleph \aleph$.” Ingeniosa sane magni viri conjectura; quae tamen quum omnibus fere externis argumentis sit destituta, haud facile admittenda esse videtur. — Pro $\lambda\alpha\mu\alpha$ plurimi testes dant $\lambda\mu\alpha$; alii (B. D. I.) $\lambda\alpha\mu\alpha$, quod dedit Tischendorfius; vel $\lambda\epsilon\mu\alpha$ (L. 72 Verss. aliquot) vel $\lambda\epsilon\mu\alpha$ (S. uti et Cod. *Rheno-Traject.*) quod vero Fritzschius ¹⁾ vitium habet; qui perhibet et in Marco, et in Matthaeo, ubi rursus plurimi libri testificantur $\lambda\mu\alpha$, scribendum esse $\lambda\mu\alpha$. „Saltem quum Codices,” inquit, „in Matthaeo et „Marco iisdem modis varient, utrumque Evangelium „stam exaequandum esse, ut utrobique aut $\lambda\alpha\mu\alpha$ aut „ $\lambda\mu\alpha$ exhibeatur, apparet.” A qua viri doct. senten-

1) In Comm. ad *Ev. Marci* in l.

tia non prorsus alienum me profiteor. Wettius hic exhibet *λάμμα*. — Porro pro *σαβαχθαρί* Cod. *Rheno-Traject.* habet *σαβαχθαθαρί*. — Vocula *μου* prior omittitur in Codd. AEFKI, 13 all. in nonnullis Edd. et apud PP. nonnullos; sed frustra, ex Fritzschi sententia. „Debuit enim” quod recte monet, „Marcus *ἐλωι*, *ἐλωι* interpretari: *ὁ θεός μου, ὁ θεός μου.*” Adde, hujus vocis omissionem librariorum incuriae facile posse adscribi. — In Cod. B, secundum Scholzium, alterum: *ὁ θεός μου* plane omittitur. — Denique animadvertendum, pro vocibus: *με ἐγκατέλιπες*, Codicem D habere: *ὠνειδίσαζ με* (in versione autem Lat. *me dereliquisti?*) quam lectionem Millius 1) *Evangelicae veritatis studio*, quod regnat in hoc Codice, tribuit. „Haud ferebat,” inquit, „quispiam (qui idem apud Matthaeum dictum esse non jam meminerat) ut Christus in cruce pendens, se a Deo derelictum diceret; unde emollitum voluit *ἐγκατέλιπες* ad marginem per *ὠνειδίσαζ*, ceu Salvatori ap- prime congruum, Judaeorum sannis et contumeliis jam impetito; hoc autem in Codicis hujus ac aliorum haud dubie aliquando textum irrepsit.” — Prima autem Erasmi Editio habet: *με ἐγκατέλιπας*, quam lectionem pauci quoque Codices exhibent, laudati a Scholzio. Tischendorfius dat: *ἐγκατέλιπέζ με*; quam lectionem reperis, testante Goeschenio 2), in Cod. L, cujus vero in margine habetur *με ἐγκατέλιπες*. — Quod si et hujus loci varias, quas recensuimus, lectiones perpendimus, nulla sufficiens causa videtur, ob

1) Vid. ejus *Prolegg.* ad *Nov. Test.*, quam procuravit, ed. § 1276.

2) Vid. *Ed. Novi Test.* ab eo procurata, ad l.

quam in recepta quicquam mutemus. Hanc igitur tuemur ét apud Matthaeum ét apud Marcum, cum Meyero, Goeschenio, all. Quod autem ad discrimen attinet inter voces ἡλλί, quae est apud Matthaeum, et ἐλωί, quam Marcus exhibet, mihi quoque, cum Kuinoelio, Fritzschio aliisque, probabilius videtur, Jesum formâ ἡλλί, quae est in textu Hebraico et versione *Chaldaica*, quam formâ Syriacâ Marci usum esse, quia ἡλλί facilius dicto: Ἡλίαν φωνεῖ (Mt. XXVII. 47. Mc. XV. 35) opportunitatem dare potuit ¹⁾. — His praemissis de verborum lectione jam in eorum sensum inquiramus.

In hoc autem definiendo diversissimas in sententias discedunt Interpretes. Prohibent vero termini disputationi nostrae statuendi, quominus omnes recenseamus. ²⁾. Monere sufficiat, earum praecipuas, si quid videmus, ad tres potissimum classes posse referri. Sunt enim, qui sententiae suae praesidium ab usu loquendi Hebraeorum petentes, a propria verborum significatione quodammodo abeundum esse jubeant, interpretantes: *Deus mi! Deus mi! ne me deseras,*

1) Aliter judicat Doct. Da Costa in Op. *Voorlezingen over de verscheidenheid en overeenstemming der vier Evangelien*. P. II. p. 381: quippe qui existimet forma Syriaca ἐλωί Jesum usum esse, citans Ols-hauseni *Bibl. Comm.* 2. B. s. 472.

2) Brevem variarum h. l. interpretationum catalogum exhibet Doct. Riehm in diss. *Over het hooggaande lijden van Jezus in Gethsemané*, quae habetur in *Opp. Soc. Hag.* a. 1831. Cap. II. p. 92. § 6. Cf. K. J. Tiebe: *Beurtheilende übersicht neuer Erklärungsversuche ü. d. Kampf J. in Gethsem. und d. Ausruf am Kreuze*. (*Euphron. Halberst.* 1825. Fasc. I.) Quem in bene multis n. l. commentatoribus laudat Cl. Hase in Op. s. *Das leben Jesu* Ed. III. § 120 pag. 202.

ne deneges mihi auxilium, i. e. *libera me!* Alii contra propriam hujus dicendi formulae notionem magis urgent. Quorum *hi* quidem, si quaeris, qualis cogitanda sit, quae hîc commemoretur, Christi derelictio, respondent, *vere*, h. e. *objectivo*, qui dicitur, sensu, Jesum a Deo derelictum fuisse; *illi* contra, *subjectivo* tantummodo q. d. sensu, hanc Christi derelictionem intelligendam esse, contendunt. Straussius quoque tres potissimum interpretandi nostrum locum rationes recenset ¹⁾. Loquitur enim de *supranaturalistica* q. d. sive *Ecclesiastica* interpretatione; quam nos *secundo* loco indicavimus. Loquitur de *naturalistica* hujus verbi explicatione, quam ita definit, ut ex externa, in qua versaretur Jesus Christus, calamitate unice lamentabilis Ejus clamor sit derivandus. Pro hac vero, jamdudum explosa, *Rationalistarum* sententia, commemoranda fuisset Straussio eorum sententia, quam nos *tertio* loco indicavimus, quamque plurimi fovent etiam in *Germania* V V. D D. ²⁾. Loquitur tandem de eorum sententia, qui propriam hujus enunciati notionem urgendam esse negent eique ex analogia totius *Psalmi* XXII. argumenti ac contextus, hunc fere sensum substernant ³⁾: „Et ego, „ut auctor *Psalmi* XXII, jam a Deo derelictus vi- „deor, verum et in me, sicuti in illo, eo magni- „ficentius Deus auxiliantem sese manifestabit.” Nemo

1) *Leben Jesu* Ed. II. Tom. II. p. 549 sqq.

2) Vidd. De Wette ad h. l. Hase l. l. Neander *Das Leb. Jesu* ed. IV. p. 754.

3) Ita Gratz et Paulus ad h. l. Schleierm. *Dogm.* II. p. 154. in annot.

autem non videt, hanc item explicationem omnino differre ab ea, quam nos primo loco notavimus, quamque Straussius silentio praeterit. Quid mirum? Scilicet jam facilius illi cedit, *omnes*, uti ipsi videtur, hujus loci interpretationes refutare, atque sic horum Christi verborum authentiam in dubium vocare. Rejectis enim variis Interpretum sententiis, tandem mentionem facit nefariae, quam scriptor *Fragmentorum Guelpherbytanorum*¹⁾ proposuit, sententiae: „Jesus habe sich in früher gehegten Erwartungen „durch die unglückliche Wendung seines Schicksals „getäuscht gefunden, und so in Durchführung seines „Plans von Gott verlassen geglaubt.“ cui, iudice Straussio, forte calculus esset adjiciendus, dummodo hoc Christi dictum historica fide gauderet. Sed ejus authentiam postea defendere conabimur. Jam videamus, an non aliam eamque magis idoneam nostri loci interpretationem possimus exhibere, quam nobis dedit dictorum *Fragmentorum* auctor.

Neque tamen quisquam mirabitur in hoc potissimum verbo explicando desudasse Interpretes, magnumque hinc obtinere sententiarum discrimen. Recte quidem

1) *Fragm. Guelpherbyt. von Zweck J. u. s. Jünger* p. 66 sq. Auctorem horum Fragmentt., a G. E. Lessing edd. esse Herm. Sam. Reimarum apud Viros dd. constat. Vid. Clarisse *Encyclop. Theol. Epit.* § 55. p. 226 ed. 2. Attamen non omnia Fragmenta ei attribuenda esse videntur. Vid. G. Krüger in *Allg. Kirchenzeit.* 1840. n°. 39 p. 316 sqq.: *Ein neuer Anspruch auff Mitautorschaft der Wolfenbüttler Fragmenten*, ex libro: *Die Biographie des Preuss. Stoatrathes D. Albrecht Thär in Möglin von W. Körte*, Leipz. 1840, qui probat, priora Fragmenta Reimaro, disputationem vero inscriptam: *Die Erziehung des Menschengeschlechts* verisimiliter Albrecht Thär auctori esse adscribendam.

Cl. Hase ¹⁾: „Mit den Anfangsworten des 22. Psal-
 „mes,” inquit, „sprach Jesus das Gefühl dieses Mo-
 „mentes aus.” At vero hunc sensum describere, et
 exponere qualis ille fuerit, dum eam vocem Jesus
 efferret, id longe difficillimum est, imo plane *ἀδύνατον*
 videtur. Mentem enim Christi, quam hisce verbis
 enunciabat, quis prorsus assecutus esse dicatur, nisi
 qui patientis conditionem, eo temporis momento, cum
 externam, tum internam, perfecte sibi informaverit?
 Dein, illud ipsum ut definiatur, quali fuerit animi
 sensu Jesus haec verba efferens, nonne maximam
 partem pendet a cujusque notionibus, quas foveat,
 de Jesu Christi patientis persona, opere caett.?
 Quid? quod fortasse nulla in Codice sacro exstat di-
 ctio, in qua explicanda cujusque opiniones praeoccu-
 patae dogmaticae majorem vim habuerint, quam in
 exponenda formula Christi morientis: *Ἰησὺ, ἦ ἦ!*
λαμὴ σαβαχθαβὶ; Sed de singulis videamus.

Quod attinet ad eorum sententiam, qui Jesum hac
 voce, se *vere* a Deo Patre derelictum fuisse, conquestum
 esse, perhibeant, haec gravibus, ut nobis quidem vide-
 tur, difficultatibus premitur. Ac primum quidem, ipsi
 hujus sententiae patroni, eam haud accurate definire
 videntur, ita ut dubius haereas, utrum *proprio* an
 vero *improprio*, *objectivo* an vero *subjectivo*, ut aiunt,
 sensu, de Jesu derelictione loquantur. Audiamus
 Calvinum, magnum hujus sententiae patronum ²⁾.
 „Certum est,” inquit, „vehementia doloris clamorem

1) l. l. § 120 sub finem.

2) Vid. ejus *Comment. in Nov. Test.* ad Mt. XXVII. 40.

„istum Christo fuisse expressum. Et certe hic praecipuus fuit conflictus, et omnibus aliis tormentis durior, quod in suis angustiis adeo levatus non est Patris auxilio vel favore, ut se *quodammodo* alienum sentiret.” Et postquam asseveravit, Christum non tantum corpus in pretium nostrae cum Deo reconciliationis obtulisse, sed in anima etiam debitas nobis poenas pertulisse, „ergo” inquit, „quum *species* (?) tentationis Christo „objecta est, *quasi* (?) Deo adverso jam esset exitio devotus, horrore correptus est.” Porro: „Nec vero fecte vel „theatrice conqueritur se a Patre relictum — sed — „vere Dei iudicium subire nostro loco voluit.” Tum ad quaestionem respondens, quomodo Christo desperationis vox elapsa esse possit, ita pergit: „quanquam „sensus carnis exitium apprehenderet, fixam tamen „stetisse fidem in Ejus corde, qua Deum *praesentem* „intuitus est, de cujus *absentia* conqueritur. — Quis „quis autem reputat hac lege susceptam fuisse a „Christo Mediatoris personam, ut reatum nostrum tam „in anima, quam in corpore subiret, non mirabitur, „illi certamen fuisse cum mortis doloribus, *quasi* „Deo irato in labyrinthum malorum projectus foret.” Olshausenus ¹⁾ hanc pugnam tollere, atque Ecclesiasticam sententiam confirmare cupiens, provocat ad *αποψιν* quandam, qua tantummodo pro tempore, non quidem proprie a Christo recesserit, sed sese abscondiderit Divinus favor. Verum, uti recte observat Wettius ²⁾, istiusmodi *αποψις* si *objectivo*

1) Vid. ejus *Biblischer Comment. über sämmtl. SS. des N. T.* ad l.

2) l. l. ad l.

sensu sumatur, *vere* quoque favorem suum Deus omnipraesens Christo denegavit; *sin subjectivo*, Ecclesiasticam sententiam non amplius cogitamus.

Ipsam autem Ecclesiasticam illam nostri loci interpretationem, fatemur enim, a dubiis, quae et alii et Straussius contra illam moverunt, defendere nequimus. Scilicet cum Straussio quaerendum nobis est: quomodo, positus, quae Ecclesia Orthodoxa de Jesu Christi persona confitetur, de ejusmodi Christi derelictione sermo esse potest? Num natura humana in Christo derelictam a Deo se sensit? Tum vero vinculum utriusque Christi naturae soluta fuit. Num divina? Hoc prorsus *ἀδυνατόν* erat. Num persona Christi qua talis? At vero ipsa illa *unitas* divinae et humanae naturae *personam* Jesu Christi constituit. Denique, etsi facile demus, non tantum licere, verum etiam oportere, ut in hoc quoque Christi dicto explicando *fidei analogia* consulatur ¹⁾, i. e. ut attendatur ad ea, quae alibi in sacro Codice referantur tum de Jesu persona, nostro Conservatore, tum de salutari Ejus Opere, perpensionibus suis ac morte peragendo, tamen unicuique patet in hac interpretatione defendenda, opiniones praecoccupatas dogmaticas nimiam vim habuisse; illamque originem suam haud debere disquisitioni verborum *historico-grammaticae*. Ast vero haec historico-grammatica via,

1) Etenim, qua multi Interpretes gloriantur in exponendis J. C. effatis, *omni* se vacare praecoccupata opinione dicitantes, haec non tantum vana est atque inanis gloriatio, sed etiam ejusmodi, ut, si vere exstaret, quam dicunt Germani: *„Voraussetzunglosigkeit,“* germano Interpreti vitio esset vertenda.

ut in interpretando quocunque scripto vel dicto, sic in explicando quoque hoc Christi effato ante omnia est ineunda.

Quaerendum igitur est quemnam sensum, ex legibus Hermeneutices Sacrae, fundant verba: Ἠλι, κ. τ. λ. Ac primum quidem reputandum est, verba, quibus usus est Christus, sumta esse ab alio, nempe a poeta Orientali, qui miserrimam suam conditionem depingens, simul tamen Spiritu sancto afflatus, altius evehitur; ita ut nobis informet *Messiam patientem* 1).

1) Psalmum XXII. Messiam spectare, jam ex ipsius argumento satis dilucide apparet. Vidd. Stinstra, *Oude Voorspellingen* caett. I. p. 336 sqq. Palmius: *Eenige liederen v. David vertaald en opgehelderd.* p. 52 sqq. Muntinghins, *Korte aanmerkingen over de Psalmen*, p. 35 sq. et: *Eenige bijzondere taalkundige aanm. over de Psalmen*, p. 55 sq. Quod autem ad hujus, uti et omnium, quae Messiam spectant, carminum vel vaticiniorum rationem attinet, vid. praeter Hengstenberg *Christologie des Alt. Test.* caett. et Tholuck in adjectis annotationibus ad *Comm. S. in Ep. ad Hebraeos*, (*Das Alte Test. im Neuen Test.* caet. *Zwei Beilagen zu dem Comment.* caett.) prae caeteris: Bleek in *Comm. S. in Ep. ad Hebraeos*, et J. Hofmann, *Weissag. u. Erfüll. im A. u. N. T.* At vero non possumus non pulcherrima hic describere verba Doct. Da Costa in *Op. Voorlezingen over de waarheid en waardij der SS. v. h. O. T. T. II. P. I. p. 49 sqq.* »Van dien Christus beschrijven de »Psalmen niet slechts de Goddelijk-Koninklijke heerlijkheid, maar »ook het lijden dat vooraf moest gaan. Wel heeft ook David een »koninkrijk beërfd, na vele vooraf doorgestane verdrukkingen. Wel »heeft ook David diepten van lijden in ziel en hart meer dan een- »maal gekend; maar op welke dier ondervindingen van den opvol- »ger van Saul laat zich wederom, zonder doellooze grootspraak en »in het oog vallende overdrijving, toepassen de klacht van »Psalm XXII, die, naast de geschiedenis van Christus kruis en »zielesmerten geplaatst, die smerten zoo volkomen uitdrukt, dat »een Strauss in *Cajaphas-aartige wijsheid, de laatste tijdensge- »schiedenis bij de Evangelisten uit de toepassing van dat lied op*

Deinde ad omnes res adjunctas rite est animadvertendum, in quibus versabatur Jesus, dum illa verba enunciabat. Ultro igitur in oculos incurrit, a Chri-

»den Nazarener Jezus, mythisch verklaart. Beschouwen wij het
 »hoogmerkwaardig lied een weinig van naderbij. — Reeds de aan-
 »hef vs. 2 onderscheidt zich door eene herhaling in het aanroepen
 »van Gods naam, die in geheel de S. des O. T. verder zonder
 »voorbeeld is, en in die des N. T. ons alleen wederom ter ooren
 »komt uit den mond van den lijdenden Heiland aan het kruis. —
 »Zoude het niet zijn eene eenige uitdrukking voor een geheel eeni-
 »gen toestand? een toestand, waarvan ja! door menschen, door
 »David iets ten deele, iets gelijkends, iets analoogs, mag zijn on-
 »dervonden; maar waarvan de volkomenheid zich nergens in de
 »historie vertoont dan in die van J. C. in Zijn hoogste lijden van
 »ligchaam en ziel. Men hoore den Psalm in zijn geheel en vrage zich
 »af", (of?) »indien men van achteren de lijdensgeschiedenis van den
 »Heer, uit de reeds gegevene Evangelische oorkonden, onder ge-
 »paste en allezins juiste, deels zinnebeelden, deels tafereelen wilde
 »voorstellen, juist en allezins door waarheid treffender voorstel-
 »ling mogelijk ware, dan die van den Psalm duizend jaren te voren
 »gedicht? Als de lijder, die daar sprekende wordt ingevoerd, Zijne
 »innerlijke en uitwendige smarten; angsten, vooruitzichten — outboe-
 »zemt (vs. 3—22.) en dan op eens een overgang van den toon der
 »diepste smart, der felste doodsangst, der bangste verlatenheid, in dien
 »van enkel lof, reddingsgejuich, overwinningsgeschal!" caett. Cf. quo-
 »que Tholuck modo laud. *Beilage* I. pag. 17 sq. qui hunc Psalmum
 »refert ad vaticinia, quae vocat, *typica*. »Auch in jenem letzten
 »Anruf am Kreuz," — inquit, »wird man eine solche typische Bezie-
 »hung anzunehmen haben, nicht als ob den Erlöser die seine eige-
 »ne Lage mit der Davids vergleichende Reflexion auf diese Worte
 »geleitet hätte, sondern indem mit der Erinnerung an diese Wor-
 »te zugleich das Bewusstseyn von ihrem vorbildlichen Charakter
 »hervortrat. Und zwar erhalten alle typischen Beziehungen dieser
 »Art erst ihre volle Bedeutung, wenn jene alttestamentlichen From-
 »men, ebenso wie die neutestamentlichen als Glieder eines und
 »desselben mystischen Christus betrachtet werden, der sich durch
 »die Geschichte hinzieht."

sto haec verba sumta esse e Psalmo XXII, qui nobis depingit Messiam patientem. Et sane hunc Psalmum sponte sua cogitare debuit Christus cruci affixus, qui jam èt in se ipso suisque perpeccionibus, èt in omnium rerum *περιστάσει*, quae in *Golgotha* conspiciebantur, vetus illud vaticinium videbat impletum. Vidd. Mt. XXVII. 41-43. Mc. XV. 29-32. Jam vero nemo negabit, tum *eandem* significationem Jesu verbis esse tribuendam, quam ex mente auctoris Psalmi XXII. haec verba habeant; tum Christo, prima hujus Psalmi verba excitanti, totum omnino carmen *Davidicum* ob mentem fuisse versatum. Itaque videndum primum est, quemnam sensum verba, de quibus agimus, in ipso Psalmo fundant. Vertitur autem rei cardo in definienda notione vocis: **עֹכְתָנִי**. Haec vero vox in ipso Psalmo sensu maxime *proprio* accipi nequit. Quid? quod in altero versus hemistichio, ipsa hujus vocis exhibetur interpretatio. Ex membrorum enim parallelismi ratione, verba: **אֱלֹהֵי** **רְחוֹק מִיְשׁוּעָתִי** explicantur sequentibus **רְבוֹרֵי שְׁאֲנֵתִי**. Et profecto, ex usu loquendi Hebraeorum, dicitur Deus eos *deserere*, *procul ab iis esse*, ad quos auxiliandos non continuo succurrit, quos aerumnis suis tradere videtur. Vid. Jes. XLIX. 14. LIV. 7, 8. — *Tō deserere*, ex eodem usu loquendi notissimo, opponitur *tō adesse* i. e. *auxilium praestare*. — Quod attinet porro ad *tempus*, ut dicunt, et *modum*, quo vox illa in Psalmo occurrit, minime necesse est, ut *praeterito Indicativi* eam vertamus. Potest item *tempore praesenti conjunctivi* accipi: ut adeo hujus formu-

lae sensus huc redeat: *Deus mi! Deus mi! cur deseras me! quidni mihi in auxilium advenias?* Jam vero interrogandi particula: *cur? quidni?* non ita urgenda est, ac si revera quaereret auctor Psalmi, quam ob causam tantis traditus esset calamitatibus. Omnibus enim notus est Orientalium mos, ut, quo majorem vim precibus suis concilient, ejusmodi interrogatione utantur. Imo vocula: נָדָה saepissime, in precum formulis, significatum vocabuli *ne* habet. Vidd. Gen. XLIV. 7. XLVII. 19. Exod. XXXII. 11. Jer. XV. 18. Psalm. X. 1. XLII. 10. XLIV. 24, 25. LXXIV. 1. LXXXVIII. 15 1). Nobis ergo, ex justis interpretandi legibus, Psalmi auctor nihil aliud significasse videtur, nisi hoc, *Deus mi! Deus mi! ne me deseras, neve deneges mihi auxilium i. e. libera me!* Ita et Kuinoelius in *Comm. s. Ed. IV. ad h. l.* ubi additur: „Etiam in scriptis Rabbiorum cum inducuntur „homines sortem suam deplorantes, haec verba laudantur. Midrasch Tehillim ad Ps. XXII. 1” 2). Quodsi haec vera vs. 2. Psalmi XXII. est interpretatio, eadem verba, a Christo ex hoc loco sumta, aliam significationem, me quidem iudice, habere non possunt. Est igitur haec Christi de cruce pendentis

1) Notio: *nulla est causa cur* huic voci tribuitur cum ab aliis, tum a Cl. Heringa in *Opp. Exeget. et Herm.* edd. a patre carissimo, pag. 425. Cf. Winer *Gramm.* ed. 3. § 25 pag. 158.

2) Fritzschi in *Comm. in Ev. Mt.* ita interpretatur: „Cur me in tanta mala coniecisti, quae patienter ferre non videar.” Nostram interpretationem propugnant Muntinghe *Geschiedenis d. m. n. d. Bijbel*, VI. p. 49, 50. Stinstra l. l. I. 363. Reddingius *Gesch. v. 's H. tijden* II. 235. Grotius ad h. l. et praec cacteris Richm l. l.

exclamatio, minime animi desperantis dicenda querimonia; sed est, *cum* sortem suam miserrimam summo cum dolore deplorantis, *tum* vero etiam ardentissime precantis, ut a vehementissimis, quibus fere oppressus erat, perpeccionibus liberaretur.

Data horum verborum interpretatio sese haud uno nomine commendat, cum a simplicitate, tum ab eo, quod firmissimum habeat fundamentum in usu loquendi Hebraeorum. Ad quod probandum praeterquam ea, quae jam monuimus, recte etiam provocamus ad Ps. XLIII. 2. ubi haec verba habentur: *Tu enim es Deus mei roboris, cur me repellis!* i. e. „ne igitur me repellas!” Tantum ergo abest ut Christi verbis: *λαμὰ σαβαχθωνί;* desperantis cujusdam animus manifestetur, ut potius summa in Deo posita fiducia, summaque liberationis spes ex iis elucescant. Dein, nostram interpretationem flagitant fere cuncta, in quibus Christus, haec verba effrens, versabatur, rerum adjuncta. Horrendae istae tenebrae, quarum mentionem faciunt Synoptici, ad finem jam vergebant. Appropinquabat quoque Christi dirissimarum perpeccionum finis. Brevi ante mortem, ut docent nos Evangelistae, voce magna clamavit: *Ἠὲ ν. τ. λ.* Infanda jam exantlaverat Divinus Sospitator. Quid mirum? quod *jam* Patrem suum invocaret, qui a perpeccionibus eum liberaret. Morte autem instante, omnia consummata forent. Itaque implorat sui Patris auxilium, qui, ut semper Ipsum audiverat, sic etiam nunc illi *adest*. Mox enim morte liberatus est omni miseria. Denique quam maxime favet exhibitae interpretationi modus, quo Christo clamitanti irrideant Judaei. Non dicunt: „Ecce jam ipse conque-

„ritur se a Deo esse derelictum!” verum clamant:
 „*Hicce Eliam vocat*, nimirum in auxilium!” Quidquid
 enim de hisce Judaeorum verbis statuas, sive Chri-
 sti dictum non recte intellexerint, sive, quod multo
 verisimilius, illud de industria inverterint, apparet eos
 Jesu clamorem habuisse pro verbis supplicibus, qui-
 bus alius auxilium implorabatur.

Quum autem laudatis verbis eam, quam indi-
 cavimus, significationem tribuimus, minime negamus,
 his ipsis verbis Jesum Christum simul vehe-
 mentissimum, quo tunc corripiebatur, tum corporis,
 tum animi in primis dolorem indicasse. Hoc vero
 ex data verborum interpretatione sequitur, non au-
 diendos esse, qui hunc Christi dolorem ita defini-
 ant, ut ejus causam quaerant in effusa ira Divina in
 Christum cruci affixum, quippe sacrificium piaculare
 pro mundi peccatis. Antiquiori aevo ¹⁾ haec senten-
 tia ab omnibus fere accepta fuit. Subscripsit ei,
 quod jam vidimus, Calvinus, regnatque certe aliqua-
 tenus in libris nostrae Ecclesiae *Symbolicis*. *Confessio*
 enim *Belgica* Art. XXI, postquam proposuit Jesum
 Christum, ut summum sacerdotem, „qui se nostro
 „nomine coram Patre stitit, ad iram ipsius plena sa-
 „tisfactione sua placandum,” sic pergit: „Quae ergo
 „non rapuerat persolvit et iustus pro iniustis, tum in
 „corpore tum in anima sua passus est, ita ut horri-
 „biles illas poenas, peccatis nostris debitas sentiens,
 „grumos quasi sanguinis in terram defluentes, suda-

1) *Patrum Eccles.* hujus formulae expositiones vide ap. Suicerum
Thes. Eccles. Tom. I. p. 991 sq.

„verit, tandemque exclamaverit: *Deus mi, Deus mi, quare me dereliquisti?*” Et *Catechesis Heidelberg.* ad Quaest. 44: „cur additur: *descendit ad inferos?*” haec respondet: „ut in summis doloribus et gravissimis tentationibus me consolatione hac sustentem, quod Dominus meus *Jesus Christus* inenarrabilibus animi „sui angustiis, cruciatibus, et terroribus, in quos „cum antea, tum *maxime in cruce pendens* fuerat demersus, me ab angustiis et cruciatibus inferni liberavit.” Sed recentiore quoque tempore, praeter laudatum jam *Olshausenum*, illi adhaeserunt *Seilerus*, *Hamelsveldius*, *Perponcherus*, *Ravius*, quos commemoratos vide apud *Riehm* ¹⁾, refutatos apud *Saurin*, ²⁾ *Wolterbeek* ³⁾, *Renier* ⁴⁾, alios. Nullibi certe hanc sententiam disertius pronuntiatam reperies, quam in opere, cui titulus: „*Anonymi cuiusdam doctissimi Exegesis Passionum J. C.*” *Sylvae Ducis* 1752, qui ad n. l. haec habet: „*Jesus sub istis tenebris cum ira Divina luctatus fuisse videtur. — Nunc a Deo se desertum querebatur, cum hisce horis nullum persentiscebat ex Deo Ejusque communionem solamen, sed potius exponebatur Ei tamquam hosti, qui omnem adversus peccata iram in Eum effunderet!*” caett. — Argutius etiam de ejusmodi Christi derelictione disputat *Rob. Bellarminus* ⁵⁾, affir-

1) l. l. p. 110.

2) *Discours* t. X. p. 251-253.

3) In *Annot. ad Ewaldi l.: Overdenkingen over het lijden, den dood en de opst. v. Jezus*, caett. ed. 2. p. 201 sqq.

4) In tract. *Godgel. en uitlegk. Onderzoekingen omtrent den waren aard van J. zielelijden in Gethsemané.*

5) In l. *De Septem verbis a Christo in cruce prolatis* Lib. II; de

mans „*quinque* modis derelictionem Jesu Patre
 „intelligi posse, pro variis conjunctionibus in Filio Dei.
 „*Prima*: naturalis et aeterna personae Patris cum
 „persona Filii essentia. 2^a nova naturae divinae cum
 „humana in persona Filii. 3^a unio gratiae et volun-
 „tatis. 4^a gloriae. 5^a protectionis. Haec igitur ultima
 „ad breve tempus disrupta fuit.” Eandem Ecclesiae
 Orthodoxae sententiam tuitus est D. J. A. Bengel¹⁾.
 Etenim ad verba: *Θεός μου κ. τ. λ.* „*Alias*”, inquit, „soli-
 „tus est dicere: *Pater*, nunc dicit, *Deus meus!* quasi
 „jam alienior, sed tamen *bis*, et addit, *meus* cum fiducia,
 „patientia, resignatione sui. — Non solum ait se a Deo
 „traditum voluntati hominum; sed etiam a Deo ipso
 „quiddam esse passum nobis ineffabile.” Quod autem
 denique ad verbum: *ἐγκατέλιπες*; annotat, hoc ipso
 momento *desuisse* Christi derelictionem, in eo sibi
 repugnantem habet Wolfium²⁾, qui recte asseverat
 huic opinioni obstare, quod Christus, aliquo tempore
 post, demum testatus sit, omnia jam esse consummata.
 Idem, etsi ipse Ecclesiasticae q. d. sententiae adhae-

quo libro ita iudicavit Cl. Heringa in annot. MS., quam pater mihi
 suppeditavit: »Breviter neque inepte hanc perpeccionem Christi
 »partem exponit auctor. Praesertim autem in fructibus, ex quovis
 »horum verborum redundantibus, colligendis, multa prudenter pie-
 »que dicta profert, et ad communem Christianorum utilitatem apte
 »facientia. Hic illic tamen apparet homo Pontificiis erroribus et
 »*παραρηγοῦνταίς* addictus, traditionibus fabulosis nimiam fidem habens,
 »nimium allegoriis ingeniique Iusibus indulgens, nimium denique
 »tribuens PP. auctoritati. Quae si reseccaret manus critica, dignus
 »forsitan nova Editione esset libellus.”

1) In *Gnom. N. T.* ed. 2. Tub. 1759. ad l.

2) l. l. ad l.

ret, laudat tamen sententiam, nostrae vicinam, nempe Henrici Mori ¹⁾ qui haec „Christi verba tam sobria esse observat, ut apologia nulla indigeant, praesertim si quis ea secundum Hebraici textus latitudinem interpretetur.”

Ut autem laudati a nobis interpretes vehementissimum Christi, dum haec verba efferebat, dolorem ita definiunt, ut ejus causam in effusâ Dei irâ in Christum ponant, sic alii non de irâ quidem divinâ loquuntur, tamquam doloris, quo Sospitator pressus fuerit, causâ; sed hunc tamen non aliter explicari posse perhibent, nisi eum habeas, ut barbare dicunt, *immediatam* nostrorum peccatorum sequelam. Etenim, ut verbis Doct. Riehm utamur ²⁾, inter haec duo rite est distinguendum: 1° Jesus mortem suam cogitans, hac ipsa cogitatione, majore etiam afficiebatur dolore, quia istam mortem, *peccatorum expiandorum causa*, erat subiturus: (quam sententiam nos quoque lubenter nostram facimus), et 2° mors, quam in cruce subiturus erat Jesus Christus, tamquam mors piacularis, *per se* aliquid habuit, quod tanto angore afficiebat Christum, ut querimoniam illam efferret. Posterius negandum videtur. Tuentur vero hanc sententiam, inter alios J. D. Michaëlis ³⁾, H. C. Bergen ⁴⁾, nec non, aevo antiquiore, Joan. Bren-

1) In *Opp. Theol.* p. 353.

2) In *L.* saepius laud. l. all.

3) *Deutsche Uebers. d. N. T.* ad l.

4) *Gedenkwaardighh. uit het leven v. Jesus caett.* cum ann. cl. Heringa, ed. 3. p. 501 sq.

tius ¹⁾, qui: „Hanc vocem,” inquit, „tam memorabilem judicarunt” (Evangelistae) „ut ipsam ea recitarint „lingua, qua Christus usus est.” Dein ad quaestionem, quam movet: „qui clamat Christus se a Deo „derelictum? Num in tantis adversis desperavit?” respondet: „Absit longissime! Paulo ante posuit sibi „ante oculos paradysum, quem etiam latroni promise- „rat, et paulo post commendabit Deo Patri spiritum „suum. Imo ipsa clamoris verba haud obscure indi- „cant, Christum non defecisse adeo per despera- „tionem. Clamat ad Deum, invocat Deum, et vocat „Eum suum Deum. Quid plura? Hic clamor non „est Christo temere in ore natus, sed est multis „ante annis per Spiritum s., nomine Christi, adnun- „ciatus in Ps. XXII, in quo perspicue vides, Chri- „stum nulla plane desperatione, sed potius maxima „omnium spe in hunc clamorem erupisse. *Non sunt „verba peccantis desperatione, sed sunt verba significantis „se sustinere supplicium desperatorum et damnatorum*” ²⁾.

Restat ut, post audita tot Virorum dd. iudicia, modeste nostram de hoc loco difficillimo sententiam enunciemus. Ac *primum* quidem, si quaeritur, quod certe *primo* loco quaerendum est: quemnam fundant sensum, ex legibus *Hermeneutices Sacrae*, verba Christi cruci affixi: Ἡλι κ. τ. λ. respondemus, quod *antea* verbo jam monuimus, ea, ex nostro iudicio, hanc

1) In *Hist. passionis Christi e 4 Evv. conscripta et explicata*, adj. *ejus Homiliis in Euang.*, quod *inscribitur sec. Lucam 1538. Hom. LXV.*

2) Cf. in eandem sent. disputantem Jac. Macknight in *Comm. Harm. in IV Evv.* ed. ab A. F. Ruckersfelder Tom. III. p. 480 sq.

significationem habere: *Deus mi! Deus mi!* NE ME DESERAS i. e. LIBERA ME! Si quaeritur *deinde* de natura ac causa vehementissimi doloris, qui Christo hunc clamorem expressit, eorum ex toto animo subscribimus sententiae, qui statuunt, quum lugubrem hanc vocem tolleret Jesus Christus, ad illud fastigium pervenisse ipsius perpassiones cum corporis, tum vero etiam animi, ut sensus ille internus, quo ceteroquin Patrem suum semper praesentem *sentiebat*, ad breve tempus quodammodo suffocatus fuerit: *cujus rei simile quid qui Christo fidem habent, nonnumquam experiuntur.* Atque haec quidem nostra sententia *primum* apprimè convenit cum *illius* natura et munere, quem patientem in cruce adspicimus, et de quo praeclarum hoc, plenumque consolationis testimonium auctor *Ep. ad Hebr.* dedit Cap. IV. 15: *Ὁδὲ γὰρ ἔχομεν ἀσχερέα μὴ δυνάμενον συμπαθεῖσαι ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν, πεπειραμένον δὲ κατὰ πάντα καθ' ὁμοιότητα, ἡμεῖς ἁμαρτίας.* *Deinde* assumpta nostra interpretatione haud inferiorem nobis informamus Christum tot martyribus, qui sine ullâ querelâ, imo summo cum gaudio vel in rogam escendebant, vel cruci affigi se patiebantur. Etenim non dubitamus cum Cl. Hase ¹⁾, affirmare: „*Kein Martyrer* ist in seiner Lage gewesen, am wenigsten Socrates!“, atque jam provocamus ad vinculum, quod, quaecumque illud tibi informes, peccatorum remissionem nostramque reconciliationem artissime jungit cum Christi perpassionibus ac morte. Verbo, quod ad difficillimam hanc quaestio-

1) I. I. § 112. p. 189.

nem attinet: qualis nobis informandus sit dolor iste, cujus vehementia Christo dictum clamorem expresserit, respondemus verbis Cl. Neander ¹⁾. „Welche „göttliche Zuversicht zeigte Christus hier mitten im „Gefühle seiner Leiden. Wie er aber alle rein menschlichen Gefühle theilte, so war er daher auch hingegen dem Wechsel der Stimmungen und Empfindungen, welche durch seine äusserliche Lage in ihm hervorgerufen wurden. Wenn der beginnende Todeskampf in dem Menschen das Gefühl der eigenen Sünde hervorrufft, so konnte dies bei dem vollkommen Heiligen nicht stattfinden; nur des Zusammenhanges seiner Leiden mit den Sünden der Menschheit überhaupt konnte er sich bewusst werden, das Elend der um der Sünde willen leidenden Menschheit theilen durch das Mitgefühl. Unter diesen leiblichen und geistigen Leiden steht ihm das Bild des verfolgten, verspotteten, unter den schwersten Leiden erprobten und in seinem Gottvertrauen unerschütterlichen Heiligen, wie es in dem 22. Psalm dargestellt ist, vor Augen. Die einzelnen Züge, in welchen der begeisterte Sänger die ihn beseelende Idee veranschaulichte, finden in Dem, welcher als der einzige Heilige unter den Menschen die Idee vollkommen verwirklichte, welcher das Ideal der kämpfenden und durch Kampf und Leiden triumphirenden Frömmigkeit darstellt, zugleich mit der Idee ihre vollständige, buchstäbliche Verwirklichung. Auf dem Gipfelpunkte seiner Leiden drückt

1) in l. l. p. 754 sq.

„sich der Schmerz in den Worten aus: „Mein Gott, „mein Gott, warum hast du mich verlassen?“ Schon „die Form, in der er Gott anruft als *seinen* Gott, be- „weist, dass er, dies aussprechend, seiner unzertrenn- „lichen Verbindung mit Gott im inwendigen Grunde „seiner Seele sich dennoch bewusst bleibt; und auch „müssen diese Worte nur als Ausdruck eines einzelnen „untergeordneten Momentes im Zusammenhange der „ganzen in jenem Psalme sich aussprechenden Ge- „müthsstimmung aufgefasst werden. — Räthselhaft mag „dieser Zug Demjenigen erscheinen, welcher ihn ver- „einzelt für sich, nicht im Zusammenhange des ganzen „Seelenzustandes Christi bis zu dem letzten Triumph- „rufe der Vollendung betrachtet; räthselhaft Demjeni- „gen, welcher Christus nicht in seinem Verhältnisse zu „der Menschheit, die er in seinem Herzen trägt, für „die er leidet und kämpft, auffasst, Demjenigen, wel- „chem die christliche Lebenserfahrung etwas ganz Frem- „des ist. Der Christ erkennt hier ein Vorbild für das „Leben des einzelnen Gläubigen und der ganzen Kirche, „welches durch alle Stadien des Kampfes, durch ein- „zelne Momente scheinbarer Gottverlassenheit hindurch „der Vollendung und Verherrlichung zugeführt wird“¹⁾.

1) Citatis jam h. l. Interpp. addi possunt Paulus Vos: *De zeven kruiswoorden van Jezus letterlijk en oordeelkundig beschouwd*, Gron. 1800. A. Goedkoop in *Diar. Vaderl. Letteroeff.* 1838. II. p. 157-169. De Keizer in resp. ad quaest.: *Komt het met de leer van den Bijbel overeen, dat het hoofddoel van het lijden en sterven van Jezus geweest is, verbetering van het menschedom te weeg te brengen, en in zoo verre alleen ook vergeving van zonden te verwerven, als dese een gevolg is van onze verbetering?* in *Opp. Soc. Hag.* 1815. p. 41. n. 2. J. J. Scheuchzer *Bijbel d. Natuur door*

SECTIO II.

Dicta Jesu a Luca commemorata.

Quum igitur Matthaeus et Marcus unum tantum retulerint dictum, a Christo in cruce prolatum, gratias profecto agere nos oportet caeteris Evangelistis, quod alia etiam dicta Christi cruci affixi memoriae servaverint ¹⁾. Exposito igitur Jesu dicto, a Matthaeo et Marco tradito, videamus jam de iis, quae, referente Luca, dixerit de cruce pendens Conservator.

§ 1.

Luc. XXIII. 34^a.

Ac primum quidem, ex hujus Evangelistae narratione comperimus, Jesum, quum a militibus Ro-

Laur. Meijer Tom. XI. p. 463 sq. C. G. I. Meister *Ooverdenkingen over de laatste woorden van Jezus aan het kruis.* e Germ. lingua in nostram convers. Franq. 1802. Cf. et *Symb. Theol.* anni 1837. II. 1. p. 137. et *Nieuw Chr. Mag.* I. 58. et 507 sqq. Hase l. 1. pag. 205 annot. r.

1) »Septem sunt verba apud quatuor Evangelistas,» ita Bengelius ad Luc. XXIII. 34, »quorum nullus omnia perscripsit. Ex quo patet »quatuor eorum libros esse quasi quatuor voces, quae conjunctae Symphoniam efficiunt, et modo singulae, modo duae, modo tres, modo »simul sonant. Pleraque peregit Salvator in cruce per silentium: septem »autem verba habent anakephalaeosin doctrinae nobis profuturae in »nostris horis extremis. Respicit enim et hostes, et peccatorem conversum, et matrem cum discipulo, et Patrem coelestem. Possunt »etiam VII. verba conferri cum VII. roagationibus orationis Dominicae. »Etiam in ipso verborum ordine latent mysteria, et possunt inde de- »clarari gradus cujusvis persecutionis, afflictionis et agonis Christiani.»

manis in crucem tolleretur, atrocissimo correptum dolore, haec enunciasset verba: Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασιν τί ποιοῦσι.

Quamquam et hic recepta lectio nullam habet difficultatem, ne rem criticam prorsus negligere videamur, verbo monemus, omitti haec verba in Codicibus B. D. a prima manu ¹⁾, item in *Fragm. N. T. e versione Aeg.*, quae dat Woidius in *App.* ad ed. N. T. Ita et πάτερ omittitur in Codice A. Alia, quae minoris sunt momenti, dant Millius, Wetst., Griesb., Scholz. ad h. l. Pro οἶδασιν Lachm. et Tischend. dant οἶδασιν; pro ποιοῦσι uterque exhibet ποιοῦσιν.

In interpretandis autem praeclaris hisce Jesu precibus, quaerendum primum est: quinam intelligendi sint, pro quibus eas fuderit? In qua quaestione dirimenda discrepant Interpretes. Nonnulli enim has preces restringunt ad milites Romanos, qui Conservatorem cruci affixerant. Ita Bengelius, qui saltem ad vocabulum: αὐτοῖς, annotat: *crucifigentibus*; ita Wolfius in *Curis*, Paulus et Kuinoelius in *Comm.* ad h. l. Alii ad Judaeos quoque eas respicere existimant; verum tantummodo ad plebem Judaicam, non item ad ejus Principes et Sacerdotes. Ita Calvinus ad h. l. qui: „Ceterum verisimile est,” inquit, „Christum non promiscue pro omnibus orasse, sed tantum pro misera plebe, quam zelus inconsideratus, non autem deliberata impietas rapiabat. Nam ut de scribis et sacerdotibus nulla spes fuit residua, pro

1) Adduntur autem in margine, Graece, non Latine: ο δε Ιησους ελεγεν πατερ αφες αυτοις ου γαρ οιδασιν τη ποιουσιν.

„illis frustra orasset. Nec vero dubium est, quia a Patre coelesti exaudita fuit haec precatio, hinc factum esse ut multi ex populo, quem fuderant sanguinem, fide postea biberent.” Quae postrema cum scriberet vir praeclarus, haudquaquam in memoriam sibi revocavit, quod tradit Lucas Act. VI: 7: πολλοί τε ὄχλος τῶν ἱερέων ὑπήκουον τῇ πίστει. Alii denique perhibent promiscue pro omnibus omnino necis suae auctoribus, atque adeo non tantum pro militibus Romanis et plebe Judaica, verum etiam pro Pontio Pilato Judaeorumque Proceribus has preces fudisse Christum 1). Et recte quidem, me iudice. *Primum* enim spectasse Jesum mortem suam tum ex ipsis ejus verbis, tum e contexta oratione satis patet. Sed haec mors non tam Judaeis, multo etiam minus militibus Romanis, quam Judaeorum Proceribus auctoribus tribuenda erat. *Deinde* quod Christus a Patre precabatur, hoc plebs Judaica ejusque Sacerdotes in primis indigebant. *Porro* talis, qualis hic indicatur ignorantia, quo tempore Christus crucis supplicio afficiebatur, *omnibus* Ejus necis auctoribus, etsi diverso quodammodo gradu, adscribenda videtur. Apparet hoc tum ex dicto Petrino: Καὶ νῦν, ἀδελφοί, οἶδα, ὅτι κατὰ ἄγνοιαν ἐπράξατε, ὡσπερ καὶ οἱ ἄρχοντες ὑμῶν 2) tum ex dicto Paulino: ἦν (Θεοῦ σοφίαν) οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου ἔγνωκεν· (εἰ γὰρ ἔγνωσαν,

1) Vid. Olshausen in *Comm.* ad I. Cf. quoque J. Clarisse *Leerr.* over Lukas XXIII. 34, 35 in *Leerr.* 2de Bandel, p. 253 sqq. alii.

2) Act. III: 17.

οὐκ ἄν τὸν κύριον τῆς δόξης ἐσταύρωσαν ¹⁾. Quapropter nos quidem nulli dubitamus, quin preces has, omnium admiratione dignissimas, pro omnibus necis suae auctoribus fuderit Jesus. Sensu quidem maxime proprio *militēs* tantum, qui cum cruci affigebant, ignorantes agebant. Attamen et omnes *Judaei*, ne exceptis quidem eorum Principibus, *coeco* quodam impetu ferebantur, Christum morti tradentes. Quid? quod ex allatis Petri Paulique dictis recte efficitur, eos quoque Jesu verba hoc sensu accepisse. Tandem sumta hac interpretatione, uti recte animadvertit Wettius, ²⁾, haec verba Christi multo sublimiorem, Ejusque indoli aptiorem fundunt sensum. Denique egregie sic conveniunt cum mandato, quod e mortuis resuscitatus, Apostolis dedit annunciandi *μετανοίαν καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν εἰς πάντα τὰ ἔθνη, ἀρχάμενον ἀπὸ ἱεροσολήμ* ³⁾. Quaeenam porro vis sit formulae: *ἄφεσις αὐτοῖς*, nude sic positae, patet, si, ne alios afferam locos, idem probantes, cum eâ conferimus Stephani verba, qui ad optimi Conservatoris exemplum pro inimicis suis precatus est: *Μὴ στήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην* i. e. „ne imputa illis hoc peccatum” ⁴⁾. Petit igitur Jesus a Deo Patre, ne necis auctoribus continuo infliget poenam, quam ob patratum scelus commeruerant, ne illis adeo exitio festinato, vel plenissima obduratione poeniten-

1) 1 Cor. II: 8.

2) in l. l. ad l.

3) Luc. XXIV: 47.

4) Act. VII: 60.

tiam praecludat, quâ peccatorum condonationem ét desiderarent ét accipere possent. Praeclare Chrysostomus: τί οὖν; inquit, „ἀφῆκεν αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν; ἀφῆκε τοῖς βουλομένοις τὴν μετάνοιαν ἐπιδείξασθαι. καὶ εἰ μὴ ἀφῆκεν αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν, οὐκ ἂν Παῦλος ἀπόστολος ἐγένετο· εἰ μὴ ἀφῆκεν αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν, οὐκ ἂν εὐθὺς τρισχίλιοι καὶ πεντακισχίλιοι, οὐκ ἂν αἱ πολλαὶ μυριάδες τῶν Ἰουδαίων ἐπίστευσαν ὕστερον” 1). Nec non Augustinus: „Mortem sempiternam” ait „ab eis expellebat, prece misericordissima et potentia „praestantissima. Multi ex eis crediderunt, et dimissus est eis fusus sanguis Christi. Primo fuderunt „cum saevirent, nunc biberunt cum crederent” 2). Addit Jesus: Οὐ γὰρ οἶδασι, τί ποιοῦσι· quibus verbis rationem quandam dat, ob quam hanc veniam pro illis petebat. Minime ergo, additâ hac ratione, eos plane excusare vult a peccato. Imo vero Dei gratiam pro iis invocat; quod culpam eorum satis arguebat. Tantum scilicet illorum erat scelus, ut nihil restaret, nisi gratiae, nisi clementiae divinae imploratio. At vero, quandoquidem tamen ignorantes peccaverant, (quamquam ignorantia ista minime eorum culpam tollebat, quippe qui meliora cognoscere potuissent), poterat etiam nunc gratia illa pro iis implorari, quae non potest invocari eorum causa, qui etsi meliora pernoverunt, peccato tamen se tradiderint 3). Chrysostomus: μονορουχὶ — τοῦτο δηλοῖ, inquit,

1) In Serm. XXXV de cruce et latrone Opp. t. V. p. 448. ed. Front. Ducaei em.

2) Opp. omn. t. III. p. 2489. C. ed. alt. Paris 1837. Cf. et p. 2565 C.

3) Vidd. Matth. XII: 31, 32. I. Joan. V: 16.

δι ὧν φησιν. Ἀνόητοί ἐσσι, καὶ ἀγροῦσιν ὁ πάρουσιν 1). In eandem sententiam de his verbis disputat Joan. Brentius 2), cum scribit: „Nihil hic precibus Christi potest admirabilius cogitari. Nam et Spiritus Sanctus intime admiratur hanc orationem Christi, ut vaticinetur de ea, et commendat ipsam, priusquam Christus hominem induit.” De ipsa autem excusatione haec monet: „Num excusantur a peccato, quod ignoranter peccent? Minime. Affectata impiorum Judaeorum ignorantia nullam plane habet peccati excusationem. Nam quod ignorent, quid faciant, ipsi sibi ignorantiae suae autores sunt. Potuissent veritatem in Christo cognoscere; unde Christus ait: „Si non venissem et locutus fuisssem eis, peccatum non haberent; nunc autem non habent excusationem de peccato suo.” Quid ergo ait? Addit id Christus non ut significet ipsos non peccare, sed ipsos peccare remissibiliter, quia peccant ignoranter. — — Quare sentiendum est, affectatam Judaeorum ignorantiam non excusare ipsos ab impietate et gravitate peccati, sed tamen afferre secum occasionem quandam veniae remissionis; quae tamen remissio si contigerit, non contingit nostro merito, sed gratuita Dei clementia et bonitate” 3).

1) l. l.

2) In l. l. Hom. LXIII.

3) Cf. Bellarmini Op. laud. Lib. I. C. 1. p. 19, qui ad h. l. observat tres sententiarum a Christo in cruce prolatarum ad bonum aliorum pertinere; tres ad bonum proprium; una est communis. Priorum autem denuo prima dirigitur ad inimicos; charitas enim succurrit primum magis egentibus; secunda ad amicos; postrema ad

Restat ut paucis dicamus, cum de impleto, per hanc Christi vocem, vaticinio a Jesaia aliquando edito (LIII: 12.), tum de ipsius dicti sublimitate ¹⁾. Cum illis igitur Interpretibus, qui vaticinia veri nominis in Sacro Codice agnoscunt, adeoque non ad dubitant, quin Jes. Cap. LIII vaticinium exhibeat, Messiam spectans, statuimus, hisce Christi precibus ad exitum fuisse ductum hoc prophetae verbum: *Pro sordibus deprecatus est.* Ex animo ergo assentimur Calvino, ad h. l. commentanti: „Hac etiam „voce Christus probavit se esse placidum ac mansuetum agnum, qui ad victimam ducendus erat, „sicuti testatus fuerat Jesaia.” Quod attinet denique ad hujus dicti rationem, quis non admirabilem ejus sublimitatem intima persentiscat mente? Quis has preces considerans, non in summam abripiatur admirationem Ejus, qui, qua fuit Christus id temporis conditione, possit precari, precari pro aliis, precari pro hostibus? Profecto, ratione omnibus numeris absoluta, facto nunc praestitit Jesus, quod dicto monuerat: *προσεύχθε υπέρ των ἐπηραιζόντων ὑμᾶς καὶ*

consanguineos.” Jac. Maknighti Op. I. Tom. III. p. 480 sqq. praecaet. Neander I. I. p. 695 sqq. qui itidem has Jesu preces ad omnes promiscue ejus necis auctores respicere perhibet.

1) Quod enim Straussius perhibet, quamquam ipse concedere debet, has Jesu preces apprime convenire, et Ejus indoli, et ejus praecepto, quod habetur Mt. V: 44, fluxisse nimirum omnem hanc *Lucanam* narrationem ex loco Jesaiae laud., quodque Cl. Hase, Op. laud. § 120, p. 201, monet de narrationibus »durch angezogene »Weissagungen irritirt,» ejusmodi ratiocinationes dijudicandae erunt, ubi in verborum authentia defendenda versabimur.”

διακόντων ὑμᾶς. Sed hac de re dicendi opportunior deinceps erit locus ¹⁾.

§ 2.

Luc. XXIII. 43.

Narrant quidem et Matthaeus et Marcus simul cum Christo duos latrones cruci fuisse affixos, amplio-rem vero et accuratiorem hujus rei notitiam Lucae debemus. Hic enim refert alterum eorum, exemplum plebis, Judaeorumque procerum secutum, Christum calumniatum esse, alterum vero, fide sincera omnique digna admiratione, Ipsum agnovisse Dominum et Conservatorem suum. Scilicet postquam hic socium calumniantem redarguerat, ad Christum sese convertebat, supplices has preces fundens: *Μνήσθητί μου, κύριε, όταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου.* Qua fide cognitâ, Jesus latroni supplicanti memorabile hoc responsum dedit: *Ἀμὴν λέγω σοι σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ.*

1) Ceterum vix memoretur opus est quaestio, quam movet Wolfius, in *Curis* ad h. l.: »Cavillantur hic Judaei et nominatim auctor libri *Chissuk Emuna* P. II. C. XI, dicentes, Christum apud Patrem pro Judaeis intercessisse, et vel sic tamen hos, Christianis ipsis profitentibus, ob caedem Christi gravissime adfligi, certo argumento, Christum apud Patrem nihil effecisse." Ad quam quaestionem, haud sane difficilem, recte respondet Wolfius dicens: »Christi preces omnino exauditae fuerunt in tantum, in quantum Pater Filii sui mortem non statim ultus est, — sed poenitentiae potius locum fecit: in quantum etiam nonnulli illorum, qui ignorantes sceleri huic manus admovebant, postea ad Christum conversi sunt."

Antequam vero in explicando hoc Christi dicto periculum facimus, verbo monemus, admodum suspectum illud visum esse, antiquissimo aevo, saltem haereticis nonnullis. Ita, ut videre est apud Wetstenium, omittebantur haec verba a Marcione ap. Eriphanium ¹⁾ et Originem ²⁾, qui οὕτω δὲ ἐτάραξέ, inquit, τινὰς ὡς ἀσύμφωνον τὸ εἰρημέρον, ὥστε τολμήσαι αὐτοὺς ὑπονοῆσαι, προστεθῆσθαι τῷ Εὐαγγελίῳ ἀπὸ τινῶν ῥαδιουργῶν αὐτὸ (om. a Wetst.) τὸ σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ τοῦ Θεοῦ ³⁾. Paulo accuratius scripserat Millius ad l.: „Versum „hunc sustulit Marcion, teste Eriphanio. Et Origenes „quosdam aetatis suae memorat dicto hoc, ceu abso- „no - adeo perturbatos, ut a nonnullis Evangelium hoc „adulterantibus, injectum suspicarentur, Comment. in „Joann.” Item Chrysostomus ⁴⁾: Οἱ Μανιχαῖοι, inquit, ἐπιλαβόμενοι τοῦ τόπου τούτου φασίν, εἶπεν ὁ Κύριος, ἀμήν κ. τ. λ., οὐκοῦν ἀντίδοσις ἤδη γέγονε τῶν ἀγαθῶν, καὶ περιττὴ ἡ ἀνάστασις. — εἰ γὰρ ἦν σωμάτων ἀνάστασις, οὐκ ἂν εἶπεν, σήμερον κ. τ. λ. ἀλλ' ἐν τῷ καιρῷ τῆς συντελείας, ὅταν σωμάτων ἀνάστασις. Ipse autem Origenes: ἡμεῖς δὲ φάμεν, inquit, ἀπλούστερον μὲν, ὅτι τάχα πρὶν ἀπελθεῖν εἰς τὴν λεγομένην καρδίαν τῆς γῆς ἀπενκατέστησεν εἰς τὸν παράδεισον τοῦ Θεοῦ, τὸν εἰπόντα αὐτῷ μνησθητί μου, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου βαθυτέρον δὲ, ὅτι πολλαχοῦ τὸ, σήμερον, ἐν τῇ γραφῇ καὶ ἐπι ὅλον

1) *Adv. haeres.* Lib. I. Tom. III. Ed. *Petavii* Col. 1682. T. I. p. 317.

2) *In Joan.* Ed. de la Rue, Tom. IV. p. 455.

3) Cf. *Schol.* a *Matth.* laud.

4) *Opp.* Tom. V. 7. ed. *Montefale.*

παρατείνει τὸν ἐνεστηκότα αἰῶνα ὥσπερ δὲ καὶ ἐν
 τῷ ἐφημίσθη ὁ λόγος οὗτος παρὰ Ἰουδαίοις μέχρι
 τῆς σήμερον, καὶ οὗτος πατὴρ Μωαβιτῶν μέχρι τῆς
 σήμερον ἡμέρας, καὶ σήμερον ἐὰν τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκου-
 σητε, καὶ μὴ ἀπόστητε ἀπὸ Κυρίου. Ἐν τῇ σήμερον οὖν
 ἡμέρᾳ ἐπαγγέλλεται αὐτῷ ἀξιῶσαντι μνησθῆναι αὐτοῦ
 ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ τὸ ἐν τῷ ἐνεστηκότι αἰῶνι πρὸ
 τοῦ μέλλοντος ποιῆσαι αὐτὸν γενέσθαι σὺν αὐτῷ ἐν τῇ
 βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. h. e. „At vero nos juxta simpli-
 „ciorem quidem sensum intelligimus, eum fortasse,
 „antequam abiret in cor terrae, ut vocant, restituisse
 „in Paradiso Dei dicentem sibi: *Domine memento mei,*
 „*dum veneris in regnum tuum:* juxta vero profundio-
 „rem sensum dicimus plerumque vocabulum *hodie,*
 „in scriptura extendere praesens tempus in totum
 „saeculum: ut in illud: *Divulgatum est hoc verbum*
 „*apud Judaeos usque hodie;* et *Hic est pater Moabi-*
 „*tarum usque in hodiernum diem;* et *Hodie si vocem*
 „*Ejus audieritis, ne recedatis a Domino.* Itaque oranti
 „latroni ut sui memoria habeatur in regno Dei, pro-
 „mittit Christus in vocabulo *hodie,* se facturum ut
 „latro ipse secum sit in regno Dei, in praesenti sae-
 „culo ante futurum.” Ex dictis igitur luce clarius
 apparet, tantummodo rationes dogmaticas fuisse, qui-
 bus inducti nonnulli hunc versum e textu expungen-
 dum esse putarint. — Quod attinet autem ad ipsam
 nostri loci lectionem, pro recepta: καὶ εἶπεν αὐτῷ ὁ
 Ἰησοῦς· ἀμὴν λέγω σοί, Codex D habet: ἀποκριθεὶς δὲ
 ὁ Ἰησοῦς εἶπεν αὐτῷ τῷ ἐπλήσονται: 1) θάρσει, Latine:

1) A prima manu ἐπλήσονται exhibetur. Ex emendatione ἐπιπλήσονται

„Respondens autem Jesus dixit, qui objurgabat eum: „animaequior esto:” quae tamen lectio, utpote interpretationem redolens, non admittenda est. — Omittitur quidem ὁ Ἰησοῦς in Codd. B L, uti et in Vers. Copt., sed retinendum videtur. — Ad vocem σημερον Millius: „Quidam olim,” inquit, „distinctio-
nem posuerunt post σημερον, hoc modo: *Αμην λέγω σοι σημερον, κ. τ. λ.*” Vidd. ejus *Prolegg.* p. 1019, ubi Hesychium notat, et sententiam de jungenda voce σημερον cum praecedentibus improbat, additis hisce: „Neque enim Codicum auctoritate nititur haec distinctio, imo vero sensui verborum vim infert, quod recte notat Theophylactus. Quod autem ultra addit Hesychius, Christum ratione divinae naturae ubique fuisse, adeoque et in sepulchro, et etiam in paradiso cum latrone, verum quidem est, sed nihil ad sententiam Christi.” Et Wetstenius, ad τὸ σημερον: „Hanc vocem,” inquit, „praecedentibus jungendam esse statuit cum aliis Hesychius q. 49 1)

sec. Wetst., pro quo Griesb. legendum esse monet: ἐπιπλήσονται; sed male; nam Codex habet ἐπιπλήσονται, uti et Scholzius dat.

1) Perperam vero de Hesychio loquitur Wetst. Vid. Hesychii *Quaest.* 70, quas exhibet Cotelerius in *Monum. Eccl. Gr.* T. III. ubi ad Diff. 49: »Quo tandem modo pollicitatio Domini ad latronem adimpleta est: *Hodie* etc.; siquidem Christus post crucifixionem in Infernum ad liberandos mortuos profectus est: oportuit autem et latronem, ut qui legi naturae esset obnoxius, ad *Infernum* venire,” respondetur: »Nonnulli quidem ita legunt: *Amen dico tibi hodie*, rell. sed, etsi legendum fuerit, uti vult usus, nihil contrarium sequitur: quando servator noster incircumscrip-
ta sua divinitate, non solum in Inferno adfuerit, sed et in Paradiso una cum latrone et in Inferno et cum Patre et in sepulchro, utpote cuncta replens.”

„qui citantur Schol. Codicis 34. Theophylactus 1): „ἄλλοι δὲ ἐκβιάζονται τὸ ῥήμα, στίζοντες εἰς τὸ σημερον, ἵνα ἢ τὸ λεγόμενον τοιοῦτον· ἀμὴν λέγω σοι σήμερον· εἶτα τὸ μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ συνεπιφέροντες. Sever. Apologet. 22" 2).

His praemonitis, ad ipsam hujus dicti interpretationem progrediamur. Ut autem rite ejus sententiam assequamur, primum ipsae latronis preces considerandae sunt, ad quas hoc verbo respondit Christus, et, quoad ejus fieri potest, illius animi conditio nobis informanda. Μνησθητί μου, κίριε, όταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου precatus erat latro. Uti autem e verbis, quibus supplicii socium, Christum calumniantem, redarguit, patet timore Dei eum fuisse imbutum; imo vero peccata sua non tantum eum cognovisse, sed etiam verâ poenitentiam confessum esse, ita ex Ejus precibus ad Jesum conversis apparet, hunc ab ipso Messiam esse habitum, a quo solo salutem suam exspectaret. Quae a variis Interpretibus de latronibus istis, una cum Christo cruci affixis, referuntur, maximam partem, tacente historiâ 3), meris conjecturis nituntur. Sed nostra omnino facimus haecce Cl. Neander 4) verba: „Ob Beider Verbrechen ver-

1) Opp. Tom. I. p. 487.

2) Cf. Schol. a Matth. laud.

3) Ad historica certe referri nequit, quod traditum narrat Augustinus, in l. ad sororem, de vita eremitica, Opp. t. I. p. 1403 sq. D. A. de hoc latrone, qui Jesum infantem, et in Aegyptum fugientem, e latronum manibus eripuerit, dixeritque: »o beatissime parvulorum! si aliquando se tempus obtulerit mihi miserendi, »tunc memento mei, et hujus temporis noli oblivisci."

4) l. I. p. 753 sq.

„schiedener Art waren, etwa der Eine ein gewöhnlicher
 „Räuber war, der Andere ein Solcher, der durch den
 „Geist des Aufruhrs, die politischen Leidenschaften,
 „welche damals unter dem jüdischen Volke wütheten,
 „gleich jenen den Partheihäuptern dienenden Sikariern
 „(wie Barabbas nach Luc. XXIII. 19) sich hatte fort-
 „reißen lassen — darüber können wir nicht entschei-
 „den. Von welcher Art aber auch sein früheres Ver-
 „brechen war, und wie er dazu verführt worden seyn
 „mochte, so scheint doch auf jeden Fall das Gefühl
 „seiner Sünde und Schuld schon früher in ihm er-
 „wacht zu seyn, und dies war es, was für höhere
 „Eindrücke ihn empfänglicher machte. Je mehr er
 „sich seiner eigenen Leiden als verschuldeter bewusst
 „war, desto tiefer wirkte der Anblick Dessen, der
 „als ein Heiliger unter den schwersten Leiden sich
 „darstellte, auf ihn ein. Wer kann berechnen, was
 „der unmittelbare Eindruck des Göttlichen über ein
 „zerknirschetes, durch die Leiden selbst der Sinnlich-
 „keit entfremdetes Gemüth vermag? Es zeugt sowohl
 „von der Herrlichkeit des göttlichen Lebens, welche
 „Christus im Angesichte des Todes offenbarte, als
 „von dem Grade, in welchem bei diesem bussferti-
 „gen Verbrecher die religiös-sittliche Empfänglichkeit
 „entwickelt seyn musste, wenn unter diesen Eindrü-
 „cken der Glaube eines Solchen, der keine früheren
 „Beweise von der Hoheit Christi gesehen haben
 „mochte“ (quod tamen fieri potuit) „dem Glauben der
 „Apostel selbst voraneilte; denn er hatte das Vorur-
 „theil des sinnlichen jüdischen Geistes so weit über-
 „wunden, dass er in dem mit ihm Leidenden selbst

„den Messias zu erkennen vermochte“ 1). Quodsi talem, qualis his verbis depingitur, nobis informemus latronem istum, ad meliorem mentem conversum, ab una quidem parte cavemus, ne notiones illi animique sensus adscribamus, quae postea demum Apostolis, accepto Spiritu sancto, propriae erant 2); ab altera vero parte ne illius cogitata vix plebis Judaicae opinionibus de Messia ejusque regno sublimiora putemus. Quare etiam lubenter assentimur eidem Cl. Neander, supplices latronis preces: *Μνήσθητί κ. τ. λ. λ. λ.* ita interpretanti: „Sey meiner eingedenk, wenn du kommst, „dein Reich in der Welt zu gründen!“ 3) Certe his verbis confitebatur latro Jesum, quem inscriptio cru-

1) Bengelius ad h. l. perhibet, latronem, qui Christum injuria afficiebat, fuisse Judaeum; alterum ex gentibus oriundum. Quod scilicet ex utriusque sermone aliisque rebus ipsi patere videtur. „Ille enim,” inquit, „Judaeorum more nomen Christi exagitat. Illic Regis nomen, ut milites, sed meliore ratione, animadvertit. Accedit, quod Dominus beatitudinem Ei promittens, non ad verba promissionum »erga Patres, sed ad primas origines, de paradiso“ (haec vero vox plane Judaica erat) »alludit.“ Pulchre autem idem de latrone ad meliorem mentem converso: »Hujus respiscentiam multum adjuvit »crux durissima. Rara conversio in molli lectulo!“

2) Vid. Bellarminus Op. cit. l. l. C. IV. »Admiranda prorsus,” inquit, »Spiritus Sancti gratia in corde hujus latronis. Petrus negat; »latro confitetur. Thomas nisi videat, negat se crediturum; latro »in cruce Christum cruci fixum adspiciens, Regem post mortem »futurum non dubitat. Unde patet latronem non somnare regnum »Christi temporale, in terris futurum, sed aeternum in caelis.“ Ivo Anonymus ille Doct. jam cit. (*Exeges. Pass. J. C.*) latroni summam Christi ejusque regni cognitionem tribuit per immediatam Spir. S. operationem.

3) Animadvertenda enim hic est vis formulae: *ἰλεῖν ἐν τ. βασ.* (quam recte expressit Neander) omnino diversae a formula: — *εἰς τὴν βασ.*

ei affixa τὸν βασιλέα τῶν Ἰουδαίων dicebat, Messiam, eique regnum post mortem futurum adscribebat. Summis igitur fidem ejus efferimus laudibus, lubenterque Augustino assentimur, eam cum Discipulorum defectione sic comparanti: „Tunc enim fides ejus de „ligno floruit, quando discipulorum marcuit. — Illi „enim desperaverunt de moriente, ille speravit in „commoriente: refugerunt illi auctorem vitae, rogavit „ille consortem poenae: doluerunt illi tamquam ho- „minis mortem, credidit ille regnaturum esse post „mortem, deseruerunt illi sponsorem salutis, honora- „vit ille socium crucis” 1). Iidem tamen negamus, (quod aenigma esset psychologicum), conversum latronem jam tunc concepisse notionem perfectissimam de Christi regno omnino spirituali.

Ad haec igitur verba latronis Christus respondit: Ἀμὴν λέγω σοι κ. τ. λ. Ἀμὴν vox Christo solennis, qua utebatur, cum quid serio affirmare vellet 2). Et sane, ratione habita ét rei promissae, ét latronis personae, ét Christi ipsius de cruce pendentis, opus omnino erat promisso ejusmodi affirmatio adde- retur. Perperam autem nonnulli vocem σήμερον cum antecedenti λέγει junxerunt; quod, testante Grocio ad h. l. improbat ipse Syrus Int. Ibi enim plane lan- guesceret); neque ullus vix hodie reperietur Inter-

1) *Opp.* t. X. p. 700 B. C.

2) Aug. Tract. 41 in *Joan.* haud inepte hanc vocem quasi juramentum Christi esse dixit.

3) Cf. Wettius l. l. ad h. l. et Thoden v. Velzen *Het Evangelie aan de dooden verkondigd* p. 63; ex antiquioribus Bellarminus, l. l. Cap. IV. qui ad vocabulum σήμερον haec annotavit: »Hodie.

pres, qui veterem hanc nonnullorum *ψευδεργασίας* amplectatur. Quid, quod in ipso *Catechismo Rom. τὸ σήμερον* ad seqq. refertur ¹⁾. Itaque hac voce cum sequentibus juncta, Christus hisce verbis latroni plus promittit, quam rogaverat. Precatus enim erat latro, ut olim Jesus ipsius memor esset, cum regni possessionem accepisset; Christus vero illi promittit, intra hunc ipsum diem speratae felicitatis eum participem fore. Quodsi igitur cum Cl. Neander recte preces latronis interpretati simus, non dubitamus cum eo affirmare: „In mannichfacher Hinsicht bedeutsam ist die Antwort Christi, welche in der Art, wie sie den gewöhnlichen jüdischen Ansichten widerspricht, den Beweis ihrer Ursprünglichkeit in sich trägt. Er verheißt dem aus ächter Busse hervorgegangenen Glauben des Sünders die

»Non dicit in die iudicii, non post aliquot annos purgatorii ad refrigerium te ducam. Non sine causa ergo Aug. in lib. *de origine animae* Lib. I. C. 9., Cyprianum secutus, existimat, latronem illum posse vocari martyrem et iccirco sine purgatorio transivisse de hoc mundo ad patriam. Publice enim confessus est Christum,» et Wolfius in *Curis* etc. qui perperam, voculam *σήμερον* ad antecedentia referri, jam monuisse Theophylactum dicit, uti et Millium, Richard. Simon. in *Hist. Crit. N. T.* Lib. I. C. 33. Lib. III. p. 398 item in notis ad h. l. Conferri jubet B. J. H. Majum in *Examine Hist. Crit. Simon.* p. 481 et Amelium Part. II. p. 464. Nihilominus, momente Wolfio, *Photiniani* istam explicationem avidè amplexi sunt. Alii denique contendere vocem *σήμερον* particulam esse *asseverandi*, non notam temporis. Contra utramque *ψευδεργασίαν* citat Wolfius Hackspanium in *Notis* ad h. l. p. 373. Caeterum, haec Jesu verba omnino valere ad extinguendum purgatorium, ex ejus sententia, recte ostendit B. Raithius in *vindiciis vers. Lutheri* p. 409.

1) Vid. *Cat. Rom.* P. I. c. VI. Qu. VI.

„Seligkeit, und im Gegensatze gegen jene auf das
 „erst in der Zukunft zu gründende Messiasreich ge-
 „richtete Erwartung verweist er ihn auf eine Se-
 „ligkeit, in die er sogleich eingehen werde. „Wahr-
 „lich, ich sage dir, noch heute wirst du mit mir
 „„in Paradiese seyn“ (eine symbolische Bezeichnung
 „„der Region der Seligkeit“). — Praeclara promissio!
 Hoc ipso die finis imponeretur ejus perpessionibus.
 Imo vero hoc ipso die cum Christo foret in Para-
 diso! — Formula: μετ' ἐμοῦ ἔσῃ, monente Wolfio
 l. l. proprie Graeci utuntur, ubi aliquem ad convivium
 vocant. Lamb. Bos ¹⁾ ostendit, philosophos Graeco-
 corum beatum post hanc vitam statum sub convivii
 habitu repraesentasse. Christus indicat consuetudi-
 nem, quam cum ipso post mortem latro esset habi-
 turus. „Hoc autem μετ' ἐμοῦ ἔσῃ,“ ut cum Bellar-
 mino loquamur,“ „etiamsi nihil promitteretur aliud,
 „magnum jam praemium esset latroni. Recte enim
 „Augustinus, (Tract. 51 in Joan.) *ubi male potest esse*
 „*cum Illo et ubi bene esse potest sine illo?*“ Sed additur
 etiam: ἐν τῷ παραδείσῳ, de qua voce restat ut dicamus.
 Virorum dd. sententiae in constituendâ ejus notione
 admodum variant. Dubium autem esse non potest,
 quin Christus ea voce usus sit, quam sciebat a latrone
 intelligi. Plerique omnes eam pro Persica habent ²⁾;

1) In *Exercitt.* p. 49 sq.

2) Cf. Wolfius in *Curis* etc. qui excitat ad h. l. Brissonium
 de *regno Persarum* p. 208. Chaitomaeum de *vocibus Graeco-bar-*
baris N. T. al. At vero, affirmante Wolfio, Schröderus in *Diss.*
praevia ad Thesaurum Armenicum p. 56, illud ex *Armenica* lingua
 mavult repetere. Aliorum etymologias recenset Doct. Jo. Henr. a

quam vero Hebraei quoque usurpant¹⁾; Graeci suam fecerunt. *Oi ó* Hebraicum גן hortum, παράδεισον vertunt tum alibi, tum in primarum mundi originum historia. „Unde factum est,” monente Grotio ad n. l., „ut jure quodam praecipuo παράδεισος „vocetur Hellenistis, etiam Philoni: *beatus ille hortus „in quo Adamum Deus collocavit.* Post Esdrae tempora, cum res post vitam hanc mortalem eventurae, „obscurius olim indicatae, propriis distinctisque nominibus appellari coeperunt, felicitas post hanc vitam „mortalem, sed praecipue piarum mentium a corpore „separatarum et resurrectionem expectantium status, „vocatus est Hebraeis גן עדן, quae voces hoc sensu in „Thalmodicis scriptis frequentes occurrunt.” Ex quibus, secundum Grotium, patere videtur, eorum temporum loquendi usum distinxisse Paradisum inter et coelum: unde, ipso monente „interdum *Paradisum inferiorem „nuncuparunt, quia coelum Paradisus superior.*” Ast vero, nostro quidem judicio²⁾, si vel maxime seriore tempore apud Judaeos vocabulo παράδεισος ejusmodi notio substrata sit, minime adhuc probarunt nec Grotius, neque Olshausenus, nec nuperrime Thodeu van Velzen³⁾, Jesu jam tempore illum loquendi

Seelen in notis ad Burtonii *اشتازن* linguae Persicae p. 68. Vid. Lightfootum ad h. l. Caeterum de significato et origine vocis παράδεισος lege *Observ. selectas Hellenicas* Tom. VIII, Obs. IV. p. 87 sqq.

1) Vid. Eccl. II: 5. Nehem. II: 8.

2) Vid. quoque Wolfius in *Curis* ad h. l. qui eorum sententiam, qui notiones vocis παράδεισος et coeli a se invicem distinguant, refutatam ait a Balth. Henr. de Platen in *Disp. sing.* de his Christi verbis. Cf. Wettius ad l.

3) Qui etiam ex hoc Christi effato pro dogmate de *J. descensu ad*

usum obtinuisse. Imo, qui quodammodo opinione praeoccupata vacat, fatebitur, ab his Interpretibus in simplex vocabulum *παράδεισος* notionem translata esse, quam seriorum demum temporum aut Scriptores *Rabbinici*, aut etiam Patres Ecclesiae, dogma de animarum statu post mortem excolentes, illi adscripserint. Simpliciter igitur, nobis quidem iudicibus, voce *παράδεισος*, Christus, popularium suorum usui loquendi sese accommodans, qui statum hominis post mortem beatum nomine loci, quo Adamus degerat, omnibus deliciis abundante, nuncupabant, felicitatem piorum post mortem innuit ¹⁾. „De loco paradisi,” quod cum Calvino dicimus, „curiose et argute disputandum non est; nobis sufficiat quicumque fide insiti sunt in Christi corpus, ejus esse vitae participes, atque ita post mortem beata et laeta quiete frui, donec in solidum patefiat Christi adventu perfecta coelestis vitae gloria.” — Atque his de singulis hujus Christi effati verbis monitis, satis com-

inferos praesidium petierunt. Nescio tamen quo jure ultimus illorum Interpretum (Op. laud. pag. 60 sq. et in annot.) pro sua sententia, qua statuit, sanctos atque impios in communi loco versari post mortem (*ἄνω* dicto, cujus una pars *paradisos*, altera *gehenna* vocabatur), ex parabola *Lazari et hominis divitis*, argumentum duxerit. Si quid video, luce clarius ex hac parabola patet, cum post mortem hominis sortem continuo esse, et manere aut felicem aut infelicem, tum nullam quidem communionem tunc esse pios inter et impios. Precibus enim hominis divitis respondens inducitur *Abrahamus* (Luc. XVI: 26):

μεταξὺ ἡμῶν καὶ ὑμῶν χάσμα μέγα ἐστὴν κταί κ. τ. λ.

1) Bengelius ad vocem *παράδεισος*: »Augustissimam” inquit, »beatae sedis appellationem in profundissima passione *Jesus* adhibet. »Haec migratio differt quidem ab adscensu in coelum; sed tamen »docet, descensum ad inferos laute esse explicandum.”

probasse nobis videmur nostram de eo sententiam supra indicatam, et huc redeuntem: *Profecto tibi dico, rogas quidem ut olim cum regni possessionem accepero, tui memor sim; at vero hodie, intra hunc ipsum diem speratae jam felicitatis particeps eris* ¹⁾. Quod superest, etiamsi hac de re infra fusius disputandum sit, verbo jam monemus de summo Jesu Christi, qualis hic cernitur, amore et potestate, quibus in ipsis perpessibus ornatus, sese praebuit peccatoris, veram poenitentiam agentis, Conservatorem clementissimum ac Dominum potentissimum. „Quanquam nondum Christus,” haec Calvini verba nostra facimus „palam de morte triumphaverat, ejus tamen efficaciam et fructum in media sui exinanitione exserit. Atque hoc modo declarat, nunquam se regni potentia fuisse exutum; nihil enim Regi divino magis excelsum aut magnificum, quam mortuis vitam restituere” ²⁾. Nec dubitamus dictum hoc Christi ad latronem, cum Brentio ³⁾, nominare „vocem aureis semper literis scribendam, imo potius altissima mente reponendam, et numquam non in animo nostro versandam” ⁴⁾.

1) Cf. Brentium l. l. Hom. LXIV. qui ad verba: *Hodie mecum* etc. haec habet: »Haud obscure hic indicat Christus, sanctos non »ita obdormiscere, ut animae eorum evanescant, donec advenerit novissimus dies, sed quod vere in Christo vivant. Stephanus »ait: *Domine Jesus suscipe Spiritum meum*. Et Paulus: *Cupio »dissolvi et esse cum Christo!* Quid magis perspicue dici potest, »quam quod Spiritus Sanctorum post mortem cum Christo feliciter »vivant, donec etiam corpus in novissimo die resurgat.”

2) Cf. omnino v. d. Palm in *Leerr.* Ed. recent. Tom. V. p. 55 sqq. nec minus e vet. Chrysostomum *de cruce et latrone* l. l.

3) l. l. Hom. LXIV.

4) Praeterquam laudd. h. l. Interpp. vid. apud Cl. Hase *L. J.* l. l.

§ 3.

Luc. XXIII. 46.

Hoc tandem loco tradit Lucas, Jesum, quum in eo esset ut moreretur, magna voce clamasse: „Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου!” Quum igitur Matthaeus et Marcus tantummodo narrent, magna Eum voce paulo ante suam mortem clamasse, Lucas ipsa etiam verba refert, quae Sospitator moribundus enunciaverit.

Quod ad nostri loci lectionem attinet, verbo monemus, vocabulum Πάτερ omitti tantummodo in Codd. 28, 49, atque adeo retinendum esse. — Pro παραθήσομαι autem legunt alii παρατίθημι; in his D. et PP. nonnulli. Plurimi vero, nempe ABCCKMPQX. all. uti et multi PP. habent: παρατίθεμαι, quam lectionem, non spernendam quidem, at receptae tamen inferiorem iudicat Griesbachius. Receptam quoque tuetur Grotius, atque id eo magis quia apud τοῦς ὁ in Psalmis simili modo legitur. Utraque var. lectio e studio emendandi futuri temporis παραθήσομαι orta videtur, quod recte monet Wettius ad l. Sed

varios hoc de C. effato SS. all. inter eos: J. F. Mayer *Disp. de verbis Christi ad latronem*. Grypesw. 1707. 4. Eberh. Weissmann *Quaestl. quaedam insigniores ex historia latronis conversi*. Tub. 1745. Addantur quae scripta de hoc argumento reperiuntur in *Additam. ad Opp. Soc. Hag.* 1814 p. 16. in *Symb. Theol.* 1814 II. 2. p. 558. 1815. III. 1. p. 357. Cf. et Ven. v. d. Willigen, *Naauwkeurig onderzoek naar de leer des Bijbels aang. den staat der zielen tusschen den dood en de wederopstanding der lichamen, in Opp. Soc. Hag.* 1811. p. 35.

non est, quod futurum illud nos offendat; nam non deponebat hoc ipso temporis puncto, sed mox depositurus erat animam suam Jesus. Nulla igitur causa est, quare cum Grotio statuamus „est more Hebraeorum futurum pro praesenti:” quod nemo, nostro tempore, quo accurata interpretandi ratio est restituta, facile dixerit. Attamen Lachmannus et Tischendorfius παρατίθειναι exhibent ¹⁾.

Memorable hoc Christi de cruce pendentis effatum iterum e Psalmis sumtum est ²⁾. Scilicet in Psalmo XXXI. 6. Davides, summis in periculis versans, divinae tutelae vitam suam commendat. Exactius etiam haec verba cum Christi conditione congruunt, qui non adeo vitam suam, quam potius *mentem* sive *spiritum* Patri commendabat, quem proprie יהוה appellant Hebraei; quod recte monet Grotius ad l. Dein observandum παρατίθειναι ejus proprie esse, qui rei dominium habet. Quis autem, nisi Christus, ἐξουσίαν εἶχε θεῖναι τὴν ψυχὴν καὶ πάλιν λαβεῖν αὐτήν?

1) Cf. ad h. l. Matth.

2) Non possumus non pulcherrima hic describere verba Doct. Da Costa, qui in Op. suo: *Voorlezingen over de Waarheid en Waardij der SS. v. h. O. T. T. II. P. I.* pag. 14, haec de Psalmis monet: »Nog eene eigenschap dier liederen rijk en lieflijk van kracht en kern: op de *Psalmen* bepaald en afzonderlijk beroept zich de verwezen Heiland in het midden der discipelen, wier oog en hart hij opent, opdat zij de Schriften, die van Hem getuigen, mogen verstaan, (Luc. XXIV: 44). En van de woorden, die Hij uitriep op het hout des kruises, waren drie een weerklank (neen! de hoogste verwezenlijking en vervulling) van een Psalmwoord: »Mijn God” etc. »(Ps. XXI.) »Mij dorst” (Ps. LXIX: 22.) »In uwe handen beveel ik mijn geest.” (Ps. XXXI. 6.)”

„Paulo aliter,” recte iterum monente Grotio, „Stephanus, qui moriturus non *deponendi* utitur voce, sed „Jesum, jam factum Dominum vitae et mortis, *rogat ut accipere velit*, in suam scilicet custodiam, *spiritum ipsius*” 1). Manus autem Deo tribuuntur in libris sacris, ad potentiam Ejus significandam. In manus Ejus aliquid deponere est potentissimae Ejus curae et tutelae aliquid committere. Itaque Christus, spiritum suum in Patris manus deponens, significat, se potentissimae Patris curae et tutelae eum commendare, ut eum conservet, quem corpori suo e mortuis resuscitato brevi restitutum iri sciret. His igitur verbis probavit, fidem suam in Deum collocatam minime fuisse concussam: unde pulere ad h. l. Calvinus „Nullus,” — inquit, „clarius agi potuit triumphus quam, dum intrepide jactat, Deum animae suae (quam omnes perditam putabant) fidum esse custodem.” Neque facile quis calculum adjicere denegabit iis, quae apte ad h. l. disputat Brentius 2): „Haec commemorantur quidem paucissimis verbis, sed non sunt paucis cogitationibus praetercunda. In hoc enim loco summa nobis salus parta est. Ad hanc horam respexerunt fide sua omnes sancti Patriarchae et Prophetae. Ad hanc horam respexerunt omnia veterum sacrificia jam iade ab initio orbis terrarum. In hanc igitur horam respiciendum etiam est omnibus iis, qui veram et perpetuam salutem desiderant. —

1) Vid. Act. VII. 59. Bengel ad h. l. „Spiritum Jesu,” inquit, „Pater suscepit, Iesus fidelium.”

2) l. l. Rom. LXV.

„Dein declarat etiam hoc majestatem Christi, quod
 „deponat spiritum suum, non cum homines cogunt,
 „sed cum ipse vult 1). Praeterea cum Deum Patrem
 „vocat, significat se filium Dei, cum vero deponit
 „spiritum suum et moritur, significat se filium homi-
 „nis ac vere hominem esse. Deinde cum deposuerit
 „spiritum suum apud Deum Patrem, manifeste docet
 „quod spiritus hominum post hanc vitam non ita
 „extinguantur, ut nihil omnino sint; sed quod vivant
 „coram Deo. — Si Deus pater assumit et conservat in
 „morte spiritum Christi filii sui, profecto assumet et
 „conservabit etiam propter Christum omnium cre-
 „dentium in Ipsum spiritus, donec iterum a mortuis
 „excitentur. Postremo videmus quidem Christum
 „exspirasse et mortuum esse, mors autem ejus longe
 „aliter consideranda est, quam alioqui natura mortis
 „appareat. Mors enim natura sua est peccati stipen-
 „dium. Et quia peccatum affert secum perpetuum
 „interitum, idcirco mors natura sua via est ad extre-

1) Recte quidem. At vero neque ex ipso hoc vocabulo *παραιθεωσι*
 hoc efficitur, ut quidam Interpp. volunt; neque ex eo quod *magnum*
clamorem paulo ante mortem ederet Christus, sequitur, Eum tum
 nondum mori debuisse, sed sua sponte animam efflasse. Inter haec
 duo enim rite distinguendum, vere quidem sponte sua Dei filium,
 humanâ naturâ indutum, obedientiam Patri praestitisse ad mortem us-
 que, sed ipsi tamen, quum semel Sospitatoris munus suscepisset,
ἀδύνατον fuisse ex lubitu vitam suam aut prolongare aut decurtare.
 Quod autem magno clamore edito moreretur Christus, in miraculis
 saltem esse nequit. Vid. Rensing Op. laud. p. 95 sqq. et pag. 107 sqq.
 ubi magnâ doctrinae copiâ ostenditur Jesum, etsi jam moribundum,
 sumto potu viribus quodammodo recreatis, facile tam alta voce ultima
 illa verba efferre potuisse. Cf. Bynaeus *de morte Chr.* C. XIX.
 § 7—10. *Symb. Theol.* 1814. I. 161.

nam internitionem. In Christo autem natura mortis plane subversa, potentia ejus prorsus sublata est."

SECTIO III.

De Jesu dictis a Joanne traditis.

Expositis iis, quae, referentibus Synopticis, de cruce pendens dixerit Christus, jam interpretanda nobis sunt Jesu dicta a Joanne tradita. Profecto si quis alius, discipulus, quem diligebat Jesus, idoneus nobis testis est eorum, quae Conservator noster novissima fuerit locutus. Uti Lucas, sic Joannes tres eandem commemorat voces, quas Jesus, dum de cruce pendebat, extulerit. Ac primum quidem nobis flebilem illam scenam repraesentat, cujus ipse magna pars fuit, qua Christum cruci affixum, matrem adstantem dolorosam, ac discipulum amantissimum quasi conspiciamus, Jesumque primum matrem, tum discipulum ita alloquentem veluti audimus, ut illam hujus pietati ac tutelae committat. Hoc igitur Christi dictum primo loco paulo accuratius consideremus.

§ 1.

Joan. XIX: 26.

Ἰησοῦς οὖν, referente Joanne, ἰδὼν τὴν μητέρα καὶ τὸν μαθητὴν παρεστῶτα, ὃν ἠγάπα, λέγει τῇ μητρὶ αὐτοῦ· γίνου, ἰδοὺ ὁ υἱός σου. Εἶτα λέγει τῷ μαθητῇ· ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου. Καὶ ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας ἔλαβεν αὐτὴν ὁ μαθητὴς εἰς τὰ ἴδια.

Quod ad hujus pericopes lectionem attinet, notandum primum, pro voce *ιδών* in duobus Codicibus laudd. a Wetstenio, uti et in prima ed. Erasmi legi *ιδώς*. Unus Codex (1 Reuchlini, sed interpolatus ille) dat, monente Wetstenio, *ώς εἶδει*. — Dein vocabula: *ὃν ἠγάπα* omitti in Codice L a prima manu; *αὐτοῦ* in B L paucisque aliis, uti et in versione Armenica. Lachm. dedit *αὐτοῦ* uncis inclusum. Tischendorfius illud rejecit. Porro pro *ιδού* post *γύνα* habent *ἴδε*, BDMX aliique bene multi, quos commemorant Wetst., Griesb., Scholzius, item PP. nonnulli et Edd., unde Griesbachius hanc lectionem receptae supparem aut aequalem, imo forsitan praefendam esse duxit. In textum illam receperunt Lachmannus et Tischendorfius, Meyer. et Goeschen. in Edd. s. — G cum rec. *ιδού*, sed in margine *ἴδε* exhibet. Pro altero *ιδού* habent *ἴδε* B L M alii, uti et Cyrillus et Chrysostomus. Lachm. et Tischend. hanc quoque lectionem in textum receperunt. Pro *ώρας* Codd. AD habent *ἡμέρας*. Pro verbis: *αὐτὴν ὁ μαθητῆς* inverso ordine, *ὁ μαθητῆς αὐτὴν* dant ADEGHKLSXY alii; unde haec lectio in textum est recepta a Griesb. et Scholz. Lachmannus vero et Tischend. receptam servarunt. Denique ad vocem *μαθητῆς* addunt pauci *αὐτός*, plures *ἐκεῖνος* ex interpretamento. Ex dictis apparet, nullam adesse variam lectionem, quae ipsius Jesu effati sententiam mutet, ut adeo ad ejus interpretationem tuto progredi possimus.

Priusquam autem ipsa Christi dicta ad matrem et discipulum interpretemur, quodammodo saltem nobis

rerum περιστασιῶς proponamus necesse est, in quibus id temporis Christus versaretur. Referente igitur Joanne, cruci adsteterunt ἡ μήτηρ αὐτοῦ, καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ, καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνῆ. Jam vero primum quaeritur, quomodo haec Joannea narratio cum Synopticorum relatis concordet. Namque caeteri item Evangelistae tradunt ¹⁾, mulieres quasdam adfuisse in *Golgotha*, *procul* Jesum cruci affixum conspicientes; Joannes vero, uti vidimus, *juxta* crucem eas stetisse asseverat. Ἐναντιοφανείαν autem hancee facile tollimus, sive cum Olshauseno et Lückio in *Comm.* ad h. l. statuamus, mulieres hasce primum quidem satis longo intervallo a cruce fuisse remotas, sed paulatim propius ad eam accessisse, sive existimemus notiones vocum *παρὰ* et *ἀπὸ μακρόθεν* non ita premendas esse, ut sic illae mulieres dici possint et *longe* a cruce et *juxta* crucem fuisse: *longe*, si conferantur ad milites, qui crucem tangebant; *juxta* vero, quia vocem Christi facile poterant audire, quod non poterat turba, quae longissime aberat, sicut Augustinus existimat ²⁾. Mihi Olshauseni et Lückii sententia praecipue placet. Scio equidem, dubitationem contra eam motam esse a Straussio ³⁾ et Wettio ⁴⁾, ductam illam ex eo, quod Synoptici feminas nobis proponant, *procul* a cruce stantes sub *finem* supplicii, quo Christus affectus

1) Vid. Matth. XXVII: 55, 56. Marc. XV: 40, 41. Luc. XXIII: 49.

2) Vid. Lib. III. *de consensu Evangelistarum*. Cf. Grotius ad h. l.

3) I. l. II. p. 547.

4) I. l. ad l.

fuit. Sed quod a caeteris fortasse feminis et *γνωστοίς*, quos Lucas insuper commemorat, vel non petatum, vel denegatum iis fuit a militibus, hoc a Joanne cognatisque mulieribus peti potuit, atque his concessum esse: qua conjecturâ assumptâ, ista dubitatio tollitur. Namque sic major Jesu amicorum pars procul a cruce remansisse statuitur, dum Joanni caeterisque feminis propius accedere licuerit, ut adeo et Synopticorum et Joannis relationi omnis omnino fides sit habenda. In his igitur feminis a Matthaeo et Marco ¹⁾ tres nominantur, Maria Magdalena, Maria mater Jacobi junioris et Josis, et Salome mater filiorum Zebedaei. Joannes autem primo loco nominat matrem Jesu, tum ejus sororem, ex vulgari interpretatione, itidem Mariam dictam, uxorem Clopae, et Mariam Magdalenam. Quum igitur Synoptici Jesu matrem non commemorent, Joannes nomen suae matris reticere videtur. Quod sane mirandum; nam cum Bengelio ad h. l. Joannis modestiae id tribuere minus probabile videtur. Magis etiam hoc mirandum est, quod, si Maria, Clopae uxor ²⁾, soror fuerit Mariae Jesu matris, utraque soror idem gesserit nomen. Omnem vero

1) Lucas eas h. l. non nominatim recenset, quoniam eas antea jam commemoraverat. Facit autem etiam virorum mentionem, scribens c. XXIII: 49: *Ειστήκεισαν δὲ πάντες οἱ γνωστοὶ αὐτοῦ μακρῶν, καὶ γυναῖκες αἱ συνακολουθήσασαι αὐτῷ ἀπὸ τῆς γαλιλαίας* (vid. c. VIII: 2, 3.) *ἔρῶσαι ταῦτα.*

2) Grotius Mariam Clopae *filiam* intelligendam perhibet, uti Arabs. Sic etiam commentatur hic Calvinus, quem vide in l. Cf. Wolfius in *Curis*, qui citat Lamb. Bos de Ellipsi p. 43. supplementem per *γυναῖκα.*

hanc difficultatem ingeniose ac jure suo, ut mihi quidem videtur, tollit Lückius, qui in *Comm.* ad h. l., postquam animadvertit Mariam τὴν τοῦ Κλωπᾶ unam eandemque fuisse atque Mariam, quam notant Synoptici τὴν Ἰακώβου καὶ Ἰωσὴ μητέρα, quum ejus maritus Κλωπᾶς, (a quo Κλέοπας Luc. XXIV : 18 omnino est discernendus), unus idemque videatur atque Ἀλφαῖος (Mt. X : 3) pater Jacobi junioris ¹⁾, prohibet nostrum locum, contra rationem vulgarem, hoc modo interpungendum esse: Εἰςστήκεισαν — ἡ μήτηρ αὐτοῦ, καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, (καὶ quod in nonnullis verss., testantibus Griesb. aliisque additur), Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ, καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνή. Ita pro tribus, quatuor hic nomina habes. Non indicatur tunc nomen sororis matris Jesu; sed haec verisimilime intelligenda est Salome, Joannis mater, quae ex relatis Synopticorum item adfuit in *Golgotha*. Quodsi hanc Lückii vel potius Wieseleri ²⁾ explicationem recipimus, cum Evangelistarum relata optime secum in-

1) Ex Ἰβλην ortum est, sec. duriolem Aramaicam dialectum, vocabulum: Κλωπᾶς. Κλέοπας autem est nomen Graecum contractum ex Κλεόπατρος. Vid. Kuinoel. ad h. l. qui excitat Pottii Prolegg. in Ep. Jacobi p. 60. Hugii *Einleit.* Tom. II. p. 356. — Nomina Κλωπᾶς et Ἀλφαῖος facile ex eodem fonte derivantur. Hebraica enim scriptura Ἰβλην duplici modo exaratur aut Chalpai aut Chlopai. Prius sequuntur Mt. et Mc., abjecta, Graecorum more, adspiratione orientali et addita terminatione ες. Posterius sequitur Joannes, qui habet: Κλωπᾶς

2) Vid. hujus tract.: *die Söhne Zebedäi, Vettern des Herrn*, in *Diario: Stud. u. Krit.* 1840 3, p. 648 sqq. Cf. hanc expositionem rejicientem A. Ebrard: *Wissenschaftliche Kritik der Ev. Geschichte*, T. II. p. 689 in annot.

vicem conspirant, tum vero etiam melius perspicitur, cur Joanni matrem suam commendaverit Christus. Arcto enim tunc vinculo propinquitatis junctus erat ille discipulus Jesu matri ¹⁾. Itaque, praeter alias mulieres, Christo amicas ²⁾, et quos dicit Lucas *γνωστούς* ³⁾, qui forte longiore intervallo a cruce aberant, adsteterunt cruci Maria Jesu mater, Salome soror Mariae, Maria uxor Clopae, Maria Magdalena ⁴⁾ et discipulus quem diligebat Jesus, ipse nempe Joannes, qui hac denominatione se designare solet ⁵⁾.

In his igitur amicis fidelissimis, cruci adstantibus, simulac matrem suam conspexerat Jesus, ipsam his verbis allocutus est: *Γύναι, ἰδοὺ ὁ υἱός σου*. Voca-

1) Difficultatem illam alio modo solvere conatur Ven. v. Herwerden, *Over het Ev. van Joh.* VI. p. 185. Nam Mariam Clopae uxorem habet sororem Jesu matris, atque igitur cum plerisque Interpretibus (Brentio, Bellarmino, Bengelio, Wolfio, Calvino, Grotio, Kuin., Meyero all.) tres tantum mulieres cruci adstantes enumerat. Verum Mariam illam Clopae uxorem non necesse est, inquit, habeamus *germonam* Jesu matris sororem: Potuit esse ejus neptis. Nam apud Hebraeos qui eundem avum habebant, fratres quoque et sorores audiebant. Fortasse etiam Maria illa, Clopae uxor, fuit soror Josephi.

2) Vid. Matth. XXVII: 55. Ἦσαν δὲ ἐκεῖ γυναῖκες πολλαὶ — αἵτινες ἠκολούθησαν τῷ Ἰησοῦ ἀπὸ τῆς Γαλιλαίας, διακονοῦσαι αὐτῷ, Cf. Mc. XV: 41. Luc. VIII: 3.

3) »Probabile est,“ ita ad Joan. XIX: 26. summus Bengelius, »eminus etiam stetit Thomam, c. XX: 25 et ceteros.“

4) Sic dicta de loco natali vid. Mt. XV: 39. Mc. XV: 1, 9. Ratio autem idonea dari non posse videtur, ob quam cum nonnullis statuamus, illam eandem fuisse atque eam peccatricem, cujus mentio fit Luc. VII. 31.

5) Vid. Joan. XIII: 25. XVIII: 15.

bulum *Γυναί* apud Graecos fuisse compellationem feminarum honestissimarum, quâ observantia erga eas significaretur, recte animadverterunt Interpretes. Quidni autem Jesus Mariam, dulcissimo *μητρός* nomine compellat? Respondemus cum Calvino: „Quod „dicit Mulier et matris nomine abstinet, quidam ideo „factum putant, ne gravius doloris vulnus animo ejus „infligeret, quod ego non rejicio. Verum altera con- „jectura non minus probabilis est, quod ostendere „voluerit Christus, peracto humanae vitae stadio, „jam se conditionem illam exuere, sub qua vixerat, „ac coeleste regnum ingredi, ubi angelis et homini- „bus imperet. Scimus enim Christum semper fideles „a carnis intuitu revocare solitum. Id autem in „morte praesertim fieri oportuit.” Adde fuisse Eum hîc in primis in rebus Patris sui peragendis, in exsequenda ejus voluntate; quam etiam ob causam, abstinuisse Eum a *matris* nomine existimo ¹⁾). Hac igitur compellatione usus, Jesus Mariae oculos ad Joannem convertit, dicens: *ἰδοὺ ὁ υἱός σου!* „En,” inquit, „*filius tuus*, quem meo loco filium tuum habeas, „cui te committas.” Ac si diceret: „Jam non am-

1) Vid. Joan. II: 4. Matth. XII: 46-50. Cf. van Herwerden l. l. ad n. l. et Brentium ad h. l. Hom. XLIII. ubi: »Non negat,” inquit, »eam esse veram matrem suam, sed significat tamen se nunc esse in officio et vocatione Patris sui coelestis, in qua nullam agnoscit carnalem cognationem. (Matth. VIII: 22.)” Addit: »Mulierem »vocat, ne si matrem vocasset, hypocritae existimarent, Christum hoc vocabulo significasse, Mariam tali sibi cognatione junctam, aut una cum ipso expiaret peccata, et reconciliaret iram Dei quas tamen majestas soli Christo competit.”

„plus versabor in terris, ut possim tibi filii officia
 „praestare, hunc igitur in meum locum subrogo, qui
 „partes meas suscipiat.” Idem sibi voluit Christus,
 Joannem his verbis compellans: *ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου*
 quibus discipulo mandat, ut Mariam matris loco
 habeat, nec secus curet ac matrem. — Supra jam
 rationem quamdam dedimus, cur Joanni matrem
 suam Jesus commendaverit, quippe cui sanguine
 conjuncta fuerit. Huic autem aliae, caeque gravioris
 etiam ponderis addi et possunt et debent. Ac *primum*
 quidem Mariam, omnino post Christi mortem, ali-
 orum auxilio et tutela indiguisse, nobis apparet re-
 putantibus eam et pauperem et eo tempore verisimi-
 liter jam viduam fuisse ¹⁾. Quaeri quidem possit,
 utrum non alios habuerit filios Maria praeter Je-
 sum, quandoquidem saepius sermo est de fratribus
 Domini, quorum curae Maria committi potuisset ²⁾.
 Respondemus, adhuc sub iudice esse litem, utrum
 veri nominis fratres habuerit Jesus; nam qui ita di-
 cuntur, fortasse tantummodo consanguinei ejus sunt
 habendi: quo sumto eodem jure Maria tutelae Jo-
 annis potuit committi. Sin vero, quod probabile

1) Josephum ejus maritum jam obiisse, recte ab Interpp. exinde colligi videtur, quod in historia vitae Jesu publicae nullibi ejus fit mentio. »Nullus autem Mariae frater memoratur,“ quod monet Bengelius ad Joh. XIX: 25. »Ipsa erat heres patris sui, et jus regni Davidici in Jesum transmittibat.“

2) Certe injuria ex hoc loco efficit Gerlach, *Das Neue Testam nach Dr. Martin Luth. uebers.* caett. Ed. II. Mariam nullum alium eo tempore habuisse filium, praeterquam Jesum. Cf. tamen idem ad Matth. 1: 25.

mihī videtur, germani Jesu fratres fuerint, certe, quod nomen nondum dederant Christo, neque eā indole erant, qua Joannem fuisse scimus, non ita apte Maria eorum curae potuit committi 1). Quod sponte nos ducit ad alteram rationem, ductam illam ex Joannis indole. Quis enim, nisi Joannes, adeo indolem ingeniumque Jesu referebat? Quis igitur aptior, qui Christi loco Mariae filii officia praestaret? *Accedit*, quod Joannes optime Mariae vitum et domicilium praebere potuerit. Zebedaeus certe lautae conditionis fuisse videtur; habebat enim mercenarios, qui eum in piscatura exercenda adjuverent (Mc. I. 28), ejusque uxor Salome annumeratur feminis, quae Jesu administrabant ex opibus suis. Mt. XXVII. 55 sq. Mc. XV. 41. Luc. VIII. 3. *Denique* Joannes erat ὁ μαθητὴς, ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς. Cui quum matrem suam Jesus moribundus commendaret, et ultimum sui amoris signum dare ei voluit, et simul etiam ipsi amico suo consulere, quippe qui deinceps cum Maria de ipso colloqui posset, atque

1) Cf. Dr. Schleyer, *Neue Forschungen über den br. des Jak. und insbesondere über die Brüder Jesu*, in *Zeitschr. für Theol.* 1840. IV. 1. p. 3-116, qui sic concludit: »Lässt sich über irgend einen historischen Gegenstand aus dem Alterthum Gewissheit erlangen, so ist es die, dass Jesus keine leiblichen Brüder hatte, und dass sein sogenannter Bruder Jakobus, der Verfasser unseres Briefes, der gleichnamige Apostel, der Sohn des Alphaeus war." Vid. tamen in pr. D. H. Wildschut, *Geschiedk. en Uitlegh. Verh. over de broeders van Jezus*, in *Christl. Maandschr. voor den beschaafden stand*, 1823. II. p. 61-97, et A. H. Blom, *Disput. Theol. de τοις ἀδελφοις et ταις ἀδελφαις του Κυριου*. Lugd. Bat. 1839: nec non censura hujus disput., quam dedit D. H. W (ildschut) in *Symb. Theol.*

ex ea sciscitari, quae, praeclarum ejus Filium spectantia, ipsi adhuc ignota essent. — Restat, ut verbo moneamus de difficultate, quam Lückius videt in Jesu verbo ad Joannem facto: ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου, e quo primo obtuitu sequi videatur, Joannem matre orbatum fuisse, quum tamen matre gauderet. Ad hunc scrupulum removendum multis sane utitur Lückius. Quodsi vero verba ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου supra recte interpretati simus, ita ut significant: „Illam, scil. Mariam, „matris loco habeas, nec secus cures ac matrem,” fatemur nos nescire, quo tandem pacto in his Jesu verbis ad Joannem factis, aliquis remanere possit scrupulus.

Simplicissima igitur dictione flebilem hanc scenam depingit Joannes, cujus ipse pars magna fuit. At vero eo magis loquentis in ea personae incomparabilem magnitudinem suspicimus, de qua deinceps dicendum erit. Quum autem matrem dolorosam nobis ante oculos ponimus, stantem juxta crucem, lacrymosam, dum pendebat filius, Simeonis dictum sponte nobis succurrit: καὶ σοῦ δὲ αὐτῆς τὴν ψυχὴν διελεύσεται ἰουφαία ¹⁾, neque satisfacere nobis possumus in admiranda ejus fide, amore, constantia. Ne tamen et hic parvos ipsius Christi dolores habeamus, cum cruci, in qua mox vitam positurus esset, amantissimam videret adstantem matrem. „Hic,” ut cum Bellarmino ²⁾ loquamur, „accessit ad dolorem *passionis*, „dolor *compassionis*.” Et vel sic tamen, non tantum

1) Luc. II: 35.

2) l. l.

sui laboris sensum hîc supprimit Christus, suorum-
que magis quam suâ ipsius afficitur miseriâ; sed etiam
tantam prodit animi magnitudinem, ut dubii haerea-
mus, sapientiam ejus magis an amorem admiremur.
Quid mirum autem, Joannem, quem Jesus,
commissa ei matre suâ, valde hîc honoravit, conti-
nuo, morientis Magistri mandatum exsecutum esse,
ac Mariam ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας εἰς τὰ ἴδια rece-
pisse? 1) „Satis” enim, recte ad h. l. monente Ben-
gelio, „jam penetrarat gladius animam Mariae:
„nunc cavetur ne audiat et videat severissima, tene-
„bras, derelictionem, mortem.” Utrum vero jure su-
matur, Mariam jam ante obortas tenebras *Golgotham*
reliquisse, ac proin haec Jesu verba ad Mariam
et Joannem ante eas esse enunciata, infra accura-
tius videbimus. Pendet enim haec quaestio e nexu,
quo versum jam explicatum, conjunctum esse pute-
mus cum proxime sequentibus: Μετὰ τοῦτο κ. τ. λ.
quae jam interpretaturi sumus.

1) εἰς τὰ ἴδια scil. δόματα, s. οἰκήματα, ut 3 Maccab. VI: 27.
2 Esdr. V: 47. Act. XXI: 6. Joan. XVI: 32. I. 11. Cf. Luc. II: 49.
Refert autem Nicephorus, Joannem, bonis paternis in *Gali-*
laea divenditis, domicilium transtulisse *Hierosolymas*, ibique domo
enitâ cum Jesu matre habitasse undecim annos, quando illa vita
excesserit. Joannem *Hierosolymis* habitasse existimant quoque
inter recentiores Tholuckius, Meyerus; in medio rem relinquit
Lückius. Formula: ἀπ' ἐκείνης κ. τ. λ. potest omnino sensu maxime
proprio accipi. Cf. Lückius ad h. l. »Hinc etiam patet,“ quod
recte ad h. l. monet Calvinus, »Apostolos habuisse suas familias.
»Quar ineptiunt qui putant, Apostolos relictis facultatibus nudos
»et inanes ad Christum venisse.”

§ 2.

Joan. XIX. 28.

Μετά τοῦτο, ita porro refert Joannes, εἰδώς ὁ Ἰησοῦς, ὅτι πάντα ἤδη τετέλεσται, ἵνα τελειωθῇ ἡ γραφή, λέγει Διψῶ.

De lectione haec pauca sunt animadvertenda. Pro *τοῦτο* nonnulli Codd. Verss. et PP. dant *ταῦτα*, quod interpretamentum redolet. — Pro εἰδώς Codd. EKS. Y. et G in margine, nec non aliquot minusculis literis scripti habent *ιδών*; quae vero lectio rejicienda est. Non enim animadvertebat; sed *sciēbat*, sibi conscius erat Jesus, jam omnia consummata esse ¹⁾. Ἦδη in nonnullis Codd. Verss. et PP. scriptis omittitur, sed retinendum est. — Pro *τετέλεσται* D. 64 dant *τετελείωται*. — De scriptura eventu comprobata utitur alias Joannes voce: *πληρωθῆναι*, unde monente Lückio ad h. l. Cod. D et aliquot minusculi exhibent *πληρωθῆ*. Vox synonyma *τελειωθῆ* ²⁾ per antecedens *τετέλεσθαι* veluti adducta est. — Quae post *γραφῆ* adduntur in Verss. Syr. e Ps. LXIX sumta sunt. — Videamus de ipsa verborum significatione.

Ac primum quidem inquirendum est in nexum, qui his verbis intercedat cum antecedentibus, atque adeo videndum de notione formulae: *Μετά τοῦτο*. In hac autem constituenda omnino discrepant Interpretes.

1) Vid. Lück. et Wett. ad l. Cf. c. XIII. 1, 3.

2) Cf. Luc. I. 45.

Ita Bengelius ad illud *μετὰ τοῦτο*: „*Post hoc*,” inquit, „unum proxime praecedens. *Τοῦτο* diff. a *ταῦτα* „(c. XI: 11). Illud nunquam sumitur adverbialiter.” Ita quoque Lückius ad h. l. ait „*μετὰ τοῦτο* bezeich- „net die unmittelbare Aufeinanderfolge.” Quae viro- rum dd. sententia si vera esset, statuendum foret, vocem *διψῶ* continuo subsecutam esse dictum Jesu ad matrem suam ac discipulum ¹⁾. Id vero, ut infra accuratius videbimus, minime convenire videtur ordi- ni, quo, collatis inter se Evangelistarum narrationi- bus, Christi cruci affixi verba, sese invicem subse- cuta sint. Quare, cum constet formulam *μετὰ τοῦτο* latiore quoque notionem habere posse, ita ut signi- ficet *postea*, sine definitione eorum, quae inter proxime praecedentia et jam sequentia facta aut dicta sint, nos quidem hanc illi adscribimus cum plerisque Interpretibus ²⁾, atque adeo perhibemus, quae refert Joannes s. 28 minime arctissimo nexu juncta esse

1) Quod si statuatur, unice ob maxime propriam hujus formulae *μετὰ τοῦτο* notionem, fortasse, ad discrimen, quod tum obtinere videatur in Evv. narrationibus, tollendum, ita rerum cohaerentiam nobis informare possumus, ut sumamus, Jesum allocutum esse matrem suam ac discipulum; Joannem vero extemplo, Christi mandatum exsequentem, Mariam abduxisse a *Golgotha*, atque reducem factum, non auditis iis verbis, quae ipso absente, locutus erat Christus, quaeque silentio praeterit, jam primam hanc vocem audivisse *διψῶ*.

2) Cf. Wettius ad h. l. „*μετὰ τοῦτο*,” inquit, „unbestimmte, bei »Joh. häufige Formel, welche erlaubt, dass vorher noch Manches »vorgegangen sei.” Vid. Joh. II: 12. XI: 7. Saepius tamen utitur form. *μετὰ ταῦτα*. Vid. C. III. 22. V. 1, 14. VI. 1. VII. 1. XIII. 7. XIX. 38. XXI: 1.

cum iis quae tradit s. 27. — Sed alia etiam oritur quaestio de nexu, quo haec ipsa verba: εἰδὼς ὁ Ἰησοῦς — λέγει, secum invicem sint conjuncta. Disputatur enim, utrum verba ἵνα τελειωθῇ ἡ γραφή pendean t a voce λέγει, an vero a verbis: ὅτι πάντα ἤδη τετέλεστοι. Prius statuunt praeter veteres Interpretes fere omnes ¹⁾, Kuinoelius, Wettius et Lückius ²⁾; posterius Bengelius, Van Herwerden l. l. Palmius ³⁾ et in primis Cl. Van Hengel ⁴⁾, qui versum hunc ita circumscribit: „Cum sentiret Jesus „vitae suae finem proxime instare, seque omnia consummasse, quae sibi, ut exitum haberent sacrarum „literarum vaticinationes, his in terris consummanda „essent; hoc proposito se sitire dixit, ut humectando „ore spiritum remissum et prope extinctum, ad hunc „suum factae consummationis sensum altâ voce eloquendum, paulisper restitueret.” Et sane habet quo se commendet haec interpretatio. Ac primum quidem, si quid videmus, cum Grammatices legibus non pugnat. Loca enim, quae adducit Vir cl. (c. VI: 15 et XIII: 1.) ad probandum, vocem ἵνα a Joanne semper referri ad praecedentia, plerumque certe hoc fieri, evinciunt. Tum vero etiam, receptâ hac interpretatione, difficultas tollitur, quae, si cum plerisque Interpretibus formulam ἵνα τελειωθῇ ἡ γραφή cum voce λέγει jungimus, hoc dictum premere videtur. Nam

1) E veteribus alteram sententiam propugnat Theodorus Heracl.

2) Tholuck. rem in medio relinquit.

3) In *Ann.* ad vers. Bibl. ad l.

4) In *Annott. in loca nonnulla Nov. Test.* Amstel. 1824, p. 62 sqq.

videri tum posset, ac si *eo consilio* clamaverit Jesus: *Διψῶ, ut* locus Ps. 69 vs. 21 exitum haberet ¹⁾. Quae difficultas, monente Lückio, inde a Michaëlide et Semlero offendit Interpretes ²⁾. At vel sic tamen nos nulli dubitamus eorum subscribere sententiae, qui formulam *ἵνα τελειωθῇ ἡ γραφή* cum voce *λέγει* nectant; quae interpretatio minime pugnat cum usu loquendi; locus enim, a Lückio allatus (c. XIV: 31) hoc certe probat, *ἵνα* nonnumquam in *Ev. Joan.* poni ante verbum, a quo pendeat. Quam sententiam amplectentes, minime putamus, Christum clamasse „Sitio,” ut sic s. Scripturae vaticinium quoddam exitum haberet, sed illa verba cum Lückio, ex ipsius Joannis mente repetimus, nempe ex ejus, (sit venia verbo), *pragmatismo typologico*. *Psalmus* enim 69, ad cujus vs. 22 (21) respicere videtur Joannes, etsi veri nominis vaticinium, *Messiam* spectans, dici nequeat ³⁾, habebat tamen nonnulla, ex *Joannea* in primis mente, quae jure quodam praecipuo, ad Christum ejusque perpressiones referri possent. Sin vero quaeris,

1) Cf. Strauss, *L. J. II.* p. 537 ed. 2.

2) Cf. A. Ebrard *Wissensch. Kritik*, p. 691, ubi in annot. 24 ad hanc formulam haec monet: »Bei vs. 28 und 29 muss man sich »den Odem gehoben denken. Da Jesus wusste, das alles vollbracht »sey, — rief er: Mich dürstet und sobald er den Essig genommen »hatte, sprach er *τετέλεσται*. Das *εἶδος* κλ. kann Joh. nur deshalb »nicht zwischen *ἵνα ὄν ἔλαβε* und *εἶπε* einschieben, weil er aus- »drücken will, dass beides unmittelbar aufeinander erfolgte.»

3) Vid. Wettius *Comm. in Psalmos*. Cf. praeterea Rosenmüller ad I. Gurlitti *Animadv. ad auctt. Vett. in Pottii Sylloge Commentt. Theoll.* p. 332. Coll. Rosenmüll. *Hist. Interpret. lib. S. S. in Ecclesia Christi inde ab App. actate usque ad Or. P. I.* p. 13-40.

quo tandem *modo* ac *jure* Joannes hic Scripturae Sacrae partem quandam impletam existimet, respondemus nos quidem verbis Cl. Hengstenberg ¹⁾: „Es stehen diese Formeln“ (*καθὼς γέγραπται, καὶ ἐπληρώθη, τότε ἐπληρώθη, ἵνα* vel *ὅπως ἐπληρωθῆ*) „zuweilen auch dann, wenn ein Ausspruch des A. T. „zwar eigentlich allgemeiner ist, so dass er auf alle „darunter begriffene einzelne Verhältnisse angewandt „werden kann, doch so, dass erst in der Geschichte „Christi das ideal aufgefasste Verhältniss als ein „vollkommen reales erschienen, erst hier die Wirk- „lichkeit mit der Idee vollkommen zusammen gefal- „len ist. Als Beispiel mögen die Neutestamentlichen „Anführungen von Ps. 69 dienen. David stellt in die- „sem, aller Wahrscheinlichkeit nach, nicht aus indi- „vidueller Veranlassung hervorgegangenen Psalme, „das Verhältniss eines um Gottes willen leidenden „Frommen zu den Gottlosen dar. Diess ideale Ver- „hältniss realisirte sich am Vollkommensten in dem „Verhältniss Christi zu dem Verräther Judas. Daher „wird mit Recht vs. 10. d. Ps. Joan. II: 17, vs. 5, „Joan XV: 25, auf Christum, und vs. 26, Act. I: 20, „auf Judas bezogen. Die heiligen Schriftsteller hat- „ten um so mehr Recht, eine Erfüllung solcher Aus- „sprüche in der Geschichte Christi anzunehmen, da „sie von dem Grundsatz ausgehen, dass die Ver- „fasser der Psalmen unter besonderer Einwirkung des „H. Geistes geredet haben, woraus dann folgte, das „die ideale Schilderung sehr wohl, ohne dass es dem

1) *Christ. d. A. T. I. 1. 340.*

„Verf. d. Ps. bewusst war, eine beabsichtigte Beziehung auf das reale Verhältniss haben konnte. „Daraus erklärt es sich, wie sie selbst bei einzelnen „zunächst bildlich aufzufassenden Zügen, wie bei der „Tränkung mit Essig, (Cf vs. 22. et Joan XIX: 28) „die Uebereinstimmung mit der Geschichte Christi „nachweisen.“ Eandem fere sententiam Calvinus jam enuntiaverat ad Ps. LXIX: 22: „Quamquam autem,” inquit, „metaphoricae sunt loquutiones *miscere fel*, aut „venenum *cibo et potui acetum*, — Joannes tamen „cap. 19 vers. 29 non frustra impletam fuisse scripturam memorat, ubi milites acetum Christo propinatarunt in cruce: quia visibili signo repraesentari in Christo oportuit, quam reprobi crudelitatem exercent in eius membra” 1). Hoc igitur modo, hoc jure videtur Evangelista hinc respicere ad Psalmi laud. verba: *εις την δίψαν μου ἐπότισάν με ὄξος*. — Quod porro attinet ad significationem formulae: *ὅτι πάντα ἤδη τετέλεσται*, statuendum est, indicari eâ, vel omnia Jesum jam perpressum esse, quae pati ipsum oporteret, quod Calvin., Beza, v. Herw. aliique volunt, vel quod alii praeferunt 2), mihi que praeferendum videtur, omne τὸ ἔργον, cujus ipse mentionem fecerat Christus, Joan. XVII: 4, τὰ τῆς οἰκονομίας, uti indicant, monente Wettio ad h. l., Theophyl. et Euthym. 3). Itaque verbo *τελειοῦσθαι*

1) Cf. et ejus ann. ad l. *Joann.*

2) Vid. Wettius et Lückius ad l.

3) Argutius quam verius nonnulli distinxisse videntur inter Christi opus, a Patre ipsi mandatam, et vaticinia in ipso impleta; sic

notionem tribuimus *finiendi, absolvendi*. Monent quidem illud, aliis quoque locis, de praedictionum eventu adhiberi, ut Luc. XVIII: 31. XXII: 37. At vero omnino notat quoque *finire, consummare*, ut videre est e Matth. XIII: 53. Luc. II: 39. XII: 50. infra vs. 30 coll. Luc. XXIII: 46. Quaeritur autem, quo tandem modo dicere potuerit Joannes: *ὅτι πάντα ἤδη τετέλεσται*, cum praecipuum adhuc caput deesset, ipsa nempe mors? Ad quam quaestionem cum summo Calvino respondemus: „Joannem complecti quae „mox sequutura erant; nondum mortuus erat Christus, nondum resurrexerat, sed videbat nihil amplius „obstare, quin ad mortem et resurrectionem pergeret.” Possumus etiam cum Lückio provocare ad Joan. XVII: 4, ubi item proleptice de opere suo peracto loquitur Christus, et contendere Eum resurrectionem suam potius opus *Patris* vocare Cf. XVII: 25 1). Laxioris certe interpretationis Grotii explicatio est: „omnia *mox* consummata erunt.”

Lückius hic monet: »Sein Messianisches Werk auf Erden weiss er »vollbracht, *nicht die Weissagung!*“ Sed ipsum illud opus in vaticiniis V. T. veluti fundatum erat, et cum iis implendis arctissime junctum: unde quod verbo animadvertimus, minoris ponderis videtur argumentum quod idem affert contra Hengeli explicationem, dicens: »Meinte Johannes mit dem *τετέλεσται* wirklich die Vollendung der altestamm. Weissagungen, warum sagt er vs. 30 nicht: *Τετέλεσται ἡ γραφή*? Nam, ne dicamus tunc prorsus languescere orationem, si hoc vs. 28 jam indicatum erat, quid vs. 30 denuo significaretur opus erat? Porro: »Er konnte,“ inquit, »es nicht sagen, »den in diesem Sinne war noch nicht alles Erfüllt, vid. vs. 36, 37.” At vero, ex ejus quoque sententia, nondum omnia peracta erant.

1) Legendum videtur XVII: 5.

Quum autem, haec igitur e nostrâ sententiâ narrat Joannes, Jesus sentiret, omnia jam consummata esse, omnia ipsum ét peregrisse ét passum esse his in terris, quae illi, ut *ἐργον* a Patre ipsi mandatum, agenda et patienda essent, dixit, ut, (ex mente scil. Joannis), Scriptura exitum haberet ¹⁾, eo tamen certe *consilio ut*, ore humectando remissas vires parumper recrearet: *Sitio*. Et profecto; si dirissimas Christi perpressiones, quoad ejus fieri potest, si cruciatus tum corporis, tum vero etiam animi acerbissimos nobis ante oculos ponimus, nemini mirum accidet, Conservatorem nostrum optimum, quum jam per sex fere horas de cruce pependisset, vitaeque finis proxime instaret, de siti vehementi conquestum esse. Auditâ hac querimoniâ, quae ex nostrâ quidem sententiâ, infra probandâ, continuo subsequebatur alteram illam querelam *Eli! Eli!* etc., adstantes milites ²⁾ Christo porrigunt spongiam, quam potu suo, *posca* dicto, s. *vino acido* ³⁾ impletam, et *ὕσσωνον*, nempe

1) Grotius, v. Herwerden, all. *ἵνα ἐκβατικὸν* sumendum esse monent. Vidd. Joan. XII: 38. XIII: 18. XV: 25. XVII: 2.

2) Vel potius unus cruci adstantium militum. Facile autem, ut infra videbimus, *ἐναντιοφασίαν* inter Matth., qui refert, unum quidem adstantium Christo potum istum porrexisset, alios vero Ei irrisisse, et Marc., qui eundem, qui potum praebat, facit irridentem, tollitur. Vid. Da Costa, *Voorlesingen* etc. II. 332. Cf. ibi p. 192. Leg. Macknighti Op. laud. ad vs. 28.

3) *ὕσσος* vocat Joannes, quod vertere solent per *potum amarum*, *acetum*: sed non mixtum ad potum non erat aptum. Hippocrates jam eodem utitur verbo, intelligens *vinum amarum*; alii *vinum acidum*, (Vid. Paulus in *Comm.* ad I.); alii denique supplent ante *ὕσσος*, *ὄϊνον*, et cogitant vinum vilioris generis, quo milites in castris uti

καλάμῳ τοῦ ὑσσώπου ¹⁾ (Mt. XXVII: 48) impositam, ori ejus facile admovebant. Crux enim non admodum alta erat. Nonnulli autem in porrigendo Conservatori ejusmodi potu, novum denuo indicium reperiunt hostium Christi *crudelitatis*, ac si de industriâ hoc modo dolores Jesu augere voluissent. Ita ad h. l. Brentius „Christus, inquit, „in summa et „extrema sua miseria postulat tantum aliquot frigidæ „aquæ guttulas, num consequitur eas? Nihil certe „minus; sed potatur aceto. Haec Judaeorum crudelitas tantum dolorem attulit animo Christi, ut „conquestus sit de ipso, priusquam assumpsisset ho- „minem.” Cf. Bellarminus, ²⁾ qui in eandem sententiam hic disputantem excitat Cyrillum (Lib. XXII. c. 35 in Joan.). Ad quam sententiam fovendam inducti certo fuere ét illi ét alii Interpretes vett., *cum*

solebant, *posca* dictum. Habebat illud potus genus vim quandam recreantem et nervos erigentem. Vid. Reusing l. l. p. 95 et 107. Cf. Bartholini *Diss. de vino myrrhato* (*Hypomnem. de Cruce* No. 2) J. E. Imm. Walch *Diss. de potu servatoris moribundi* (*Obs. in Matth. ex gr. inscriptt.* Jen. 1779 pag. 101-138) — Calv.: „mihi „probatur,” inquit, „genus potionis fuisse confectum ad mortem „accelerandam, quum miseri homines satis diu torti essent. Potum „vero non petit Christus, donec omnia fuerint impleta: quo immen- „sum erga nos amorem et inaestimabile salutis nostræ studium tes- „tatus est.”

1) Ita ἰναντιοφανείαν hancce inter Synopticorum et Joannis relata, tollunt Claudius Salmasius, *de Cruce* p. 288, 311, 585 sq. Cf. Bynæus l. l. III. C. 8, § 9-17, Wolfius et Lampe ad h. l. Bengel ad v. ὑσσώπῳ, „*Hyssopus*” inquit, „in illis climatibus nostrate „major apte tenebat ramusculis suis spongiam aceti plenam.” Cf. Bo- chard. *Hieroz.* T. I. L. II. c. 50 p. 592.

2) l. l. Cap. VII.

studio quodam perpressiones Domini quovis tandem modo augendi, *tum* vero etiam eo, quod vaticinium Ps. 69 vs. 22 omni sua vi hic impletum putarent. Nobis vero omni dubio majus videtur, non crudelitatis, sed misericordiae quaecumque tandem documentum praebuisse milites ¹⁾, dum Christum moribundum potarentur. Caeterum quod ad ipsam hanc Christi vocem: $\delta\iota\psi\omega$, attinet, egregie summus Bengelius monet: „Verbum $\delta\iota\psi\omega$ sitio et verbum „ $\tau\epsilon\tau\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\sigma\tau\alpha\iota$, *consummatum est* arcte connexa sunt. „Sitis fuerat in corpore Jesu, quod derelictio in anima. Solet et maxime sentiri sitis et demum restinguui, cum labor exantlatus est.” Nec minus vere atque ingeniose Doct. Da Costa ²⁾. „Alle menschelijke behoeften, alle menschelijke ondervindingen, „de zonde alleen uitgenomen, heeft Hij gedeeld, gevoeld, werkelijk gekend. Als Hij *vastte*, zoo *hongerde* Hem ten laatste; dit melden ons uitdrukkelijk „de *Synoptici* (Matth. IV: 2. Luc. IV: 2). Onze „vierde Evangelist spreekt van geen *honger* bij den „Zaligmaker; daarentegen meldt hij, alleen hij, en „wel herhaaldelijk, van Zijne *dorst*. Hij toont Hem „ons (IV: 6, 7) *vermoeid* van de middaghitte, behoefte hebbende aan water en *vragende te drinken*: „maar ook tegelijk de Samaritaansche vrouw, tot „welke Hij de vraag richt, hare eigene behoefte aan „het *water des levens*, ontdekkende. — Later aan het „kruis, hooren wij, hier alleen, den Heiland Zijn

1) Cf. Da Costa l. l. p. 382.

2) In l. l. p. 192.

„ziels- en ligchaamslijden voleindigende in dien veel-
 „beduidenden uitroep: *Mij dorst!*“ Nihilominus tamen
 ex animo assentimur Calvino ad h. l. dicenti: „Qui
 „sensum allegoricum fabricant in verbo *sitiendi*, ar-
 „gutie magis quam verae aedificationi student.“

§ 3.

Joan. XIX: 30.

Denique nobis refert Joannes: *Ὅτε οὖν ἔλαβε τὸ ὄξος ὁ Ἰησοῦς, εἶπε· Τετέλεσται καὶ κλίνας τὴν κεφαλὴν παρέδωκε τὸ πνεῦμα:* in quo loco interpretando post dicta § praeced. brevibus nobis esse licet. Receperat igitur Christus porrectum acetum s. poscam; qua collapsae corporis vires nonnihil excitatae sunt et renovatae, ita ut sumto hoc potu, denuo alta voce clamaret: *τετέλεσται, consummatum est.* „Hoc verbum,“ ut cum Bengelio loquamur, „in corde Jesu erat „vs. 28, nunc ore profertur.“ In aperto igitur est, vocabulum *τετέλεσται* hîc eadem significatione gaudere, quam vs. 28 illi adscripsimus. Jam omnia et peracta et exantlata erant a Christo, quae, ut opus a Patre illi mandatum, hac in terra ét peragere ét pati eum oportuit, atque sic etiam V. T. vaticinia ad exitum perducta. Omnino non interpretari, sed enervare hoc dictum censendi sunt omnes, qui illud cum Grotio simpliciter reddunt: *actum est, vitae finis adest!* Meliora nos docet ad h. l. Brentius 2) cum dicit:

1) Vid. Matth. XXVII: 50. Marc. XV: 37. Luc. XXIII: 46.

2) l. l. Hom. LXV.

„Memorabilis vox, quae testatur majestatem Christi, etiam in summa Ejus miseria et extremo vitae exitu. Manifeste enim hac voce significat, se hunc esse, in quem scriptura respiciat, de quo scriptura vaticinetur, quem scriptura faciat verum Messiam, in quo omnia sunt impleta, quae nobis de coelesti haereditate, divinitus promissa fuere.” Ipsam autem vocem *τετέλεσται* hoc modo explicat: „Pertuli jam omnes afflictiones, quas mihi Pater immisit et scriptura immittendas praedixit.” Similiter Calvinus ad h. l., qui „haec Christi vox,” inquit, „memoratu imprimis digna est, quia docet in Ejus morte totum salutis nostrae complementum et singulas partes contineri. — Sensus est: quicquid ad salutem hominum facit in Christo constare, nec alibi quaerendum: vel, quod idem est, salutis perfectionem in eo esse inclusam. Subest autem tacita antithesis, quia mortem suam veteribus sacrificiis et figuris omnibus opponit Christus, ac si diceret, quicquid sub lege in usu fuit, nihil ad expianda peccata — per se valebat: nunc demum vera mundo ostensa et exhibita est salus” 1). Altâ autem voce Christus locutus est, ut omnes, cruci adstantes, audirent gravissimum illud *τετέλεσται*, de quo praeclare Hieron. van Alphen 2): „Dit enkele woord,” inquit, „door Jezus Christus aan het kruis uitgeroepen, bevat in zich

1) Cf. Bellarminus l. l. ad l., qui tamen PP. Eccles. auctoritate nitens, mira docet de *consummatione Ecclesiae*, hoc Christi verbo item indicata.

2) *Christelijke Spectator*, p. 138.

„veel meer, dan wij in dagen en jaren kunnen na-
 „peinzen. Het bevat zelfs in zich dingen, welke ons
 „de toekomstige eeuw eerst openbaren en bevattelijk
 „maken zal. Het behoort derhalve tot die schatten
 „van wijsheid, welke in Christus Jezus verborgen
 „zijn; tot die werken der herscheppende genade,
 „welke gezocht worden niet minder dan de werken
 „der natuur door allen, die er lust in hebben; een
 „van die bronnen, waaraan men zich gedurig neder-
 „zetten kan, om zijnen dorst naar volmaking te les-
 „schen, en welke men niet verlaat, dan om hoe eer-
 „der hoe liever weder te keeren.”

P A R S II.

(APOLOGETICA.)

Exhibita jam Parte prima nostrae disquisitionis, dictorum Christi cruci affixi, interpretatione, progrediendum nobis est ad alteram ejus Partem, in qua *Momentum* eorum *Apologeticum* exposituri sumus. Quod cum dicimus, primum quidem verbo monendum est, quid significemus.

Apologetices originem repetendam esse ex vario, quo per omne aevum ducti fuerint Christiani, studio religionis Christianae veritatem ac praestantiam ab adversariorum dubitationibus vindicandi, non est quod dicamus. Duplex autem ejus munus est: alterum, quod *positivum* dici possit, versatur in exponenda nostrae Religionis veritate, praestantia, divina origine: alterum, quod *negativum* vocetur, in refellendis dubitationibus contra eam motis: unde haecenus vere Doct. v. Oosterzee: „Zal Apologetiek,” inquit, „eene zelfstandige theologische wetenschap zijn, die niet slechts „ten gevalle van den vijandelijken aanval buiten haar

„bestaat, maar een beginsel in zich zelve heeft, en „die onafhankelijk is van en onmisbaar voor onze „geheele Encyclopaedie, dan moet zij de positieve „*beginselen* ontvouwen, waarop het Christendom ge- „bouwd is. Zoo is zij voor den Christelijken God- „geleerde de grondslag der dogmatiek ook in vre- „destijd, en wanneer de vijand zich vertoont moet „zij de wapenkamer zijn, waar men zich kan aangor- „den tot eene krachtige Apologie” 1). Nos eam Apo-

1) Vid. *Jaarbb. voor Wetensch. Theol.* III. p. 269. Cf. *Clarissii Encycl. Theol.* § 50. p. 222. et *Compend. Dogmat. et Apol. Christ.* ed. a L. G. Pareau et P. Hofstede de Groot, p. 145 sq. Nimius tamen mihi quidem esse videtur v. Oosterzee in laudando argumento e *testimonio Spiritus sancti* ducto, quod, suo loco positum, gravissimum omnino dicendum esse, quis homo Christianus neget; sed principem in re *Apologetica* ei tribuere locum, equidem non ausim. Quid? quod ipse v. Oosterzee l. l. p. 271 recte monet: »Ter *verdediging* van het Christendom kan dus het praktisch bewijs, dat wij »ontwikkelden, alleen dan worden aangewend, wanneer de bepaalde »aanval niet den zuiver historischen maar den dogmatischen of practi- »schen hoofdinhoud van het Evangelie betreft.” Pendent igitur singularum argumentorum, quibus nostra religio comprobetur ac vindicetur, vis atque auctoritas, tum a re quae probanda est, tum a dubiorum ratione, quae refellenda sunt. Nos nulli dubitamus, quin primae hac in causa partes tribuendae sint argumentis *historicis*. Nam rebus in facto positis tota nititur religio Christiana, quarum probata veritate doctrinae demum Christianae praestantia potest exponi atque divina origo. Praeclare Tholuckius in *l. die Lehre von der Sünde u. vom Versöhner*, Beil. I. S. 167: »Um den Nichtchristen von der »Wahrheit des Christenthums zu überzeugen, eröffnen sich drei Wege, der historische, der speculative und der praktische: die *Apologetick*, die *kritische Dogmatiek*, und die *innere Erfahrung*. Jede »dieser drei für sich genommen reicht nicht hin, um den *ganzen* »Menschen zu bekehren, zu diesem Endzweck müssen alle drei »Weisen und Wege vereint seyn.”

logeticæ partem hîc spectamus, quæ versatur in exponenda comprobandaque fide Evangelistarum historica, atque adeo in vindicandâ vitæ Jesu veritate: ad quam confirmandam plurima eaque varia afferri posse argumenta, omnibus notum est. Quod valet, *cum* de Evangelistarum narrationibus in genere, *tum* in specie de perpeſsionum, quas Christus tulit, historia. Nam, quod recte ab aliis observatum ¹⁾, in referenda hac vitæ Jesu parte diversos Evangelistæ testes sese produnt, nonnumquam ita a se invicem discedentes, ut suum singuli testimonium edere dicendi sint. Alia enim a cunctis tribus prioribus Evangelistis commemorantur, alia a Matthæo et Marco, alia a Matthæo et Luca, alia a Marco et Luca; alia denique ab uno Evangelista. Et si vel easdem res memorant, in earumdem tamen adjunctis referendis haud raro discrepant magnopere. Quodsi autem in ejusmodi testium diversitate summum tamen agnosimus consensum, fortuitum illum nec studio quaesitum, rerum in facto positarum veritas omni dubio major est dicenda. Sed agimus hoc loco non de

1) Vidd. A. C. C. de Jongh, *Diss. Theol. inaug. de J. C. patiente, ex vero ab Evv. informato*, Traj. ad Rh. 1827 et N. v. d. Tuuk Adriani *Diss. Theol. inaug. de ultimarum Christi perpeſsionum περιπέρασιν ab Evv. ex vero narratis*, Traj. ad Rh. 1827. Cif. et Tholuck *Glaubwürdig. cactt.* p. 345 sqq. et p. 362 sq. J. Müller in *Diario: Stud. u. Krit* 1836. p. 849. all. a J. J. v. Oosterzee, *Verhandeling over de waarde van de Handd. der App.* p. 276. Ebrard, *Wissensch. Kritik*, P. II. S. 1. Da Costa, *Voorl. over de verscheid. en de overeenst. d. vier Ev.* P. II. p. 227 et 248. v. Oosterzee l. modo l. P. II. Cap. I. sect. 2. § 2.

narrationibus Evangelistarum in genere. Videndum nobis est de iis verbis, quae Sospitator de cruce pendens locutus fuerit.

Antequam vero *momentum*, quod hisce verbis inesse existimamus, *apologeticum* exponimus, de illorum *numero atque ordine* verbo monendum esse videtur, ut constet de re, de qua disputatur.

Sed de *numero* vix est quod dicamus. Est quidem, qui plura Christum, de cruce pendentem, fuisse locutum statuat, quam quae ab Evangelistis referuntur; verum argumenta, ad comprobendam hanc sententiam allata, prorsus inania sunt dicenda, nullaque digna refutatione 1). Concedimus, non omnia Christi

1) Vid. P. Vos, *De zeven kruiswoorden van Jezus, letterlijk en oudheidkundig beschouwd*, p. 12 sqq. Gron. 1830. Argumenta quae affert haec sunt: 1°. »Daar de Zaligmaker altijd werkzaam was in »het leeren en wonderen doen; — zodat de Evangelist Johannes »Hoofdst. XXI: 25 getuigt, dat Jezus nog veele andere dingen gedaan »heeft, die Hij niet hadt opgetekend; — kan men ligtelijk vooronderstellen, dat die werkzaame Jezus, in den tijd van vierdehalf uur, »gedurende welken hij aan het kruis gehangen heeft, meer moet »gezegd hebben, dan deze zeven korte redenen. — 2°. Elke schrijver »tekt bijna andere redenen op. — Hiernit schijnen wij veiliglijk te »mogen besluiten, dat indien wij nog andere schrijvers van het leven »des Verlossers hadden, wij nog meer kruisredenen van Jezus zouden »kennen. 3°. Het was het oogmerk der Evangelisten ook niet, om »ons alles uit het leven van Jezus te melden. — Vooral moet men »niet vergeeten, dat zij niet voor ons geschreeven hebben; daar zij »dan verscheide zaaken ons veel breedvoeriger zouden gemeld hebben; — hieruit kan men gemakkelijk afleiden, dat wij ook niet alle »de kruisredenen des verlossers bezitten. 4°. Het was ook zeer be- »zwaarlijk om volledige berichten van de laatste Lotgevallen en han-

facta dictaque ab Evangelistis esse conscripta; verum enim vero, si reputamus, qua accuratatione perpeſſiones Ejus literis mandaverint, ita ut vel minutissimas earum περιστασις commemoraverint, haudquam verisimile est, nonnulla ab Eo dicta, dum de cruce pendebat, silentio fuisse praetermissa. Quid? quod Christi personae minime conveniens fuisset, si id temporis multa verba protulisset. Itaque nulli dubitamus contendere, Eum non nisi septem illa verba locutum esse, quorum interpretationem antea dedimus, et cum summo Bengelio affirmare pleraque hic Christum egisse per silentium.

Quod attinet porro ad *ordinem*, quo septem illa

»delingen van den Zaaligmaker te leveren. Men weet, dat alle jongeren den Verlosser verlaaten hadden, en Johannes, als de eenige »standvastig geblevene Apostel, alleen bij het kruis stondt. Daar de »drie Evangelisten dus elk hunne berichten uit mondelinge en schriftelijke overleveringen moesten haalen, gelijk Lucas dit van zich »Cap. I: 1-4 uitdrukkelijk getuigt, kan men wel denken, dat die berichten volstrekt niet overeenstemmende of voltallig konden zijn: 5°. Wanneer wij ook zelve oog- en oor-getuigen van alles wat met »Jesus op Golgotha gebeurde, geweest waren, zoude het ons toch »onmogelijk geweest zijn, om alles te zien en te hooren; ik zwijg, »om het aan anderen mede te deelen. 6°. Dat Jezus meer dan zeven »woorden aan het kruis gesproken hebbe, kan men ook daaruit afleiden, omdat wij uit Joh. 19: 28-30 zien, dat de drie laatste »woorden van Jezus zeer kort op elkanderen gevolgd zijn. Dus zoude »dan de Zaligmaaker in bijna vierdchalf uur niet meer dan de vier »eerste woorden gezegd hebben? Hij, die zoo onvermoeid bezig was? »Dit is ongelooflijk. Maar vermoedelijk bleven de eerste Christenen, »hoewel zij gelegenheid hadden om meer kruisredenen van den Verlosser te ontdekken bij deeze zeven, omdat dit bij de Jooden een »heilig getal was." caett. (!!).

dicta se invicem secuta fuerint, ex ipsis Evangelistarum narrationibus tuto efficimus, *primum*, quod Christus de cruce pendens dixerit, verbum habendas esse preces, quas pro inimicis fuderit; namque Lucas Cap. XXIII: 33, 34 diserte affirmat, Eum has protulisse, quum cruci affigeretur. Nec minus diserte idem refert Sospitatore, quum in eo esset ut moreretur, Patris curae spiritum suum mandasse, ut adeo hoc verbum ultimo loco sit ponendum, *septimumque* habendum. Cui voci quin proxime praecesserit gravissimum illud *τετέλεισται*, nullum est dubium. Huic igitur *sextus* tribuendus est locus. Constat itidem, querelam de siti pro *quinto* verbo esse habendam. Porro, quum Matthaeus (XXVII: 46) et Marcus (XV: 34) tradant, flebilem illam vocem, qua derelictum se a Deo querebatur, sustulisse Christum hora *nona* i. e. ex nostra temporis computandi ratione, tertia pomeridiana, atque adeo ad vitae Ejus finem, apparet, hanc querelae de siti proxime praecessisse atque ergo *quarto* loco esse ponendam. Una superest quaestio, eaque paulo difficilior ordinem spectans, quo Christi verba, quae *secundum* et *tertium* dici solent, se invicem fuerint subsecuta. Statuitur vulgo, promissionem latroni ad meliorem mentem converso factam, iis praecessisse verbis, quibus Jesus matrem Joanni commendaverit. Ad quam sententiam comprobendam duplex argumentum solet afferri. Ac *primum* quidem provocatur ad ipsam Evangelistarum narrationem, ex qua patere monent hujus sententiae patroni, multitudinem cruci adstantem continuo postquam Jesus cruci affixus erat, coepisse Eum calum-

nīs atque injuriīs petere; unde sequi contendunt, hoc ipso tempore alterum quidem latronem Christum calumniatum esse, alterum vero supplicii socium objur-gasse, Jesumque Conservatorem suum ac Dominum precibus adiisse, quibus fuis praecclarum illud tulerit responsum, quod Lucam litteris mandasse vidimus. *Deinde* hanc sententiam cum Christi indole consue-taque agendi ratione magis convenire perhibent, quippe qui *suorum* curam, ad res terrestres spectantem, regni coelestis commodis provehendis postponere soleret. Sunt tamen quae contradici possint. Nam etsi facile concedimus, adstantem cruci multitudinem coepisse continuo Christum calumniari, inde nondum sequi-tur, idem mox a latrone fuisse factum. Et quod de studio Christi, coelestis regni commoda provehendi dicitur, non est ejusmodi, ut hanc ob causam, lau-datam opinionem amplecti debeamus, quippe quod non nisi data opportunitate hic manifestare potuerit. Deinde statuendum esse videtur, Christum matrem suam, simulac eam conspiceret, Joanni commendasse, hoc quoque consilio, ut discipulus eam continuo domum abduceret, utque dolori, quo premebatur, non prorsus succumberet. Quid? quod Joannes diserte affirmat (Cap. XIX: 24-27) continuo post vestimenta Christi divisa, matrem Eum, discipulumque allocutum esse. Si igitur constat, quod constare videtur, in conscri-bendo suo Evangelio Joannem prae ceteris Evan-gelistis temporis rerumque, quas commemorat, nexus curam habuisse, verisimillimum est, hoc quoque loco accuratius eum tradidisse ordinem, quo Christi verba prolata fuerint. Licet igitur in utramque partem dis-

putari posse videatur, equidem non dubito illorum subscribere sententiae, qui statuunt, Jesu verbis, ad Mariam et Joannem factis, *secundum* quidem locum, promissioni vero latroni datae *tertium* esse tribuendum ¹⁾. Quae si recte disputata a nobis sunt, *septem* Christi verba, quorum momentum Apologeticum exposituri sumus, hoc ordine sunt disponenda:

1. Πάτερ, ἄφεις αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι.

2. Ἰησοῦς οὖν ἰδὼν τὴν μητέρα, καὶ τὸν μαθητὴν παρεστῶτα, ὃν ἠγάπα, λέγει τῇ μητρὶ αὐτοῦ· Γύναι, ἴδου ὁ υἱός σου. Ἐἶτα λέγει τῷ μαθητῇ· Ἴδου ἡ μήτηρ σου.

3. Ἀμὴν λέγω σοι, σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ.

4. Ἥλι, ἡλί! λαμὰ σαβαχθανί; (Mc. ἐλωτ, ἐλωτ! λαμμὰ caet.).

5. Διψῶ.

6. Τετέλεσται.

7. Πάτερ, εἰς χειρὰς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου.

Ut autem duplex Apologetices munus esse diximus, alterum *positivum* q. d., alterum *negativum*, sic nostra disputatio de momento Apologetico, quod interpretatis Christi dictis insit, *bipartita* sit necesse est. *Alter* ipsum horum verborum momentum Apologeticum exponet; *altera* a dubitationibus illud vindicabit.

1) Vidd. Ewald I. l. Orerd. XII. et Ebrard I. l. p. 658. Alteri sententiae favet Da Costa I. l. P. II. p. 380, et ut videtur Hase I. l. p. 201. § 120.

Prior pars *positiva* dici potest, posterior *negativa*. Ab hac autem ordiamur, ut, remotis dubiis, ipsius momenti expositio aptius procedat, nostraque disputatio a *minori* ad *majus* escendat.

CAP. I.

Dubia maxime a Straussio mota refelluntur.

Dubia, maxime a Straussio mota, dico; namque ille in primis verborum, de quibus agimus, *authentiam*, adeoque hanc vitae Jesu partem, in dubium vocavit. Qui post eum scripserunt nihil quidquam novi, quoad equidem scio, hac in causa protulerunt. Ut autem omnem fere reliquam Jesu vitam impugnat, mythisque adscribendam esse contendit, eadem prorsus ratione dicta Christi de cruce pendentis aggressus est, ductis argumentis suis *tum* e studio Apostolorum primorumque Christianorum, summis Jesum efferendi laudibus, *tum* e convenientia, quae factis Ejus fatisque cum Prophetarum vaticiniis intercedit, *tum* e pugna, quam obtinere perhibet inter diversas Evangelistarum narrationes, *tum* denique e silentio, quo alter ab altero relata praetermittit. Sed de singulis Christi dictis videamus.

Ac primum quidem de precibus, quas, referente Luca, Conservator pro inimicis fuderit, sive de *primo*, quod de cruce pendens protulit, verbo. „So ange-
„messen,“ inquit Straussius, „eine solche Bitte den
„sonstigen Grundsätzen Jesu über Feindesliebe ist
„(Matth. V: 44) und so viele innere Glaubwürdig-

„keit von dieser Seite die Notiz des Lukas hat: so
 „ist doch, zumal er mit denselben allein steht, dar-
 „auf aufmerksam zu machen, dass möglicherweise
 „dieser Zug aus dem für messianisch gehaltenen Ab-
 „schnitt Jes. 53 genommen sein könnte, wo es im
 „letzten Vers, in denselben, aus welchem auch das
 „*μετὰ ἀνομιῶν ἐλογίσθη* entlehnt ist, heisst: **וְלִפְשָׁעִים**
 „**יְפִינֵי** was zwar die LXX. unrichtig durch *διὰ τὰς*
 „*ἀνομιῶν αὐτῶν παρεδόθη*, aber bereits das Targum
 „Jonathan durch *pro peccatis* (sollte heissen *pecca-*
 „*toribus*) *deprecatus est* wiedergiebt“¹⁾. Duplex igitur
 affert argumentum, ad impugnandam hujus dicti
 authentiam; alterum e silentio caeterorum Evange-
 listarum ducto, alterum e convenientia, quae huic
 dicto cum laudato Jesaiae loco intercedit. Sed prius
 vix ulla refutatione dignum est. Unicuique enim,
 Evangelia legenti, luce clarius patet, singulos eorum
 Scriptores haudquaquam totam Jesu vitam, cuncta
 Ejus facta dictaque conscribere voluisse. Ἀπομνημο-
 νεύματα tantummodo dederunt, singulique pro variis,
 quibus ducebantur, studiis consiliisque, nec non pro
 varia, qua gaudebant, rerum notitia, nonnulla tantum
 e Jesu vita tradiderunt. Itaque argumentum e si-
 lentio ductum, tum demum alicujus ponderis est,
 quum probari possit, Scriptorem, qui rem, de qua agi-
 tur, silentio praeteriit, debuisse eam ét cognoscere ét
 literis mandare. Quod hac in causa Straussius
 haud facile probaverit. Quid? quod rationes fortasse

1) l. l. pag. 538 sq.

dari possunt, haudquaquam contemnendae, quibus inducti fuerint Lucas quidem ad tradendum hocce Christi dictum, caeteri vero Evangelistae ad silentio illud praetereundum. Ille enim totus in eo est, ut humanitatem Christi describat, summamque, quo ducebatur erga peccantes, misericordiam ¹⁾, quae in his quoque precibus praeclare elucescit: imo sponte ductus fuisse videtur ad earum commemorationem, Stephanum cogitans, cujus itidem preces pro inimicis suas esset traditurus. Caeteri vero Evangelistae silentio illud praetermittere potuerunt, Joannes quidem, quoniam traditum jam erat a Luca, Matthaeus vero et Marcus, quia harum precum commemoratio iis minus necessaria videbatur, quum omnis Jesu vita amorem etiam erga inimicos satis superque testaretur. Alterum vero Straussii argumentum paulo majoris est ponderis. Sed totam quaestionem, qua late patet, de convenientia, quae Jesu vitae intercedit *tum* cum historiis, *tum* cum vaticiniis in V. T. libris exhibitis, hoc loco pertractare non possumus: quod eo minus juvat, quum utrumque ab aliis, maxime a Da Costa ²⁾

1) Vidd. e. g. Luc. VII: 37—48. XV. XIX: 1—10. Cf. ab Utrecht Dresselhuis: »Over het Evangelie van Lukas» in Opp. Soc. Hag. a. 1839. p. 268 sqq.

2) *Voorl. over de vier Evv.*, T. I. p. 128 sqq. ubi inter alia p. 129 sqq. ait: »Men vraagt, hoe, in de onderstelling van Strauss, eene »zulke naauwkeurige nabeelding der Oud-Testamentische geschiedenissen, buiten eenig opzet der dichtende gemeente denkbaar zou »zijn? Hoe, in het geval van meer opzettelijke versiering naar de »Israëlitische voorbeelden, dergelijke fijn gesponnen en allezins bekende bewerking door menschenvernuft overeen te brengen zij met »den eenvoud, die het groote kenmerk dezer Schriften is? — Men

et van Oosterzee ¹⁾ jam sit occupatum. Itaque haec tantummodo rogando ad refutandam Straussii dubitationem monemus: *primum*, quo tandem jure ex una convenientia, quae obtinet inter Christi preces et Jesaiae vaticinium, concluditur, Apostolos primosve Christianos hoc vaticinio inductos fuisse, ut Christum, dum de cruce pendeat, pro inimicis precantem informarent? Estne verisimile, eos ratiocinatos esse hoc modo: haec atque illa *Messiae* contingant, ab Eoque patrentur ac dicantur necesse est, secundum haec atque illa librorum ss. dicta; itaque sine dubio haec atque illa Ei contigerint ab Eoque patrata fuerint et dicta; nam ille pro Messia est habendus? Nonne simplicius est longeque probabilius statuere, eos argumentatos esse hoc modo: quae Prophetae de Messia vaticinati sunt, haec in Jesu eventu sunt comprobata; ille igitur Messias est habendus. *Deinde*, quid quaeso Lucam aliumve Christi discipulum movisset, ut has nominatim

»ziet niet in, dat, waar ook de overeenkomsten onbetwistbaar zijn, »gebeurtenissen die met elkander eene hoe ook sprekende gelijkenis »hebben, daarom noodwendig de eene van de andere nagebootst, en »aldus verdicht en onwaarachtig moeten zijn." Haec quidem et alia jure optimo contra methodum *Straussianam* adducuntur. Attamen, Da Costa iudice, convenientiae causa altius est repetenda. Quare ita pergit: »Men moet — de overeenkomsten, die aangevoerd worden, »toch altijd erkennen te *bestaan!* — Hier is de vinger eener hooger »hand. Hier is het plan, de wijsheid, het hoogst verheven en aau- »biddelijk opzet van God! En zie daar ons dan nu als van zelve, »door die zeer nieuwerwetsche *Mythische* schriftverklaring, terugge- »voerd tot de sedert lang miskende en bijna vergetene *typische* God- »geleerdheid der Ouden." caeti. Cf. et praeclara Nitzschii verba, allata ab Hasio in *Hutt. Rediv.* ed. 5 p. 91 sqq. in annot.

1) I. I. *Over de waarde v. d. Handd. der App.*, p. 271—289.

preces Ei tribueret? Num studium majoribus Christum laudibus cumulandi? Sed benevolentiam, quam hic manifestabat, per omnem vitam satis superque demonstraverat. *Denique* si vel ipsum precandi actum ex Prophetæ dictis hausissent, unde quaeso ipsa verba sumserunt, quibus Christus apud Patrem pro inimicis intercedens, usus fuit; et ejusmodi quidem verba, quae odium, persecutiones, verberationes, ipsa adeo mors, quibus a Judaeis afficiebantur, haudquam dictitare iis potuerunt? Ut igitur prius, ita et posterius Straussii argumentum nihil quicquam valet ad authenticam hujus dicti infringendam.

Progredimur ad dijudicandas dubitationes contra *alterum* Christi dictum ab eo allatas. Monet *primum*, Matthaeum et Marcum tantummodo mentionem facere quarundam feminarum, quae Jesu cruci adstiterint, Lucam vero πάντες τοὺς γνωστούς Christi commemorare, quibus certo annumerandi sint Ejus discipuli. Ac si id vel aliquatenus labefaceret fidem eorum historicam! Ac si Matthaeus et Marcus, feminas unice commemorantes, hoc ipso indicare voluerint, nullum adfuisse discipulum. *Deinde* urget diversitatem, quae obtinet in Evangelistarum narrationibus, quum Synoptici matris Jesu nomen reticeant, Joannes vero non commemorare videatur suam matrem Salomen, quam illi indicant. Sed quomodo difficultas inde orta, tolli possit, antea jam vidimus ¹⁾. Porro provocat ad ἐναντιοφανείαν, quam

1) Vid. n. Disq. pag. 57.

animadvertimus in Synopticorum traditione, collata cum iis quae Joannes refert. Namque illi *longo* satis intervallo discipulos ac feminas a cruce abfuisse, narrant; hic vero se una cum Jesu matre caeterisque, quas nominat, mulieribus, *juxta* crucem stetisse, scribit. Quam *ἐναντιοπαρείαν*, praeceuntibus aliis Interpretibus, justo, me quidem judice, modo, antea sustuli ¹⁾. Tum et maxime quidem urget Synopticorum silentium. „Könnte man,“ inquit ²⁾, „zwar von der mütterlichen „Zärtlichkeit, vielleicht den Heroismus eines näheren „Hinzutretens erwarten: so macht dagegen das völlige „Schweigen der Synoptiker, als der Interpreten der „gewöhnlichen evangelischen Tradition, die historische „Realität jenes Zuges zweifelhaft.“ Sed in his petitionem principii committere videtur, quippe qui Synopticos traditionis Evangelicae vulgaris interpretes habeat, adeoque sumat quod probandum esset. Deinde quodnam pretium argumento, e silentio petito, statuendum sit, modo vidimus ³⁾. Quid? quod hoc sumto non nisi ea, quae ab omnibus Evangelistis tradita essent, ut fide digna accipienda forent. Urget tamen illud argumentum Straussius ita pergens: „Die „Synoptiker können weder von der Anwesenheit der „Mutter Jesu beim Kreuz etwas gewusst haben ⁴⁾. „Sonst wurden sie vor allen andern Frauen sie als „die Hauptperson namhaft machen; noch scheint von

1) Vid. pag. 55 sq.

2) l. l. pag. 548.

3) Vid. pag. 86 sq.

4) Cf. Ebrard l. l. pag. 753, ubi multa acute monet ad Straussium refellendum.

„einem engeren Verhältniss derselben zu Johannes
 „etwas bekannt gewesen zu sein; wenigstens lässt die
 „Apostelgeschichte (I. 13 f.) die Mutter Jesu mit den
 „Zwölfen überhaupt, seinen Brüdern und den Frauen
 „zusammen sein.“ Respondemus: non patet e silentio
 Synopticorum nescivisse eos, Mariam Jesu matrem
 cruci adstuisse; non erat Maria prima persona, nam-
 que id temporis nondum singulari veneratione cam pro-
 secuti sunt discipuli, qui ipsum Jesum, referente Mat-
 thaeo (Cap. XII: 48 sq. coll. Marc. III: 34, 35 et
 Luc. VIII: 21) dicentem audiverant: *Τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ*
μου; καὶ τίνας εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου; — *Ἴδοὺ, ἡ μήτηρ*
μου, καὶ οἱ ἀδελφοί μου. Ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα
τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, αὐτὸς μου ἀδελφός καὶ
ἀδελφή καὶ μήτηρ ἐστίν. Denique ex eo, quod Act. I. I.
 Maria Jesu mater post Apostolos nominatim indi-
 cetur, apparet singulari quodam loco prae caeteris eam
feminae fuisse habitam. Addit quidem Straussius:
 „Wie aber die Kunde von jener rührender Gegen-
 „wart und diesem merkwürdigen Verhältniss verloren
 „gehen konnte, begreift sich wenigstens nicht so leicht,
 „als wie sie in dem Kreise, aus welchem das vierte
 „Evangelium hervorgegangen ist, hat entstehen kön-
 „nen. Müssen wir uns nach früher erwogenen Spu-
 „ren diesen Kreis als einen solchen denken, in wel-
 „chem der Apostel Johannes besondere Verehrung
 „genoss, wesswegen ihn denn unser Evangelium aus
 „der Dreizahl der genaueren Vertrauten Jesu her-
 „aushebt, und allein zum Lieblingsjünger macht: so
 „konnte zur Besieglung dieses Verhältnisses nichts
 „schlagenderes gefunden werden, als die Angabe,

„dass Jesus die theuerste Hinterlassenschaft, seine Mutter (in Beziehung auf welche, wie auf den angeblichen Lieblingsjünger, ohnehin die Frage nahe lag, ob sie denn in dieser letzten Noth von der Seite Jesu gewichen seyen?) dem Johannes gleichsam letztwillig übergeben, diesen somit an seine stelle gesetzt, ihn zum *vicarius Christi* gemacht habe.“ Nos vero contendimus, contrarium longe facilius intelligi posse, imo cum Lückio quaerimus: „Mussten nicht gerade so ganz persönliche Verhältnisse im Strome der allgemeinen Tradition leicht verloren gehen?“ 1) Quid plura? ne vestigium quidem mythi hinc reperiet, nisi qui è mythorum formandarum, è historiatarum negandarum studio, prorsus est abreptus. Recte enim Hasius: „Da die Mutter Jesu,“ inquit, „nicht als Kinderlos galt, fehlt zur sagenhaften Entstehung der Anlass“ 2); nullumque hoc nobis dubium movet, quod unus Joannes rem, de qua agimus, tradidit; nam cum eodem Hasio affirmamus: „Nur für Johannes war es eine Nothwendigkeit, des Testaments Jesu zu gedenken.“

Ad infringendam narrationis, quae tertium Jesu dictum complectitur, *authentiam*, Straussius primum quidem provocat ad pugnam, quae adesse videatur inter Matthaei et Marci traditiones, cum relatis a Luca collatas. Um diese Differenz,“ inquit, „auszugleichen, haben die Erklärer die Voraussetzung ge-

1) Vid. ejus Comm. ad I.

2) I. I. pag. 202.

„macht, znerst mögen wohl beide Verbrecher Jesum
 „gesmäht haben, dann aber durch die ausserordentliche
 „Finsterniss der eine umgestimmt worden sein; neuere
 „haben sich auf eine *enallage numeri* berufen: gewiss
 „aber nur diejenigen recht gesehen, welche eine wirk-
 „liche Differenz zwischen Lukas und seinen Vormän-
 „nern zugaben.“ Quod postremum recte negare no-
 bis videtur. Nec tamen ad tollendam difficultatem,
 ineundam esse arbitramur rationem, quam Straussius
 priore loco commemorat, subscribentes praeclaris hisee
 Doct. Da Costa verbis: „Degenen, die tegen den
 „aart der Evangelische overeenstemming, hier Lucas
 „uit zijne beide voorgangers zoeken te verklaren, en
 „aan eene lastering der *beide* moordenaars denken,
 „waarvan dan eensklaps één zich zal bekeerd en tot
 „den Heere gewend hebben, bedenken niet, dat het
 „geheel tegen den aard dier bekeering strijdt, zich
 „een boeteling voortstellen, wiens eerste geloofsdaad
 „zoude geweest zijn, — het bestraffen van den me-
 „dezondaar wegens eene daad, een oogenblik te voren,
 „door hem zelveu gelijkelijc bedreven!“ 1). Alteram
 vero rationem a Straussio laudatam, quam in loci
 interpretatione jam attigimus 2), etiamnum sequendam
 esse existimamus, statuentes omnino *numeri enallagen*
 hic obtinere, ita ut Matthaeus et Marcus universe
 tantummodo indicare voluerint, omnis generis homi-
 nes, non solum τῶν ἀρχιερέων et τῶν παραπορευόμενων,
 sed latrones etiam Jesum calumniatos esse. Quod

1) l. l. pag. 379 sq.

2) Vid. pag. 36.

optimo jure contendere nobis videmur; namque ejusmodi *enallage* èt alibi habetur ¹⁾ èt cum consueta Matthaei Marci que scribendi ratione prorsus convenit ²⁾. *Deinde* monet Straussius, duos priores Evangelistas nihil quidquam eorum scivisse, quae apud Lucam tradita inveniuntur. Quod tamen neque ex eorum silentio certo effici potest, et, si vel concedendum foret, non valeret ad negandam narrationis *Lucanae* authentiam. Maxime autem Straussium offendunt verba, quibus latro Jesum allocutus esse dicitur. „Denn um von einem am Kreuz Hängenden,“ inquit, „ein einstiges kommen zur Errichtung des „Messiasreichs zu erwarten, dazu gehörte das ganze

1) Vid. Heringa *Opp. Exeget. et Herm.* p. 298 sq. Cf. quoque Wineri *Gramm.* ed. 3. p. 149. ubi: »Der Plur. (masc. oder fem.) ist oft da gesetzt, wo das Prädicat zwar zunächst nur von einem »einzigem subject gilt, der Schriftsteller aber den gedanken *allgemein* »ausdrücken will: Z. B. Mt. 27, 44. καὶ οἱ ληστές — ἀνείδιζον αὐτὸν, die Mörder schmähten ihn (eigentl. nur *einer*, vgl. Luc. 23, 39. — Wenn man nicht, was wohl vorzüglicher, eine verschiedenheit der Relation annehmen will —).“

2) Vid. Da Costa l. l. T. II. p. 245. ubi: »Matthéus bemint het »*meervoud*, dat Lucas en meestal Marcus reeds, tot het werkelijk »enkelvoudig getal terughbrengen. Dat *meervoud* van het moeder-Evangelie, ligt in het standpunt van zijnen Schrijver, als wien in alles »meer het soort, dan het bepaalde voorwerp, meer de zamenhang »der denkbeelden, dan de op zich zelve staande gebeurtenis ter »harte gaat.“ — et ad n. l. p. 380: »Maar nu is het uit allerlei Evangelische beginsels openbaar, dat het meervoud van Matthéus hier »wederom de algemeene en voorloopige aanduiding van het soort van »mensen is, die Jesus hebben gelasterd, in Zijn uiterst lijdén. »Marcus volgt hier, naar zijne gewoonte in dergelijke gevallen, met »slechts eene kleine wijziging. Voor Lucas bleef het bewaard om »het treffende onderscheid tusschen de beide medegekruisigden te »vereeuwigen.“ caett. Cf. et Ehrard l. l. p. 692.

„System von einem sterbenden Messias, welches die
 „Apostel vor der Auferstehung nicht begriffen, und
 „welches somit ein *ληστὴς* vor ihnen gefasst haben
 „musste. Diess ist so unwahrscheinlich, dass es kein
 „Wunder ist, wenn Manche in der Bekehrung des
 „Räubers am Kreuz ein Wunder haben sehen wollen,
 „und es wird durch die Annahme, welche die Er-
 „klärer zu Hülfe rufen, der Mensch werde wohl kein
 „gemeiner, sondern ein politischer Verbrecher, viel-
 „leicht einer der *συτασιαστῶν* des Barabbas, gewesen
 „sein, nur noch undenkbarer. Denn war er ein zum
 „Aufruhr geneigter Israëlit, der auf Befreiung seines
 „Volks vom römischen Joche hinarbeiten wollte: so
 „war gewiss auch seine Idee vom Messias am weite-
 „sten davon entfernt, einen politisch so ganz ver-
 „nichteten, wie Jesus damals war, als solchen anzu-
 „erkennen.“ Ad quae *primum* animadvertimus, in
 omni hac ratiocinatione vehementer sibi repugnare
 Straussium. Namque hic ejusmodi tribuit latroni
 notiones, quibus post Christi demum resurrectionem
 gavisus sunt Apostoli; quum tamen mox de eodem
 affirmat: „Ganz im Geist der jüdischen Denk- und
 „Redeweise ist — seine Anrede an Jesum“ caett. 1).
 Deinde monemus, ex justa verborum interpretatione,
 quam antea dare conati sumus 2), latronem minime
 ejusmodi *γροσὸν πνευματικὴν* manifestasse, qualem
 Straussius hoc loco ei tribuit. Quid? quod, prae-
 eunte Cl. Neandro 3), indicavimus, latronis preces

1) Vid. l. l. pag. 541.

2) Vid. pag. 40 sqq.

3) l. l. pag. 754.

aliquatenus saltem adhuc prodere opiniones Israëli-
 tarum vulgares de regno a Messia his in terris con-
 dendo. At minime tamen negamus, confessum eum
 fuisse Jesum Messiam, ab eoque omnem suam sa-
 lutem sincera fide post mortem expectasse. Quod
 sane mirandum videtur; Straussius vero omne quod
 mirandum, ad miracula, et quod ad miracula, pro suo
 scilicet miraculorum studio, ad τὰ ἀδύνατα referre
 solet ¹⁾. At multa etiam afferri possunt ad mirabilem
 hanc latronis conversionem explicandam. Praeter ea,
 quae antea jam notavimus ²⁾, afferre hic juvat prae-
 clara Ebrardi verba, qui ad quaestionem: „Ob der
 „Schächer die Worte „wenn du in deinem Reich
 „kommst“ sagen konnte?“ haec respondet: „Wenn er
 „von Christo und seiner Lehre etwas gehört hatte
 „(Mt. 24) allerdings! Und er, in Jerusalem so eben
 „gefangen genommen, konnte doch wahrlich leicht
 „jene Rede oder mittelbare Darstellungen derselben
 „gehört haben, die als todte Notizen in seinem Ge-
 „dächtniss — unbeachtet und wohl verspottet — lie-
 „gen blieben, bis das Leiden und die herbe Todes-
 „angst, zusammengenommen mit Christi Erscheinung,
 „ihn auf dieses verachtete Heil hinwiesen.“ *Denique*
 Straussius sic concludit: „Man darf aber nur ein
 „Auge für Sagenbildung haben, so wird man sie

1) Laudat hic Straussius quae de latronibus fabulosa narrantur
 in Evv. Apocr. Vid. Thilo *Cod. Apocr.* I. p. 143. Sed comparisonem
 instituere neglexit inter fabulosas has traditiones et simplicissimam
 Lucae narrationem.

2) Vid. pag. 40 sqq.

3) l. l. pag. 692.

„hier besonders kenntlich wiederfinden,“ *rationemque qua, ipso iudice, sensim sensimque mythus de altero latrone ad Christum converso, vel fortasse de utroque latrone exstiterit, sic exponit: „Zwei Uebelthäter „waren mit Jesu gekreuzigt, so viel hatte die Geschichte“ (Quidni hoc quoque negat Fabulator?) „oder auch diess schon die Weissagung Jes. 53: 12, „an die hand gegeben.“ (Ac si propheta duos commemorasset maleficos!) „Sie hiengen zunächst als stumme „Personen da, wie wir sie im vierten Evangelium finden, in dessen Entstehungsgebiet nur die einfache „Nachricht, dass sie mit Jesu gekreuzigt worden, gedrungen war.“ (Hic igitur narrationis simplicitate conspicuum est Evangelium Joanneum; in tradenda vero commendatione Mariae, amplificatione, quod idem Straussius antea monuerat!) „So unbenützt „aber konnte sie die Sage in die Länge unmöglich „lassen: sie öffnete ihnen den Mund, und da sie „übrigens nur von Schmähungen der Umgebenden zu „berichten hatte,“ (Ac si, quod ipse Straussius mox observat cum Pilatus, tum centurio praeclarum de Christo testimonium non edidissent!) „so liess sie „in den allgemeinen Hohn gegen Jesum auch die beiden Uebelthäter, zunächst ohne nähere Angabe ihrer „Reden einstimmen (Matth. u. Mc.)“ (Ingeniosa scilicet interpretatio, suaque ipsa probabilitate magnopere sese commendans! Itaque illi ipsi Christi discipuli, qui, iudice Straussio, summo ducti fuerint studio Magistrum laudibus cumulandi, jam latrones informarint una cum cacteris Eum calumniantes!!). „Doch die „Mitgekrenzigten liessen sich noch besser benützen.*

„Hatte ein Pilatus Zeugniß für Jesum abgelegt, „zeugte bald darauf ein römischer Centurio, ja die „ganze wunderbar aufgeregte Natur für ihn:“ (Itaque haec omnia pro veris sunt habenda. Alias enim mythus de latrone converso ex iis oriri non potuit, nisi statuere velis alteram rem fictam alteri inniti atque adeo utramque omni fundamento destitutam esse); „so werden auch seine beiden Leidensgenossen, wiewohl „Verbrecher, gegen den Eindruck seiner Grösse nicht „ganz verschlossen geblieben sein, sondern, wenn „zwar der eine, der ursprünglichen Gestaltung der „Sage gemäss, lästerte, so musste wohl der andere „sich in entgegengesetztem Sinn geäußert, und Glau- „ben an Jesus als den Messias bewiesen haben (Lukas).“ (Minime vero. Nam praeclarior omnino mythus effingi potuisset, si *utrumque* latronem informassent Jesum Messiam profitentem). Sed quid opus est plura? Nos assertioni *Straussianae* modo laudatae: „Man darf „aber nur ein Auge für *Sagenbildung* haben, so wird „man sie hier besonders kenntlich wiederfinden,“ hanc nostram fidenter opponimus: „Man darf aber „nur ein Auge für *Geschichte* haben, so wird man „sie hier besonders kenntlich wiederfinden.“

Quod attinet ad *quartum* verbum, mirum videri possit, è Lucam è Joannem silentio illud praeteriisse. Quid? quod fuit, qui hanc ob causam ejus authenticam in dubium vocaverit 1). Quare operae

1) Bretschneiderus in *Probab. de Evang. et Epp. Joannis Ap. indole et origine*, p. 34 sqq.

pretium est paucis exponere rationes, cur Joannes nominatim hanc Christi querelam tacuisse videatur. Ac *primum* quidem animadvertimus, noluisse Apostolum omnia, quae ad publicam Jesu vitam pertinerent, litteris mandare ¹⁾: unde haud pauca praeclara Jesu facta fataque, quorum ipse *ἀντίπτῃς* fuerat, omisit; e. g. resuscitationem filiae Jairi e mortuis, gloriam qua Christus in monte affectus fuit, sacrae coenae celebrationem. Quis igitur haec aliaque, a Synopticis commemorata, hanc unice ob causam ad dubitet, quoniam a Joanne silentio sunt praetermissa? *Deinde*, optio facienda ei erat ex iis, quae commemorari possent. Haec autem optio pendebat a singulari ejus in conscribendo suo Evangelio consilio; quod, quale fuerit, ipse declarat Cap. XX: 31: *Τὰῦτα δὲ γέγραπται, ἵνα πιστεύσητε, ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἵνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχητε ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ.* Quid mirum igitur hanc Christi querelam eum omisisse? Quod tamen non ita intellectum volumus, ac si Joannes prorsus noluerit Christum describere dolore oppressum; cui opinioni a nonnullis propugnatae ²⁾ et alia obstant et ea quae Joannes refert Cap. XI: 33, 35, 38. XII: 27. At dicat forte quis, quamquam in caeteris Jesu factis fatisque enarrandis suum ipse consilium Joannes secutus fuerit, unde nonnumquam discrepat a Synopticis, in referendis tamen ultimis Christi perpassionibus fere semper cum iis convenit. Sed haec ipsa

1) Vid. Cap. XXI: 25.

2) Vid. Bretschn. l. l.

objectio nos ducit ad *tertiam* observationem. Scilicet, quum tot tanque praeclara commemoranda essent, quod ad publicam Jesu vitam attinet, non est quod miremur, Joannem in ea tradenda non semper cum caeteris Evangelistis conspirare. Ex ipsius autem rei indole sequitur, convenientiam inter Joannis et Synopticorum narrationem, ultima Jesu fata completentem, omnino majorem esse debuisse. Quam tamen convenientiam, cave majorem quam par est, tibi informes. Namque et hic Joannes quaedam singularia habet, *cum* tradendo quae Synoptici omiserunt, *tum* uberius exponendo quae illi verbo tantum attigerunt. Ad *priora* referenda sunt: Joan. XIII: 1-20. XIII: 21-XVII. XVIII: 2. 19-24. 28-32. XIX: 4-7. 8-12. 13-16. 25-27. 28, 30, 31, 37; ad *posteriora*: XVIII: 3-9. 10. 26. 33-36. XIX: 23, 24. Contra vero aut brevis est in tradendis iis, quae a caeteris Evangelistis fuse commemorantur, aut plane ea omittit. Brevis est, e. c. in iis quae de Christi proditore, de praesignificatione, Petri abnegationem spectante, tradit. Plane omittit e. g. sacrae Coenae celebrationem, lites Apostolorum de principatu, Judae mortem, catervam ad crucem stantem Christumque calumniantem, miracula continuo post Ejus mortem edita. Imo vero talia silentio praetermittit, quorum omissio, nisi aliunde nota essent, efficeret, ut ipsius narratio intelligi non posset. Ita nihil narrat de Christo coram senatu Judaeorum accusato, nihil de falsis testibus, nihil de lato a Judaeorum proceribus iudicio, sed continuo Jesum ad Pilatum abductum fuisse refert. Unde recte efficitur, Joannem Synopticorum

narrationem cognovisse, veterumque sententiam minime esse rejiciendam, qua statuatur, Eum post exarata demum caetera Evangelia suum conscripsisse librum, hoc quoque consilio, ut illa confirmaret atque suppleret 1). *Denique* si verum est, quod antea posuimus, Joannem mox post commendatam sibi Mariam, in domum suam eam abduxisse, deinde vero ad *Golgotham* rediisse, statui fortasse possit, Joannem hanc, de qua agimus, Jesu querelam omisisse, quoniam ipse eam non audivit. — Sed Straussius hic silentium Lucae et Joannis non urget. Premit vero magnopere rationem, quae Jesu verbis cum Psalmo XXII intercedit, ad eorum authenticam impugnandam 2). „War nämlich,” inquit, „der Messias „einmal als leidender aufgefasst, und wurde jener „Psalm gleichsam als ein Programm seines Leidens „benützt, wozu es keineswegs des Anlasses bedurfte, „dass Jesus am Kreuz eine Stelle desselben wirklich „angeführt hatte: so mussten die Anfangsworte des „Psalms, welche das Gefühl des tiefsten Leidens aussprechen, sich ganz besonders eignen, dem gekreuzigten Messias in den Mund gelegt zu werden.” Ad quam inanem ratiocinationem respondemus: *primum*, in ea sumi quae probanda sint; *deinde*, quod acute monet Hasius 3): *die Sage hätte nie so bedenkliches in*

1) Vid Riehm l. l. Cap. I. § 214 et quos laudat; quibus addantur et alii et H. E. F. Guerike, *Hist.-krit. Einleit. in d. N. T.* § 41. pag. 291 sq. uti et v. Oosterzee, *Het Leven van Jezus*, T. I. P. 1. pag. 144.

2) l. l. pag. 551 sq.

3) l. l. § 120. pag. 203.

Jesu Mund gelegt; denique verborum Jesu authenticam negari non posse, nisi etiam neges, nonnullos cruci adstantium propter hanc ipsam vocem: ἦλι, ἦλι, κ. τ. λ. Jesum calumniatos fuisse, dicentes: ὅτι Ἠλίαν φωνεῖ οὗτος. Et est omnino tanta Straussii impudentia, ut hanc quoque rem fictam esse affirmare audeat. Nam sic pergit: „In diesem Falle könnte dann „auch die auf jenen Ausruf Jesu sich beziehende „Spottrede der Umstehenden, ὅτι Ἠλίαν φωνεῖ οὗτος; „u. s. w., nur so entstanden sein, dass dem Wunsche, für diese Scene dem Psalm gemäss verschiedene Spottreden zu bekommen, der Gleichklang des „ἦλι in dem Jesu geliehenen Ausrufe mit dem auf den „Messias bezogenen Elias entgegen gekommen wäre.“ Quid? quod antea jam monuerat, praecipuas calumnias, quibus Jesum de cruce pendentem affecisse dicuntur inimici, e Psalmo XXII ductas esse, dicens 1): „Kann nun zwar jenes Spotten und Kopfschütteln „der Feinde Jesu, unerachtet die Zeichnung desselben nach einer A. T. lichen Stelle abgeschattet ist, „dennoch gar wohl wirklich so vor sich gegangen „sein; so verhält es sich dagegen mit dieser den „Spöttern geliehenen Rede anders. Worte, die, wie „die angegebenen, im A. T. den Feinden des Frommen in den Mund gelegt sind, konnten die Synderisten nicht adoptiren, ohne damit sich selbst als „Gottlose hinzustellen; wovor sie sich wohl gehütet „haben werden. Nur die christliche Sage, wenn sie „einmal den Psalm auf das Leiden Jesu, und na-

1) l. l. pag. 546 sq.

„mentlich auf seine letzten Stunden, anwandte, konnte
 „auch diese Worte den jüdischen Obern in den Mund
 „legen, und darin die Erfüllung einer Weissagung
 „finden.“ Sed haec hujusmodi sunt, ut, post ea quae
 monuimus de ratione, qua convenientia, quae Jesu
 fatis dictisque cum historiis ac vaticiniis in V. T. libris
 exhibitis intercedit, intelligenda sit, nulla ampliore re-
 futatione digna sint habenda. Unum hoc acute dictum
 Ebrardi adjicere juvat ¹⁾. „Ueberhaupt aber hat
 „Str. die Taktik, alle Vorgänge am Kreuz als Er-
 „findungen, nach Ps. 22, „dem Programm des Lei-
 „dens Christi“ und Jes. 53 verfertigt, darzustellen.
 „So selbst die Bitte, *Vater, vergieb ihnen* (sie soll
 „aus Targ. Jonathan stammen! pag. 518) so die Spott-
 „reden Mt. 39 ff (525) so der Ruf *Eli, eli* (528 ff.)
 „wiewohl dieselbe aus Jesu eigener „Calamität,“ her-
 „vorgegangen seyn könnte. In der That, wenn es
 „keine Weissagung und keinen Gott giebt, so muss
 „man sich — auch von allen andern Anfechtungs-
 „mitteln verlassen — doch nach dergleichen Hypo-
 „thesen umsehen, um die secundäre conglomeratartige
 „Entstehung einer *solchen* Geschichte zu erklären. Dass
 „aber muss Str. bekennen, dass *nur* jener Zweifel an
 „Gott und der Weissagung ihn zu solchem Treiben nö-
 „thigt, während ausserdem die Geschichte in sich har-
 „monisch und ohne Widerspruch ist. Zu seinen *Witzen*
 „aber nöthigt ihn selbst seine armselige Dogmatik
 „nicht, sondern lediglich seine niedrige Sinnesart“ ²⁾.

1) l. l. pag. 692.

2) Liceat haec etiam addere ex ejusdem viri libro, quae habet ad

Sequitur *quintum* verbum, quod itidem omni fundamento historico destitutum atque e Psalmo XXII ductum esse, contendit Straussius. „Da,“ inquit, „auf „diese Weise“ (intellige Synopticorum narrationes de porrecto Christo potu) „zwar das ἐπότισάν με ὄξος, „noch nicht aber auch das εἰς τὴν δίψαν μου des „Orakels ausdrücklich erfüllt war, so hielt es der „Verfasser des vierten Evangeliums für wahrschein- „lich, dass Jesu auch wirklich die Empfindung des „Durstes geäußert, d. h. διψῶ gerufen habe; ein Ruf „den er ausdrücklich als Erfüllung der γραφή, wor- „unter ohne Zweifel die genannte Psalmstelle (vgl. „Ps. 22, 16) verstanden ist, bezeichnet, und zwar „indem er das ἵνα τελειωθῇ ἡ γραφή durch εἰδὼς ὁ „Ἰησοῦς, ὅτι πάντα ἤδη τετέλεσται einleitet, so scheint „er fast sagen zu wollen, die Erfüllung der Weissa-

dubium a Str. motum contra verba, quibus referente Matthaeo (vs. 43) Judaeorum proceres Christum calumniati fuerint. »Sollte es »so unmöglich seyn,“ inquit, »dass Leute, die nun einmal im Zuge »sind, Heiliges zu verspotten, darin fortfahren, unbekümmert, *wissen* »Worte sie zu ihren Witzen benützen? Unmöglich, dass die Gesinnung »des Hohnes jede Besinnung raubte? Unmöglich, dass um »auch diesen »guten Witz noch anzubringen“ die vor Jesu Kreuz so lustigen »Synedristen nicht scrupulös erwogen, dass ihre Worte im a. T. als »Worte eines Gottlosen vorkämen? — Wollen wir sehen, ob so et- »was unmöglich sey! Schlagen wir, weil Str. *Loben Jesu* gerade »vor ons liegt, einmal dieses Buch auf. Wirklich, da finden wir »Thl. I. S. 414 den Beweis, dass bei Jesu Taufe der Himmel sich »nicht wirklich geöffnet habe und der heil. Geist nicht wirklich her- »abgestiegen sey, und am Schluss der Argumentation ruft Str. voll »Freude aus: »Was bedürfen wir weiter Zeugniß.“ — Worte des »Kaiphas, mit welchen Str. sich allerdings »als Gottlosen hingestellt »hat!“

„gung sei die eigene Absicht Jesu bei jenem Ausruf
 „gewesen: allein mit solchem typologischen Spiel wird
 „kein am Kreuz im Todeskampf begriffener sich ab-
 „geben, sondern nur sein in ruhiger Lage befindli-
 „cher Biograph.“ Itaque suo scilicet more eam arri-
 pit verborum interpretationem, quae maxime absurda
 sit dicenda, ut eorum authentiam eo facilius impu-
 gnare possit. Etenim antea vidimus, aliam omnino
 horum verborum esse explicationem ¹⁾: qua assumpta
 nullam locus, de quo agimus, difficultatem habet; ita
 ut difficile sit intellectu, quo tandem modo verbi
 Jesu *διψῶ* authentiam in dubium vocare potuerit.
 Quid? num igitur hoc ipsum, quod Jesus sitiverit
 de cruce pendens, ad miracula ac proinde ad *τὰ
 ἀδύνατα* est referendum? Hoc quidem non conten-
 dit; attamen non tantum Joanneam narrationem,
 sed caeterorum etiam Evangelistarum relata de
 porrecto Christo potu, ad mythos refert Straus-
 sius ²⁾. Nam totam suam disputationem sic con-
 cludit: „Hiemit soll aber, wie schon bemerkt, kei-
 „neswegs geläugnet werden, dass Jesu vor der Kreu-
 „zigung ein solcher Mischtrank, und nachher noch
 „Essig möge gereicht worden sein, da jenes, wie
 „es scheint, gewöhnlich, und dieses bei dem Durst,
 „welcher die Gekreuzigten plagt, natürlich war:
 „nur so viel soll gesagt sein, dass die Evangeli-
 „sten diesen Umstand, und zwar in so verschiede-
 „nen Wendungen, nicht desswegen erzählen, weil

1) Vid pag. 67.

2) l. l. pag. 533—538

„sie historisch wussten, er sei auf diese oder jene
 „Weise wirklich vorgekommen, sondern weil sie dog-
 „matisch überzeugt waren, er müsse jener Weissagung
 „zufolge, die sie aber verschiedentlich anwandten,
 „sich ereignet haben.“ Praeclarum certe exemplum
 istius immunitatis ab omni praejudicata opinione, quam
 Straussius tantopere celebravit! Persentiscit scilicet
 tradita hic ab Evangelistis vera esse posse, nec tamen
 dubitat, relata ab iis dogmaticis eorum opinionibus
 studiisque attribuire! Sed videamus de singulis quae
 affert argumentis ad sententiam suam comprobendam.
Primum nequaquam perspicere potest, quo tandem modo
 Matthaeus οἶνον ἐσμυρρισμένον, quo secundum Mar-
 cum potare voluerunt Christum, cruci affigendum,
 dicere potuerit ὄξος μετὰ χολῆς μεμιγμένον, adeoque
 Matthaeum χολήν scripsisse arbitratur, ut hoc quoque
 Christi fatum cum vaticinio, in Ps. 69 vs. 22 exhibito
 scilicet, plane conveniret. Sed hanc ἐναντιοφανεῖαν
 Matthaeum inter et Marcum alii jam satis super-
 que sustulerunt ¹⁾. Deinde, ex Evangelistarum narra-

1) Vid. Tholuckius, *Glaubw.* p. 362 in annot. ubi, »Das Histori-
 »sche,“ inquit, »in dem Zuge, dass Jesu am Anfange der Kreuzigung
 »ein Trank gereicht wird, beweist die Stelle aus Gemara *Cod. San-*
»hedrin. Mt. sagt nun, XXVII: 34, der Trank habe aus *Essig* be-
 »standen vermischt mit χολή, welches *allo* Bitterstoffe bezeichnet.
 »Mc. sagt XV: 23, es sey mit *Myrrhen* versetzter Wein gewesen:
 »auch die Myrrhe hat eine betäubende Kraft. Was die Differenz be-
 »trifft, dass der eine Evangelist Essig, der andere Wein nennt; so
 »verschwindet sie. Denn so bald man an die schlechte sorte denkt,
 »welche die Römer *vappa*, die Griechen ἔξινος nannten, so ist zwi-
 »schen diesem Wein und schlechten Essig, die Grenze nicht wohl zu
 »bestimmen.“ Cf. quoque Da Costa I. I. P. II. p. 371. ubi, »Mat-

tionibus minime effici posse monet, *quoties* Christo cruci affixo potus fuerit porrectus. Magnam enim hic inter illas obtinere diversitatem. Ac *primum* quidem discernit inter *vinum myrrhatum*, Christo exhibitum, antequam cruci affigeretur, poscamque irridendi causa. Ei porrectam, cujus Lucas mentionem facit (vs. 36) et datam Ei poscam paulo ante mortem ¹⁾. Jam vero in ultima illa commemoranda, ita a se invicem abire Evangelistas arbitratur, ut nullus eorum eandem indicaverit, ac proinde ex illorum narrationibus effici, per *quinque* vices potum Christo fuisse exhibitum. Scilicet, eo monente, secundum Matthaeum potus Christo praebebatur a milite, bono consilio, *τοῖς λοιποῖς* Ei irridentibus. Ex Marci vero narratione ille ipse, qui potum Jesu porrigebat, caeterorum irrisioni assentitur. Sed respondemus quaerendo: num exinde cum Straussio concludere licet alterum consilii diversitate ab altero esse distinguendum? Nonne ipsa potus porrigendi actio e quodam misericordiae sensu profui potuit? ²⁾. Porro monet, potum, cujus mentionem

»théus,” inquit, »door zijn geliefkoosd meervoud geeft de mede-
»plichtigheid in het kwaad, de gemeenschap van spot en laster tus-
»schen deze menschen te kennen; Marcus nader en fijner bijzonde-
»rende, leert ons hoe ook het spotwoord: *Laat ons zien* enz. van
»denzelfden krijgsknecht uitging, die Jesus den edik bracht, het zij
»om op die wijze een gevoel van medelijden onder den ruwen spot
»te bedekken, hetzij dat beide zijn daad en zijn woord nit hetzelfde
»beginsel van dartele spotzucht voortkwamen; in beide gevallen kun-
»nen (volgens Matthéus) ook *de anderen* zeer goed hem het woord
»hebben nagezegd.”

1) Ita et Ebrardus l. l. pag. 690. Da Costa tamen l. l. p. 371 putat, bis tantummodo potum Christo porrectum fuisse.

2) Vid. Ebrard l. l. pag. 690 sq. Cf. et Da Costa l. l. p. 382.

facit Joannes (vs. 29), post longe alium Christi clamorem Ei porrectum fuisse. Sed quid quaeso impedit, quominus statuamus, post elatam lugubrem illam vocem: Ἠλί, ἡλί κ. τ. λ. (Matth. vs. 46) et ante porrectum Ei potum, de quo legimus vs. 48, Jesum etiam clamasse Διψῶ; irrisionem autem ob priorem illam vocem adhuc locum habuisse, secundum Matthaeum et Marcum, quum potus ille Christo exhiberetur? Omnino sumi potest, continuo fere post verba Ἠλί, ἡλί κ. τ. λ., enunciassse Christum vocem Διψῶ. Quid? quod ex ipsa Matthaei narratione quodammodo certe elucescit, Sospitatore[m] sitim suam verbo manifestasse. Alias etenim haud facile intelligitur, cur, priore tantummodo voce audita, miles ille ita commotus fuerit, ut continuo (ἐνθ' ἑώ;) ad vas acetos, posca repletum, quod ad crucem collocatum erat, curreret, ut potum Christo porrigeret. In eundem modum hic disputat Da Costa, dicens ¹⁾: „Eerst „Johannes heldert ons volledig de toereiking van „den azijn op, die door geen zijner voorgangers noch „recht gemotiveerd werd, door de opneming van een „allergewichtigst deel van 's Heeren lijden — eene „treffende prophecyvervulling (vs. 28). Hierna Jesus „wetende dat nu alles volbracht was, opdat de Schrift „zoude vervuld worden, zeide: Mij dorst (het vijfde „kruiswoord!) Het is dan op dezen uitroep dat de „soldaten, of liever een hunner, uit het vat met edik „of zuren wijn, dat, naar Romeinsche manier, in de

1) l. l. pag. 332 sq.

„nabijheid stond, den Goddelijken lijder te drinken „bieden” 1).

Tandem dicendum est de *sexto* et *septimo* Christi verbo. Videamus igitur, quaenam dubia contra utrumque moverit Straussius. Omnino discrepare inter sese Evangelistas asseverat, in referendo ultimo, quem Christus moribundus sustulerit, clamore. Matthaeum enim et Marcum narrare, magna Eum voce edita animam efflasse; Lucam mortuum Eum esse, fuis hisce precibus: *Πάτερ εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου!* Joannem prolato gravissimo illo *Τετέλειται!* atque inclinato capite obiisse Jesum. Concedit quidem ipse, duos priores Evangelistas cum Luca et Joanne facile in concordiam posse redigi. Et sane, licet Matthaeus et Marcus ultimas, quas Christus de cruce pendens extulerit voces, non commemoraverint, nihilominus tamen credere nos jubent ea, quae Lucas et Joannes retulerunt, revera a Jesu esse prolata. Matthaeo enim auctore: *ὁ Ἰησοῦς πάλιν κράξας φωνῇ μεγάλῃ ἀφῆκε τὸ πνεῦμα.* Marco teste, *ὁ Ἰησοῦς ἀφείξ φωνὴν μεγάλην, ἐξέπνευσε* quae non tantum docent, aliquid dixisse Christum morientem; verum etiam ejusmodi protulisse Eum verba, quae magna voce enunciarentur. Haec autem sine dubio ea dicta fuere, quae Lucas et Joannes clamasse Eum tradiderunt. Sed non tam facile Lucam et Joannem secum invicem conciliari posse, Straussius arbitratur. „Denn soll nun Jesus,” inquit, „zu-

1) Cf. et Ebrard. l. l. p. 690 sq.

„erst seine Seele Gott befohlen, und hierauf noch: es
 „ist vollbracht! gerufen haben, oder umgekehrt: so
 „ist beides gleichsehr gegen die Absicht der Evange-
 „listen, da des Lukas *καὶ ταῦτα εἰπὼν ἐξέπνευσεν*,
 „nicht mit Paulus durch *bald* nachdem er dieses ge-
 „sprochen, verschied er „wiedergegeben werden kann,
 „und Johannes schon dem Worte nach einen letzten,
 „abschliessenden Ausruf geben will, welchen aber
 „der eine so, der andere anders dachte.“ Quis au-
 tem non futilem atque inanem judicet omnem hanc
 Straussii ratiocinationem? Nemo certe sana mente
 praeditus contendet, Jesum antequam vocem *Τετέ-
 λησται!* enunciaret, Deo Patri spiritum commendasse
 suum. Quid vero impedit, quominus sumamus, Eum
 primum quidem vocem *Τετέλησται*, quam Joannes
 servavit, protulisse, deinde vero ultima illa, quae
 Lucas annotavit: *Πάτερ εἰς χεῖρας κ. τ. λ.* Eum di-
 xisse. Lubenter igitur Straussio concedimus ne-
 ganti, Lucae verba: *καὶ ταῦτα εἰπὼν ἐξέπνευσεν* cum
 Paulo vertenda esse: „*bald* nachdem er dieses ge-
 „sprochen, verschied er;“ nam diserte iis significat
 Evangelista *continuo* post illam vocem elatam, animam
 efflasse Conservatorem. Idem vero negamus, *tum* e
 verbis Joanneis: *καὶ κλίνας τὴν κεφαλὴν, παρέδωκε
 τὸ πνεῦμα*, itidem consequi, *continuo* post enunciatum
 verbum *Τετέλησται*, spiritum reddidisse Jesum; *tum*
 ex ipso vocabulo *Τετέλησται* duci posse, *ultimum* omni-
 no Christi verbum Joannem commemorare voluisse.
 Nos rerum nexum ita nobis informamus. Post sumtum
 acetum, quod bibendum Ei dederant milites, Chri-
 stus moribundus *primum* quidem exclamavit *Τετέλε-*

σται, deinde vero, exiguo temporis momento elapso, quum in eo esset ut moreretur, alta voce illud enunciavit verbum, quod Lucas retulit. Quo sumto facilius intelligitur, tum quare Lucas eam potissimum vocem, quam magno clamore Christus enunciasset, commemoraverit, tum quare Joannes illud *Τετέλεισται*, omni animadversione dignissimum servaverit, relatum vero jam a Luca dictum silentio praetermiserit ¹⁾. Nulla igitur causa est, quare hanc ultimorum Christi dictorum originem mythicam cum Straussio effingamus: „Dem Lukas,” inquit, „scheint die für das „Sterben Jesu gewöhnliche Formel: *παρέδωκε τὸ πνεῦμα*, zu einer ausdrückliche Uebergabe des Geistes „an Gott von Seiten Jesu geworden zu sein, und mit „Rücksicht auf die Stelle Ps. 31, 6 (LXX): *(κύριε) εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμα μου* — eine „Stelle, die sich wegen der genauen Aehnlichkeit „dieses Psalms mit dem 22ten leicht darbot, sich zu „jenem Ruf ausgebildet zu haben. Wogegen der Ver- „fasser des vierten Evangeliums mehr aus der Situa- „tion Jesu heraus ihm einen Ausruf geliehen zu haben „scheint, indem er ihn durch das *τετέλεισται* die Voll- „endung seines Werkes, oder die Erfüllung sämtli- „cher Weissagungen (mit Ausnahme natürlich des- „sen, was sich erst noch in der Auferstehung voll- „enden und erfüllen sollte) aussprechen lässt.“

Denique verbo monendum est de omnibus Christi dictis junctim consideratis. Namque non sufficit

1) Vid. Ebrard I. I. p. 694.

Straussio, hostilia sua tela in singula Jesu dicta conjecisse; sed tandem conatur uno quasi ictu cuncta profigare. Scilicet ad finem suae disputationis de per-
 passionum, quas Christus tulit, *περιστάσει* haec monet ¹⁾: „Doch nicht bloss diese letzten, sondern auch
 „schon die früheren Reden Jesu am Kreuze lassen
 „sich nicht so, wie man gemeinlich glaubt, ineinander
 „ander schieben. Man zählt gewöhnlich sieben Worte
 „Jesu am Kreuze: allein so viele hat kein einzelner
 „Evangelist, sondern die beiden ersten haben nur
 „Eines: den Ruf *ἦλὶ, ἦλὶ, κ. τ. λ.*; Lukas hat drei:
 „die Bitte für die Feinde, die Verheissung an den
 „Mitgekreuzigten, und die Uebergabe des Geistes in
 „des Väters Hände; Johannes hat gleichfalls drei,
 „aber andere; die Anrede an Mutter und Jünger, das
 „*διψῶ*, und das *τετέλειται*.” Cui tamen ratiocinationi,
 quatenam insit vis ad impugnandam verborum a Christo
 enunciatorum authentiam, equidem non perspicio.
 Quid? nonne unus Evangelistarum tradere potuit,
 quae alter silentio praetermisit? Nonne unus relata
 ab altero supplevisse cogitari potest? Num illud unice
 pro vero est habendum, quod omnibus est commune?
 Fuissetne Straussius cunctorum verborum agniturus
 authentiam, si omnes singulique eadem septem Christi
 dicta retulissent Evangelistae? Nonne clamasset:
 En documentum deliberati, quod secum invicem in
 conscribendis hisce dictis, inierunt consilii, luculentis-
 simum? — Ast vero praecipua, quare his verbis au-
 thentiam deneget Straussius, causa in eo sita est

1) l. l. p. 553 sq.

quod, ipso iudice, nullo Christi verba justo ordine disponi possint. Addit enim haecce ¹⁾: „Hier liessen sich die Fürbitte, die Verheissung, und die Anempfehlung der Mutter wohl in solcher Aufeinanderfolge denken: aber das *διψῶ* und das *ἤλι* verwickeln sich bereits, indem nach beiden Ausrufungen das Gleiche, die Tränkung mit Essig durch einen auf ein Rohr gesteckten Schwamm, erfolgt sein soll. Nimmt man hiezu die Verwicklung des *τετέλεισται* und des *πάτερ κ. τ. λ.* so sollte man wohl einsehen und zugestehen, dass keiner der Evangelisten bei den Worten, welche er Jesu am Kreuz in den Mund legt, auf diejenigen, welche der andre ihm leiht, gerechnet, und von denselben etwas gewusst habe; vielmehr malt diese Scene jeder auf seine Weise, je nachdem er oder die ihm zu gebot stehende Sage nach dieser oder jener Weissagung oder sonstigen Rücksicht die Vorstellung von derselben ausgebildet hatte.“ Ad quae tamen non est quod jam respondeamus, quippe quae satis superque refutata esse arbitremur iis, quae de ordine, quo Christi dicta disponenda sint, antea disputavimus ²⁾. Praeclare omnino Da Costa ³⁾: „Zeven woorden,” inquit, „heeft de Zaligmaker uitgeroepen aan het kruis. Geen der Evangelisten heeft die alle opgenomen; elk daarentegen een of meerdere, naarmate het verband met de geheele richting en aanleg van zijn geschrift. —

1) l. l. p. 554.

2) Vid. pag. 81 sqq.

3) l. l. pag. 384.

„Matthéus heeft het woord der hoogste lijdens-
 „smart, het zielslijden, de verlating, in eenen uitroep,
 „die ons geheel op *prophetisch* grondgebied plaatst; het
 „zijn de eerste woorden uit dien 22sten Psalm, van wien
 „een kerkvader in ernst en in waarheid, Strauss
 „van op de bank der spotters, maar toch geheel in
 „den geest van zijn mythisch stelsel gezegd heeft: dat
 „in denzelfen geheel het lijden van den Heiland uit-
 „gedrukt ligt. — Wij zagen bij Markus alleenlijk de
 „herhaling van dat zelfde woord, maar met de letter-
 „lijke naauwkeurigheit van tongval en uitspraak ¹⁾. —
 „Lukas heeft, behalve het woord van barmhartig-
 „heid en genade aan den boetvaardigen moordenaar,
 „ook nog het eerste en laatste der zeven woorden,
 „beide aanvangende met de toespraak: *Vader!* (vs. 34
 „en 46). — Johannes eindelijk heeft het woord der
 „tederst zorgende liefde (vs. 26, 27), — dat der
 „laatste prophecyvulling (vs. 28), — dat des tri-
 „umfs wegens het volbrachte offer- en zaligingswerk
 „(vs. 29): *Tetelestai!*

1) Vidd. tamen quae de his monuimus pag. 10.

CAPUT II.

Ipsius momenti Apologetici expositio.

Remotis dubiis, a Straussio maxime allatis ad impugnandam verborum, quae Christus de cruce pendens locutus fuit, authentiam, atque adeo ad rejiciendam hanc vitae Ejus partem, jam progrediamur ad ipsius momenti *Apologetici*, quod Jesu dictis inesse arbitramur, expositionem. Quae ut rite procedat, habenda ratio videtur, *tum* ipsorum Christi verborum, *tum* reliquae Ejus vitae.

SECTIO I.

Momenti Apologetici expositio, habita ratione ipsorum Christi dictorum.

Primum igitur ipsorum dictorum rationem habeamus, ut illorum authentiam atque adeo hujus vitae Christi partis veritas in luce ponatur. Quod ut fiat, consideranda sunt *tum* argumentum verborum, *tum* eorum forma, *tum* vero etiam ratio, qua tradita sunt. Ordiamur ab ultimo; ut deinde ad alterum progrediamur, tandemque ipsum dictorum argumentum, quod hac in causa longe gravissimum est, exponamus.

§ 1.

Ratio, qua Christi dicta Evangelistae tradiderunt.

Videamus igitur *primum* de ratione, qua Christi dicta Evangelistae tradiderunt.

Ac *primum* quidem hic in censum venit *diligentia*, qua scriptores laudata Christi verba litteris mandaverunt. Diligentiam autem cum dicimus, eam Historicorum virtutem significamus, quae cernitur „in accurata rerum descriptione, qua partes, ad factum intelligendas necessarias notant, et, quoties opus est, commemorant, quo tempore et loco, quo ordine et ratione, quibus praesentibus res gestae sint” ¹⁾. Quae diligentia, ut in reliqua Jesu vita, ab Evangelistis conscripta, conspicua est, ita in ultimis quoque Christi de cruce pendentis dictis ab iis traditis, est observanda. Nullum enim eorum commemorant, nisi addito vel tempore, vel opportunitate, qua singula Christi verba fuerint enunciata. Sic Lucas haud obscure indicat, precatum fuisse Christum pro inimicis eo ipso tempore, quo cruci affigebatur; nam scriptis hisce: ἐκεῖ ἐστράφησαν αὐτὸν, καὶ τοὺς κακοῦργους· ὃν μὲν ἐκ δεξιῶν, ὃν δὲ ἐξ ἀριστερῶν, continuo addit: ὁ δὲ Ἰησοῦς ἔλεγε· Πάτερ, ἄφεσ ἀυτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι (Cap. XXIII: 34). Sic ejusdem accurationi notitiam debemus opportunitatis, qua memorabile illud dictum Jesus enunciaverit: Ἀμὴν λέγω σοι, σήμερον μετ’

1) Verba sunt Cl. Heringa in *Intr. in l. l. N. T. Ms. P. I. Cap. VIII. § 3.*

ἐμοῦ ἐσῆ ἐν τῷ παραδείσῳ (vs. 43). Imo ipsam ille horam indicat, qua Christus moribundus, precibus ad Patrem suum fuis, animam efflavit: ἦν δὲ ὥσει ὥρα ἕκτη, καὶ σκοτός ἐγένετο ἐφ' ὅλην τὴν γῆν, εἰς ὥρας ἐννάτης — καὶ φωνήσας φωνῇ μεγάλῃ ὁ Ἰησοῦς εἶπε (vs. 46) κ. τ. λ. Eandem observamus diligentiam in caeterorum Evangelistarum narrationibus. Namque èt Matthaeus èt Marcus quam accuratissime tradunt, cum qua hora lugubrem illam vocem: Ἥλι, ἡλί κ. τ. λ. sustulerit Jesus: Ἀπὸ δὲ ἕκτης ὥρας σκοτός ἐγένετο ἐπὶ πάσαν τὴν γῆν εἰς ὥρας ἐννάτης. Περὶ δὲ τὴν ἐννάτην ὥραν ἀνεβόησεν ὁ Ἰησοῦς φωνῇ μεγάλῃ, λέγων· Ἥλι, ἡλί κ. τ. λ. Mt. XXVII: 45, 46. coll. Mc. XV: 34-36, tum quamnam hic ipse clamor vim habuerit in nonnullis cruci adstantibus: Τινὲς δὲ τῶν ἐκεῖ ἐστώτων ἀκούσαντες, ἔλεγον· ὅτι Ἥλιαν φωνεῖ οὕτως. Καὶ εὐθέως δραμῶν εἰς ἕξ ἀυτῶν, καὶ λαβὼν σπόγγον, πλήσας τε ὄξους καὶ περιθειὺς καλάμῳ ἐπότιζεν αὐτόν. Οἱ δὲ λοιποὶ ἔλεγον· ἄφες, ἰδῶμεν εἰ ἔρχεται Ἡλίας σώσων αὐτόν. Joannes itidem accurate tum opportunitatem tradit, qua Jesus èt matrem suam èt discipulum, quem diligebat, affatus fuit: Εἰστήκεισαν δὲ παρὰ τῷ σταυρῷ τοῦ Ἰησοῦ ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ ἡ ἀδελφὴ τῆς μητρὸς αὐτοῦ, Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ, καὶ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ. Ἰησοῦς οὖν ἰδὼν τὴν μητέρα καὶ τὸν μαθητὴν παρεστῶτα, ὃν ἠγάπα, λέγει τῇ μητρὶ αὐτοῦ· γίνου κ. τ. λ., tum obsequium, quod Magistri mandato praestitit: καὶ ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας ἔλαβεν ὁ μαθητὴς αὐτὴν εἰς τὰ ἴδια (Cap. XIX: 25-27). Idem narraturus, Christum διψῶ exclamasse, èt hanc temporis notam praemittit: Μετὰ τούτου,

èt accuratissime rationem refert, qua sitiēti Jesu milites Romani potum porrexerint. Idem denique gravissimum illud verbum: *Τετέλεσται!* cum lectoribus communicaturus, non negligit ipsum temporis punctum annotare, quo hocce Christus enunciavit: *ὅτε οὖν ἔλαβε τὸ ὄξος ὁ Ἰησοῦς εἶπε κ. τ. λ.* E quibus satis superque patet, magnâ Evangelistas diligentiam novissima Christi verba referre: quod multum omnino facit *tum* ad fidem iis conciliandam, *tum* ad ipsorum dictorum veritatem comprobendam. Cujus rei animadversio eo majoris est faciēda, quoniam patet, Evangelistarum *diligentiam* minime artificiosam esse aut dolosam. Nam quod itidem in reliqua Jesu vita ab iis tradita, obtinet, saepe eos „notationem,” quam laudavimus, „omittere aut crassius locorum temporumque adjuncta commemorare: nec raro silentio „praetermittere res, quibus referendis facillime potuissent lectoris curiositati satisfacere” 1); idem apparet in ratione, qua novissima Christi dicta tradidere. Ita Lucas et Joannes paulo crassius tempus notant, ille in *primo* Christi dicto referendo Cap. XXIII: 34, hic in *penultimo* Jesu verbo tradendo Cap. XIX: 28; singulique Evangelistae nonnulla Christi dicta silentio praetermittunt, quae tamen bene eos novisse non possumus non statuere. — Quod ipsum nos ducit ad exponendam alteram virtutem, in hisce Christi dictis ab Evangelistis traditis, conspicuam.

Est autem altera illa virtus, quam significamus,

1) Verba sunt Cl. Heringa l. l.

simplicitas, quae ab aliis aliter describitur ¹⁾). Nos eam intelligimus, quae nullam nisi rei nude referendae curam habet. Haec autem ut in reliqua Jesu vita, ab Evangelistis conscripta, ita et in novissimis Ejus verbis, ab iis traditis, est conspicua. Nam, quod *primum* monendum, non omnia singuli Evangelistae Christi verba retulerunt; unde recte efficitur, nullo eos deliberato ductos fuisse consilio, in hac vitae Jesu parte conscribenda; sed unumquemque pro sua simplicitate ea tantummodo notasse, quae cum ipsius maxime indole consiliisque convenirent, atque ipsius attentionem in primis excitarent. Quid? quod eorum narratio, hac simplici scribendi ratione, pugnae specie atque hiatu laborat, quae evitari facile potuissent. Ita Matthaeus et Marcus, ut vidimus, unum tantummodo Christi dictum literis mandarunt; quis autem sibi persuadeat, caetera Jesu verba eos ignorasse?

1) Vid. Ernesti *de fide historica recte aestimanda*, in *Opuscul. Phil. Crit.* p. 64 sqq., qui p. 90 ejusmodi innuit simplicitatem »quae »exprimat et indicet animum, ab omni vanitate et cupiditate, odio, »adulatione, aliisque, quae sunt veritatis vel pervertendae vel occul- »tandae, liberum." Cf. Griesb. in *Disp. de fide historica ex ipsa rerum natura judicanda*, in *Opuscul. Acad.* a Gablero ed. T. I. p. 130. qui »ad ipsum etiam scribendi genus," inquit, »quo quis in »narrando usus est, attendere debemus. Nam gravi atque simplici »oratione, persequi solent historiarum scriptores ea, de quorum veri- »tate ipsi firmiter persuasi sunt; in iis vero exponendis, quae etsi »ipsis dubia ac falsa videntur, aliis tamen pro veris obtrudere volunt, »plerumque declamatorio quodam atque sophistico dicendi genere »utuntur, quod ad persuadendum magis est accommodatum, quam ad »plenam atque certam fidem faciendam." et Morus in *Defensione narrationum N. T.* quae invenitur in ejus *Diss. Theoll. et Philolog.* Vol. I. p. 30—49.

Imo vero uterque refert, clamore magno sublato, Jesum animam efflasse: unde sequitur, novisse illos alia etiam Conservatorem moribundum locutum fuisse, quod in refutandis Straussii dubiis jam monuimus. Sic pugnae species obtinet inter Lucam et Joannem, qui uterque novissimum Christi dictum, sed diversum tradere videtur: quae tamen non nisi pugnae species est, facile tollenda, ac nihil quicquam valens ad Scriptorum ἀξιοπιστίαν, dictorumque authenticam impugnandam; quod antea jam observavimus. Pugnae species itidem obtinet in ordine, quo Christi dicta ex conjuncta Evangelistarum narratione disponenda videantur. Sed haec quoque facile tolli posse, ostendimus. *Deinde* nullam suis narrationibus confirmationem quaerunt, nulla testimoniorum auctoritate fidem sibi conciliant, sed pro sua simplicitate, nude tantummodo Christi dicta referunt, quippe conscii de veritate eorum, quae tradebant, satisque securi de lectorum assensu. Porro obscuriora Christi dicta minime interpretantur, sed nude referunt, nulla addita explicatione: sicuti observandum est in difficillimo illo verbo, quod Matthaeus et Marcus literis mandarunt. Qualem autem quantamque hoc vim habeat ad historicam alicujus Scriptoris fidem, nullam narrandi artem sectantis, sed candide et sincere referentis, comprobendam, quis est qui non persentiscat? Tum ea quoque dicta Christi referunt, quae minus honorifica Ei videantur. Sic Matthaeus et Marcus lugubrem illam vocem: Ἠλλί, ἡλλί κ. τ. λ. annotarunt, nihil quicquam addito, quo Christi honor vindicaretur. Facile autem haec ipsa vox eo ducere posset lectores, ut de

animi magnitudine dignitateque Christi dubitarent. Sed hujus rei nullam Evangelistae curam habent, nude referentes, quae Jesum dixisse noverant, minimeque metuentes, ne ex candide tradita historiae veritate Magistri honos macularetur: quod sane magnum est pro eorum ἀξιοπιστία, adeoque pro dictorum veritate, pugnans argumentum. Idem valet de verbo, a Joanne tradito, quo Sospitator de *siti* sua questus fuit. Denique nullo nomine laudata simplicitas, qua conspicui sunt Evangelistae in referendis novissimis Jesu verbis magis elucescit, quam hoc, quod nullibi Christum de cruce pendentem, tamque praeclara dicta enunciantem, celebrandi opportunitate utantur. Et tamen haud unam ea dicta opportunitatem praebant, summis Magistrum efferendi laudibus, cujus ut omnis vita antecedens nulla non virtute conspicua fuerat, ita et ultima dicta tam admirabilem atque unicam plane sanctitatem manifestabant, qua majorem ne cogitatione quidem assequi possimus. Cogitemus hic luculentissima, quae Christi dictis insunt, *pietatis, amoris, misericordiae, patientiae, potentiae, prudentiae, scientiae, fiduciae* in Deum repositae, documenta: in quibus tamen referendis ne semel quidem in Christi laudes excurrunt, imo vero ne verbo quidem ad Ejus animi magnitudinem attendere lectores jubent. Omnino omnino sublimitatis sensu destitutus sit necesse est, qui non incalescat, Christum audiens, dum cruci affigebatur, hanc vocem efferentem: Πάτερ, ἄφεες αὐτοῖς: οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι. Quam hinc se extollere ac jactare potuisset *Lucana* narratio de Domino, qui insons crudelissimo afficiebatur supplicio, pro sontibus ipsum

trucidantibus, ejusmodi preces fundente! Ante oculos nobis ponamus flebilem illam scenam de Maria Jesu matre crucique adstante, Joanni commendata: quae ipsa jam ob summam, qua traditur, simplicitatem, veri notas minime dubias prae se fert. Quodsi autem ad ipsa Christi verba attendimus, singularemque Ejus erga matrem pietatem suspicimus, quam sese hic efferre potuisset Joannis oratio! At vero nullis ille rem, quam tradit, amplificat verbis, nude scribens: Ἰησοῦς οὖν ἰδὼν κ. τ. λ. In memoriam nobis revocemus sublimiorem etiam scenam de latrone, quem Christus consolatur! Quantus hinc elucescit amor, quanta potentia, quanta sapientia, quanta divina prorsus majestas, juncta illa cum infima humilitate! At vero Lucas sublime illud Christi effatum nude refert, nihil quicquam addens ad Sospitatoris laudes celebrandas. Quid? quod omnes Evangelistae praeclara Christi dicta ita enarrant, ut quanta in ipsis dictis magnitudo, tanta in scribendi ratione insit tenuitas. — Quae cum ita sint luce clarius apparet, id consilii tantum sibi proposuisse Evangelistas, quod nudam verborum, quae Christus de cruce pendens extulerit, enarrationem complecteretur, nulloque eos ductos fuisse studio, Magistri sui honores extollendi. Haec igitur simplicitas pro eorum fide historica; haec pro Jesu dictorum authentia atque adeo pro hujus vitae Ejus partis veritate, quam maxime pugnat ¹⁾.

1) Cf. *Diss. laud. Doct. de Jongh*, Cap. II. p. 41—67.

§ 2.

Dictorum forma.

Sed dicendum etiam est de *dictorum forma*. Quid autem unicuique, ea relegenti, citius in oculos incurrit, quam hoc, quod *primum* monendum videtur, *brevia* illa esse ac *numero pauca*? Sunt enim non nisi *septem* numero, singulaque paucissimis constant verbis. Quod quantum faciat ad vindicandam eorum *authenticam*, quis est, qui non persentiscat? Non dicimus jam de Scriptorum simplicitate, in hac verborum Christi brevitate ac paucitate conspicua; nam de ea modo monuimus, quum exponeremus rationem, qua Christi dicta ab Evangelistis tradita sunt. Sed hoc volumus, ejusmodi dicta *brevisima* ac *numero pauca* facillime ab auditoribus accipi, memoriaeque infigi atque asservari potuisse. Quod ad alios bene multos Christi sermones attinet, quos commemorarunt Evangelistae, longiores illos amplioresque, e. g. Matth. V-VII. XIII. XXIV. XXV. Luc. XV. Joan. X. XIV-XVII. all., de his quaerere fortasse non sine causa quispiam posset, quo tandem modo *ad verbum* et memoriae mandari, et scripto consignari potuerint. Idem quaeri posset, si Christus de cruce pendens multa locutus fuisset, atque Evangelistae literis ea mandassent. Jam vero ejusmodi quaestio locum habere nequit; nam *brevisima* illa et *paucissima* Christi dicta facillime et accipi et servari potuerunt.

Deinde optimi Sospitatoris dicta *cum rerum adjunctis*, in quibus versabatur, dum ea enunciabat, ar-

etissime juncta erant: quo itidem quam facillime memoriae infigi atque asservari potuerunt. Ita animum subire sponte debuerunt sublimes illae preces, quas Jesus cruci affixus fuderat pro inimicis, quum horrendam illam horam cogitarent, quâ amantissimus Magister dirissimo supplicio fuerat affectus. Ita non potuit non Joanni ob mentem versari flebilis illa scena, quum una cum Jesu matre cruci adstaret; quam cum repeteret, ultro in memoriam ei redire debuerunt gravissima illa dulcissimaque verba, quibus Jesus èt ipsum èt matrem suam fuerat allocutus. Ita haud facile auditorum spectatorumque memoriâ excidere potuit praeclara illa perpessionum Jesu *περίστασις*, quam Lucas commemoravit, tradens, alterum quidem latronum, una cum Christo cruci affixorum, Eum calumniatum esse, alterum vero sincera fide supplicem Eum adisse, Messiamque professum esse: quam cum in memoriam sibi revocarent, non potuerunt non divinum etiam illud Christi responsum recordari, quo peccata confitentem fuerat consolatus. Quodsi reputamus, quo temporis puncto flebilis illa vox, quae a Patre se derelictum questus fuerat Christus, edita fuisset, evanescentibus scilicet horrendis istis tenebris, quae ipsa meridie fuerant abortae, quaeque una cum terrae motu, qui mox sequebatur, tantam certo vim in Apostolorum habuerant animis, ut haud facile hanc perpessionum *περίστασιν* oblivisci possent, nihil mirum profecto, querulam illam Jesu vocem alta mente iis sedisse repostam. Ita et quae in ipso mortis articulo optimus Magister locutus fuerat, non potuerunt non memoriae infigi atque asservari. Quid? quod,

negata dictorum Christi veritate, negandae quoque sunt omnes illae *περιστάσεις*, quibuscum arctissime juncta erant. Quod non est ut de singulis Jesu dictis probemus. Quis enim non videt e. c. cum verbis ad Mariam et Joannem dictis, omnem itidem commendationem matris a Jesu factam esse rejiciendam? Quis non perspicit, verba ad latronem conversum facta negari non posse, nisi cuncta de utroque latrone relata ad fabulas referas? Ita et, rejecta querula illa voce: Ἡλί, ἡλί κ. λ. omnis etiam rejicienda est inde orta Jesu irrisio. Quae cum ita sint, arctissima necessitudo, quae Christi dictis cum perpeccionum *περιστάσεων* intercedit, hanc quoque ob causam valet ad fidem Evangelistis conciliandam. Quod nemo quisquam, nisi *Straussianae ἀπιστίας* deditus, facile negabit.

Porro haud unum Christi dictum vel e Prophetarum scriptis derivatum erat, vel cum vaticiniis de Messia editis conveniebat. Prius valet de *quarto* et *septimo* Christi dicto; posterius de *primo* et *quinto*. Apostoli autem *Judaei* erant, dicendi rationi, in V. T. libris exhibitae, assueti. Itaque hoc quoque conferre debuit, ut Christi verba facillime memoriae mandare et cum aliis communicare potuerint.

Denique, *ultima* Christi de cruce pendentis verba fuere, de quibus agimus. Quis autem est, qui ad *ultima amici moribundi* verba animum non animadvertat? Ad haec arrectis auribus attendit, nullum horum negligit, haec versat in pectore fixa; haec aliis cum amicis summa saepe religione communicat. Jam vero, Apostoli Christum èt optimum Magistrum, èt amicum integerrimum, èt Messiam Patribus pro-

missum, et Conservatorem unicum habebant. Quae cum ita sint, non possumus non statuere, omnem eos animum ad novissima Jesu dicta advertisse, eaque alte memoriae infixae, cum aliis religiose communicasse.

§ 3.

Dictorum argumentum.

Pervenimus ad ipsum dictorum Jesu argumentum, quod hac in causa longe gravissimum esse, antea monuimus. Quum igitur *tum* e ratione, qua Christi dicta tradita sunt, *tum* ex illorum forma jam appa-ruerit, quantum sit illorum momentum *Apologeticum*, ex ipsius argumenti expositione magis etiam, ni fallor, patebit, quantopere haec Jesu dicta valeant ad hanc vitae Ejus partem vindicandam. Ejusmodi enim imaginem novissima Christi dicta conspiciendam nobis praebent, cujus ea est sublimitas ac magnitudo moralis, ut neque ab Evangelistis, neque a coetu Christianorum primaevo fingi potuerit. Quod igitur alii et olim et nostris maxime temporibus egerunt, qui universe sanctissimam Christi indolem vitamque ab Evangelistis descriptam exponendo, probare conati sint illorum fidem historicam ¹⁾, idem nos nobis proposuimus, ha-

1) Vidd. J. A. Turretinus, *Operum Omnium* T. I. p. 316. (ed. Leovard. A. 1774), Palejus, *Overzicht van de bewijzen voor het Christendom*, T. II. p. 87 sqq. (ed. Belg.). Broes, in *Oratt. ss. inpr.* T. II. p. 48 sqq. Berger, *de constanti et aequabili J. C. indole, doctrina ac docendi ratione caett.* Krummacher, *Hist. en aesthet. beschouwing van den geest en form der Evangelische geschiedenis*,

bita ratione novissimorum Christi dictorum. Agedum igitur *primum singula illa dicta* spectemus; *deinde ea secum invicem collata, junctimque* considerata contem-
plemur.

At vero continuo quispiam fortasse dicat: quid agis? Num ex illo dicto, quo a Patre derelictum se questus est Christus, animi Ejus magnitudo elucescit? Num Ejus *ἀναμαρτησία* hic potest vindicari? Audio, nec ignoro, fuisse qui illud Christi verbum ita interpretati sint, ut justus propositique tenax non amplius dici posset. Sed respondemus, accepta interpretatione hujus dicti, antea a nobis exhibita, nihil quicquam illud continere, quod cum Christi *ἀναμαρτησία* pugnet; imo vero ex hoc etiam verbo recte intellecto, animi magnitudinem, qua Christus excellit, quam luculentissime effici posse. Quid enim? num abjectum hic prodit animum, quum in dirissimis perpeccionibus gravissimoque dolore, ad Deum, ut *suum* Deum, precibus confugiat? Invocasse autem Eum id temporis Dei auxilium, et rogasse, ut mox cruciatibus morte liberaretur, nemo mirabitur qui reputet, *tum* perpeccionibus, quas Christus subibat, summum eo tempore attigisse fastigium, *tum* ipsum scivisse, brevi post ex Patris voluntate doloribus suis morte finem impositum iri, *tum* vero etiam fudisse Eum hasce preces non tan-

inpr. T. II. § 99 sqq. E. G. Winkler, *Versuch einer Psychographie Jesu* Leipz. 1826 p. 1 sqq. omnes laud., a de Jongh in laud. Diss. P. 2 sq. Quibus adde prae caeteris: Ullmann, *Ueber die Sündlosigkeit Jesu, et: Historisch oder Mythisch? Beiträge zur Beantwortung der gegenwärtigen Lebensfrage der Theologie.*

tum summa cum fiducia, verum etiam cum intima animi submissione. Sin autem verum est, quod est verissimum, magnitudinem moralem in eo imprimis cerni, qui, quum summo ardore voti sui compos fieri cupit, suam tamen voluntatem Dei voluntati plane submittat, omnino verba deficiunt, quibus Christi laudes juste celebrentur, quippe qui, licet tenerrimo, quo praeditus erat sensu, ardentissime cuperet aerumnis suis liberari, hanc tamen liberationem, post exantlatos demum gravissimos dolores, a Deo supplex flagitaverit. Porro ista, quam nonnulli inter Christum atque martyres instituerunt comparatio, ab omni parte claudicat. *Primum* enim quis nescit, laetitiam illam, qua multi olim martyres dirissima quaeque subierint, haud semel vel perverso gloriae studio, vel entusiasmo cuidam, cui natura humana perfecta repugnat, attribuendam esse. *Deinde*, quod antea me monere memini, conditio, in qua Christus versabatur, plane singularis erat, quippe qui, ut Sospitator mundi, pro hominum peccatis, dirissima quaeque pateretur mortemque subiret, ita ut nemo martyrum cum Eo possit comparari. Imo vero, quod *ultimo loco* observamus, haec ipsa lamentabilis Christi vox facit ad magnitudinem Ejus augendam, eamque nobis ante oculos ponendam imaginem, quam omni admiratione dignissimam dicere nulli dubitamus. Hac enim voce de *se ipse* questus est. Jam vero quaerimus, num naturae humanae, num Christo, homini perfectissimo, magis conveniens fuisset, si in tot tantisque, quas ferebat, perpersionibus, nullam de iis querimoniam emisisset? Non *Stoica* virtus erat, qua gaudebat. Naturae suae hu-

manae haudquaquam vim inferebat. Acutissimum dolorum, quos patiebatur, sensum non opprimebat, sed candide manifestabat. Gaudemus igitur questum Eum esse de *se ipso*, dum de cruce pendebat, quoniam hoc quoque confert ad sublimem Ejus imaginem nobis informandam, omnibus suis numeris absolutam; rationemque sic concludimus: quum haec lugubris Christi vox ab una quidem parte minus honorifica Ei videri possit, ab altera vero parte faciat ad magnitudinem Ejus moralem augendam, recte statuitur, Apostolos primaevosque Christianos nec *voluisse* nec *potuisse* eam fingere.

Quod ultimo loco diximus, valet in primis de *precibus*, quas Christus, referente Luca, pro inimicis fuderit. Omnino talis, qualis hisce precibus Jesu informatur imago, neque ab Apostolis neque a coetu Christianorum primaevo fingi potuit. Quanta hinc elucescit animi magnitudo! Magnum sane est, mediis in vehementissimis perpeccionibus, quibus injuria oppressus es, non orationem, tuam testificantem indignationem, sed preces fundere; majus est *Patris* nomine, adeoque summa cum animi fiducia Deum invocare; maximum est tui ipsius oblivisci ac pro inimicis, quos beneficiis cumulasti, Deum Patrem precari. Quid igitur de Christo dicamus, qui non tantum dirissimas, quibus insons afficiebatur, aerumnas patienter tulerit, sed precari etiam potuerit? Quales autem preces fudit? Pro se ipso? Imo pro aliis! Pro amicis? Imo pro inimicis, quos per omnem vitam summis affecerat beneficiis! Quantus amor! quanta

benevolentia! quanta misericordia! quantum homines servandi studium! Amorem sui fere negligens, non se ipse cogitat, sed alios, sed eos, a quibus cruci affigitur, ut qui perdere ipsum velint, non pereant, sed sempiternum conserventur. Haecine igitur imago, quam summa cum admiratione suspicimus, ficta esset vel ab Evangelistis, vel a primaevo Christianorum coetu? „Wer einen solchen Character“ jam hinc affirmare cum Cl. Ullmanno haud dubitamus ¹⁾, „ein „solches Urbild hätte erzeugen können, müsste selbst „diese Seelenhoheit besessen haben, wenn wir leugnen „wollen, dass er sie in einem andern lebendig anschaute. Wir müssen die geistige und sittliche „Grösse Jesu auf seine Geschichtschreiber übertragen, wenn wir sie ihm selbst absprechen.“ caett. Quod magis etiam valet, si reputemus ipsam talis erga inimicos amoris, qualem Christum manifestasse vidimus, notionem antiquitus ignotam fuisse. Constat hoc de gentibus, singulari patefactione divina destitutis; constat itidem de Judaeis, quibus hoc injungi solebat: Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου, καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου. ²⁾ Itaque quaerimus: unde vel Evangelistae vel primaevi Christiani hanc notionem duxerunt, ut ea adhibita Jesu imaginem delinearent, nisi statuas, eam vere in Christo cruci affixo ipsos conspexisse? Etenim non est quod existimemus, sumtam eam esse ex Jesaiae vaticinio, quod antea monuimus. Praeterea, quo tandem modo vel Apostoli vel

1) in *l. die Sündlos. Jesu*, p. 44.

2) Matth. V: 43a.

Christiani primaevi, qui dirissimis saepe a Judacis afficiebantur cruciatibus, quod in profitendo Jesu nomine perseverarent, haec Christo pro inimicis precanti adscripsissent: *οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι?* Denique provocamus ad preces, quas, referente itidem Luca (Act. VII: 60), pro inimicis, lapidibus eum obruentibus, adhibuerit Stephanus: *Κύριε, μὴ στήσης ἀντοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην*, atque cum Doct. van Oosterzee rogamus: „Kunnen wij den stervenden Stephanus die roerende bede hooren ontboezemen: „Heer! reken hun deze zonde niet toe,” „zonder onwillekeurig te vermoeden, dat hem ook „hier het beeld des Heeren zal hebben voor den geest „gestaan, van wien wij lezen, dat hij ook cenmaal „aan het kruis voor overtreders gebeden had? En „kunnen wij Petrus het aan de Joden hooren verklaren: „ik weet broeders! *dat gij het in onwetendheid gedaan hebt*, gelijk als uwe Oversten,” zonder „ons te herinneren, dat de Heer het ook van hen „verklaard had: „*zij welen niet wat zij doen?*” 1).

Gratissima, quibus Jesus matrem suam Joannemque discipulum allocutus esse dicitur, verba haud unam veri notam sibi impressam habent. Imo vero tota scena, ad quam pertinent, ejusmodi est, ut historica ejus fides minime in dubium vocari possit. Convenit enim plane èt cum Mariae, Jesu, Joannisque indole aliunde cognita, èt cum intima, quae inter tria haec capita dilectissima extiterat, necessitudine.

1) l. l. p. 492 sq. Cf. et 1 Cor. II: 8.

Maria filium summo prosecuta fuerat amore ac veneratione. Quid mirum igitur, deserere eam non potuisse amantissimum hunc filium, Ejusque cruci adstitisse, donec ipse Jesus eam adhortaretur ut *Golgotham* relinqueret? Jesus itidem matrem intime dilexerat. Quid igitur Ejus indoli convenientius, quam quod de cruce Eam conspiciens, dulcissimis verbis matrem consolaretur, ejusque curam gereret? Joannes denique toto ex animo Jesum amabat, nec potuit non Mariam diligere. Cuinam igitur, nisi huic discipulo, matrem suam Jesus commendasset? Sed haec aliaque, quae huc referri possint, mittimus, quippe alibi jam disputata ¹⁾. Hoc maxime urgemus, ab altera quidem parte haud unâ Christi imaginem, quam tum omnis haec scena, tum vero etiam ipsa Ejus verba informant, virtute lucere, ab altera vero parte totam hanc rem ejusmodi esse, ut Christo non indigna quidem, attamen cum Conservatoris persona, pro mundi peccatis quaevis dira patientis, ipsamque mortem subeuntis, minus conveniens videri possit. Omnino suspicimus summa cum admiratione optimum Sospitorem sapientissima ratione in istiusmodi rebus adjunctis matrem consolantem, ejusque curam gerentem. Iidem vero quaerimus: quid, quaeso, inducere potuit vel Evangelistas vel Christianos primaevos, ut mundi Conservatorem, dum hominum peccata expiabat, ita matrem suam discipulumque alloquentem informarent? Adde, Mariam, teste historia, Joannis usam fuisse contubernio, quo egregie confirmatur

1) Vid. p. 60 sqq.

verborum veritas, quibus Christus moribundus matrem suam Ei commendasse dicitur.

Sequitur praeclara Christi *promissio latroni data*, quae suam ipsa itidem exhibet apologiam. Ejusmodi enim illa èt benevolentiam, èt potentiam, èt vero etiam sapientiam manifestat, qualem ab Evangelistis primive Christianis fingi potuisse, Christoque cruci affixo tribui, haud facile est creditu. Scilicet latro erat, cruci affixus, qui supplex Christum adibat; at minime tamen istiusmodi hominem negligit; contra vero, ut per omnem suam vitam solebat, ita nunc quoque datam sibi opportunitatem conservandi hominem, quam primum arripit. Arripit autem eam, quum ipse gravissimis oppressus esset doloribus. Non ea hinc cernitur *benevolentia*, quae alios etiam curat; at primo tamen loco sibi ipse prospicit. Haec ita ratiocinatur: quum ipse oppressus es aerumnis, tuum non est aliorum curam gerere. Conspicua hinc est illa misericordia, quae sui ipsius obliviscitur, ut aliorum comoda provehantur. Haec mundi Conservatorem decebat: imo vero, sumta veritate supplicum verborum, quibus latro Jesum allocutus esse dicitur, non possumus non statuere, Sospitatorem consolatorium ei dedisse responsum. Sed non tantum maximam hinc suspicimus benevolentiam, verum etiam summam *potentiam*. Nam etsi cruci affixus, verbo tamen suo latroni supplicanti Paradisi portas aperit, peccata ei remittit, aeterna eum condonat beatitudine. Profecto regia hinc fulget majestate; non ea, qua suos perdere potuisset inimicos, sed qua contritum peccantis ani-

num, salutis aeternae promissione erigeret. Nec dubitat hanc suam potentiam manifestare, audientibus ipsis Pharisaeis, omnique quae aderat hominum caetera. Adeo suae sibi conscius erat dignitatis, quam summa cum simplicitate coram omnibus pronuntiat. Sed quis sublimem, quam hinc suspicimus, imaginem juste describat? Unum hoc addere juvat: tam mirificam hinc adspicimus dignitatem ac potentiam, cum infima humilitate conjunctam, ut vel Evangelistas, vel primaevos Christianos ita Christum fingendo informasse, nemo, nisi omni veri sublimisque sensu destitutus, facile sibi persuaserit. Denique summa hinc conspicua est Christi *sapientia*. Nam, quod supra verbo jam notavimus, latronis quidem preces, aliquatenus certe Israelitarum opiniones de regno, a Messia his in terris condendo, id temporis vigentes redolebant; Christi vero responsum iis quodammodo oppositum erat: in quibus luculentum nobis quidem inesse videtur argumentum authenticae, Christi verbis tribuendae. Quis enim suspicari possit, tam subtiliter vel Evangelistas, vel primaevos Christianos in fingendo versatos fuisse, ut èt latronem èt Christum loquentem induxerint, utrumque ratione sibi conveniente, ac Conservatorem informaverint, summam sapientiam cum summa benevolentia potentiaque junctam, manifestantem.

Quod attinet porro ad *querelam* Christi *de siti*, haec quoque veri notas minime dubias sibi impressas habet. Quid enim rerum adjunctis magis est conveniens, quam vehementi Jesum siti vexatum fuisse, quippe qui èt per sex fere horas de cruce pependis-

set, èt potum, quem dare Ei voluerant milites, recusasset. Deinde quid verisimilius est, quam Eum vehementem hanc, qua laboraret, sitim significasse, et significasse quidem simplicissima ratione, una hac voce adhibita: *Διψῶ*? Quid? quod haec ipsa querela eandem animi magnitudinem manifestat, quam saepe jam admirati sumus. Etenim, cum cruci affigeretur, porrectum Ei potum recusaverat, ne turbata mente suas subiret perpeffiones. Jam vero, licet suae sibi dignitatis conscius esset, non dubitat ipse de siti queri; instare enim mortem scit sentitque. Dubitat autem eo minus, quoniam potu ipsi opus erat, ut ore humectato, gravissima ea verba alta voce posset enunciare, quae mox clamasse Eum historia tradit. Quodsi autem vel Evangelista, vel primaevi Christiani opinionibus dogmaticis ducti, hanc Christo querelam tribuissent, ad ea omnia certo non attendissent. Imo vero haec Christi vox ejusmodi est, ut haudquaquam studio amplificandi Ejus gloriam duci potuerint, ad informandum Christum Dei filium, mundi Sospitorem, de siti querentem.

At eo studio fortasse ductus fuit Joannes, ut gravissimum illud: *Τετέλεσται* Christo morienti tribueret? Minime vero. Namque haec quoque vox *ἀξιολογία*; notas prae se fert. Ac primum quidem in oculos nobis incurrit, nihil magis èt Jesu indoli èt rerum *περιστάσει* fuisse conveniens, quam eo temporis momento manifestasse mundi Conservatorem eos animi sensus, qui in hac una voce cernantur. Instabat mors; peractum erat opus a Patre Ei manda-

tum; tulerat opprobrium crucis; horrendos tum corporis, tum animi exantlaverat dolores. Quid mirum? jam Eum clamare *τετέλεσται!* quo gaudium de peracto suo opere manifestet, victoriamque a se reportatam, cum mundo communicet. Possumusne sumere, haec omnia cogitasse Joannem, eumque, haec animo volventem, finxisse Jesum ita dicentem? Quid? quod haec vox certo quodam nomine cum Jesu indole pugnare videtur, quippe qui ab omni gloriatione et ostentatione prorsus alienus esset, ut adeo Joannes, cui haec Magistri indoles plane cognita erat, minime cogitari posset triumphalem hanc vocem Ei adscripsisse. Imò vero tantam hic suspicimus sublimitatem, summa cum simplicitate junctam, ut fidenter negemus, vel Evangelistas, vel primaevos Christianos ita fingere potuissè, nullique dubitemus, considerata ipsa vocis indole, affirmare, mundi Sospitorem eo temporis momento, adstante hominum multitudine, ita loqui èt debuisse èt vere locutum esse.

Quod ultimo loco diximus, summo jure asseverari arbitramur, habita ratione *ultimae*, quam, referente Luca, Christus de cruce pendens extulerit, *vocis*. Jam in eo est ut moriatur. Sicuti paulo ante intimum gaudii sensum manifestaverat de peracto suo opere, ita nunc animam efflaturus, Spiritum suum Patri commendat. Quid? nonne perquam probabile est, in ipso mortis articulo Eum Dei cogitatione plenum fuisse, atque ita quidem plenum, ut non potuerit non intimos animi sensus pronuntiare ac manifestare? Mirabimurne, Eum, hominem, hac indiguissè conso-

latione, qua Patris tutelae Spiritum suum posset committere? Mirabimurne, summa Eum fiducia eo temporis momento et Patrem precibus adiisse et Spiritum suum Ei commendasse? Quid? quaeso, *cum* Ejus indoli, *tum* rerum adjunctis excogitari potest convenientius? Imo vero, haec optima ratio erat, qua mundi Conservator vitam suam finire potuit, animam, quam omnes perditam putabant, omnibus audientibus, Deo Patri fidenter committens. Sed quid opus est plura? Uti in hac ipsa voce summam denuo suspicimus animi magnitudinem, ita nulla dari possit idonea ratio, ob quam vel Evangelistae vel Christiani primaevi Domino suo, eidemque Dei filio, ejusmodi dictum adscripserint, quod omnes pii homines, in ipso mortis articulo, proferre possent, quodque facile lectores eo adduceret, ut de divina Jesu natura potentiaque dubitarent.

Spectavimus singula Christi dicta seorsim, vidimusque unumquodque eorum tam luculentas authenticae notas prae se ferre, ut dubitare nequeamus, quin vere ab ipso Christo sint profecta. Sed hac de re magis etiam persuasum nobis erit, si cuncta ea Christi dicta jam *secum invicem collata junctimque* consideremus. Etenim quo accuratius imaginem, quam novissima Christi verba junctim spectata, ante oculos nobis ponunt, contemplamur, eo magis in summam Sospitatoris admirationem abripimur, eoque fidentius negamus, ejusmodi imaginem vel ab Evangelistis, vel a primaevis Christianis potuisse fingi. Quod ut pateat, primum quidem in genere animadvertimus,

Conservatorem, dum de cruce pendeat, nec plane tacuisse, nec multa dixisse; sed pauca, eaque brevissima protulisse verba, vel sui ipsius doloribus sensibusque, vel rerum adjunctis dataeque opportunitati accommodata. Indignum eo fuisset, si ita se gessisset, ut omni doloris sensu destitutus videretur. Indignum itidem, si mediis in perpeccionibus, justae irae atque indignationis sensum, quem *tum* populi, *tum* et maxime quidem procerum Judaeorum agendi ratio non potuit non excitare, et quo quisvis alius, in simili conditione versans, facile abripi se passus fuisset, manifestasset. At fortasse vix ac ne vix quidem hunc irae atque indignationis sensum suppressit? Absit! Namque altum *tum* silentium servasset. Jam vero loquentem Eum audimus, sed pauca, atque ita loquentem, ut Eum hominem perfectum, eundemque Dei filium mundique Conservatorem decebat. Aliis prodesse etiamnum studet, intimosque animi sensus candide verbis enunciat. Magnus jam fuisset, si patienter taciteque, quae patiebatur, tulisset; major est, quum loquatur, mentem suam coram omnibus explicans. Major etiam, quum pauca loquatur, sui ipse compos. Quid enim est Ejus indoli, et ejus muneri, et rerum, in quibus versabatur, adjunctis minus conveniens fuisset, quam si longos ac lamentabiles de cruce sermones habuisset? Non nisi data opportunitate, atque ea tantummodo loquitur, quae loqui Eum decebat, ita ut hoc quoque nomine summam sui admirationem et moverit et per omne aevum moturus sit. Sed, quod in primis observandum est, singula Jesu dicta, singulaeque imaginis, quam informant, partes, primo quidem obtuta secum

invicem pugnare videntur, at accuratius spectata, novissima Conservatoris verba summam produnt harmoniam, ac simulacrum nobis repraesentant, quod minime fingi potuit. Aliud enim dictum summam magnificentiam; aliud infimam humilitatem manifestat; aliud Conservatoris personae ac muneri quam convenientissimum est, aliud minus dignum Eo videtur. Ita prorsus pugnare videntur Jesu querelae *tum* de se a Patre derelicto, *tum* de siti, cum magnifica promissione, latroni data: qua cum promissione iterum parum convenire videtur ultimum Christi dictum. Nam qui latronem consolatur, et ita quidem consolatur, ut Paradisi dominium tenere se gloriatur, ille ipse queritur, imo queritur a Patre se derelictum esse. Qui Paradisi portas latroni aperit, ille ipse spiritum suum Patri commendat. Qui alius animi sitim explet, ille ipse de corporis siti queritur. Qui Conservatoris munere fungitur, ille ipse matris curam agit. Qui denique derelictum se queritur, ille ipse de opere peracto gloriatur, summaque cum fiducia Patris curae spiritum committit. Itane vel Evangelistae vel primaevi Christiani, Christi imaginem informassent? Nonne, studio Domini sui gloriam amplificandi ducti, ea tacuissent, quae diminuere ejus laudes viderentur? Nonne omnem, in delineando divino Christi simulacro, pugnae speciem evitassent? Hanc autem pugnae speciem non curant, hoc unum curantes, ut ultima Christi dicta ex vero tradant, propositi tenaces: οὐ δυνάμεθα ἡμεῖς ἃ εἶδομεν καὶ ἠκούσαμεν, μὴ λαλεῖν. Quodsi vero Christi dicta junctim consideremus, summa hic elucescit harmonia, eaque imago nobis ante oculos ponitur, quae

omnibus virtutibus conspicua est, summaque admiratione digna. Scilicet crudelissimo insons afficitur supplicio, at pro inimicis Patrem precatur, horumque agendi rationem, quoad ejus fieri possit, excusat. Sospitatoris mundi partes agit ac latroni peccata dimittit, nec tamen matrem suam discipulamque negligit. Suos amare pergit. Omnes amore prosequitur. Summam in Patre fiduciam reponit. Cunctis omnino, quae praestare Eum oportebat, officiis perfungitur. Profecto ejusmodi imaginem tam sublimem, tam singularem, tam omnibus suis numeris absolutam, neque Evangelistae, neque primaevi Christiani fingere potuerunt. Simulacrum novissima Christi de cruce pendens dicta conspiciendum nobis praebent, de quo praeclarum Claudii dictum valet ¹⁾: „Wer das Herz auf „der rechten Stelle hat, der liegt im Staube und jubelt und betet an.“ Nec dubitamus jam hic cum Cl. J. Muller affirmare ²⁾: „Haben diese“ (primaevi Christiani) „das heilige Bild des Erlösers, wie es „die Evangelien uns entfalten, etwa nur veranlasst „durch Jesu relative Vortrefflichkeit, von der sich „aber durchaus nicht mehr mit Sicherheit ausmachen „lasst, wie weit sie jenen Darstellungen zum Grunde „liegt, aus dem Eigenen entworfen — so müssen wir „sie als die Erlöser der Welt verehren.“ — Atque haec quidem dicta sunt de momento *Apologetico* eorum, quae Conservator de cruce pendens locutus fuit, ra-

1) *Der Wandsbecker Bote, Briefe an Andres*. 1 Br. laud. ab Ullm. l. 1. p. 44.

2) In *Diario: Stud. u. Krit.* 1836, p. 849.

tione habita ipsorum dictorum. Quae si recte disputata a nobis sunt, constat, Jesum vere ea dixisse, quae Evangelistae tradiderunt, atque adeo *Apologeticum* eorum *momentum* non sine causa a nobis esse celebratum. Sed magis etiam illud unicuique in oculos incurret, si exposuerimus, quam laudata Christi dicta vim habeant, in veritate reliquae Jesu vitae comprobanda vindicandaque.

SECTIO II.

Momenti Apologetici expositio, habita ratione.

reliquae Jesu vitae.

Habent igitur gravissima Jesu moribundi dicta *momentum* etiam *Apologeticum*, in *reliquae Christi vitae veritate comprobanda vindicandaque*. Quod ut pateat, age *primum* ipsa dicta contemplemur, *deinde* cum reliqua Ejus vita ea conferamus.

§ 1.

Ipsorum Jesu moribundi dictorum contemplatio.

Itaque *primum* ipsa Christi moribundi dicta contemplemur, quae si consideremus patet, quantopere valeant ad veritatem reliquae Jesu vitae comprobendam vindicandamque. Sunt enim ejusmodi, ut facillime ex iis concludas, Evangelistas Jesu vitam ex vero conscripsisse. Quod paucis probare juvat, habita ratione et *doctrinae* Ejus, et *indolis*, et *agendi rationis*, et vero etiam *summae*, quam vivens sibi vindicavit,

dignitatis. Quod attinet primum ad *doctrinam* Ejus, ne dicam, Eum se *Mariae* filium significare, quo comprobantur quae *Evangelistae* de *eo*, ex *Maria* nato tradiderunt, (*Luc. II: 1-7*), audimus Eum, Deum *Patrem* suum appellentem, ab *eoque* peccatorum condonationem pro inimicis deprecantem. Quid igitur verisimilius est, quam Eum in vita quoque sua, Deum *Patrem* suum, seque *Filium* *Ejus* vocasse, atque adeo ex vero scripsisse *Evangelistas*, Eum his praesertim nominibus de *Deo* et de se locutum esse; sicuti et caeteri *Evangelistae* ¹⁾, et *Joannes* ²⁾ maxime, loquentem *illum* induxerunt? Quid verisimilius, quam Eum Deum informasse, pro benignitate sua ad condonandum peccantibus proclivem, atque adeo fidem habendam esse *Evangelistis* tradentibus, summis Eum ubique laudibus *Dei* amorem, benevolentiam, misericordiam, tolerantiam celebrasse ³⁾. Quid verisimilius, quam praecepisse Eum, inimicos etiam amore nos complecti oportere, atque adeo vere dixisse: ἠκούσατε ὅτι ἐξήθεη ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου, καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρὸν σου. Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς, καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς καὶ διωκόντων ὑμᾶς.

1) Vid. *Matth.* XI: 25-27. XII: 50. XVI: 17. XVIII: 35. XXI: 37-39. XXVI: 29, 39, 42, 64 coll. vs. 63. *Marc.* XII: 6-8. XIV: 36, 62 coll. vs. 61. *Luc.* II: 49. X: 21, 22. XX: 13-15. XXII: 42, 70.

2) *Joan.* III: 16-18. V: 17 sqq. VI: 32, 40, 65. VIII: 16 sqq. X: 25 sqq. XI: 41 al.

3) Vid. *Matth.* V: 45, 48. VI: 12, 14, 15. IX: 13. *Luc.* XV. XVIII: 9-14. XIX.

caett. (Mt. V: 43-48). Precatur autem pro inimicis, hac addita excusandi causa: οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιούσιν· unde facile accipimus, affirmasse Eum: Διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν· πᾶσα ἁμαρτία καὶ βλασφημία ἀφεθήσεται τοῖς ἀνθρώποις· ἡ δὲ τοῦ πνεύματος βλασφημία οὐκ ἀφεθήσεται τοῖς ἀνθρώποις. Καὶ ὁ· ἂν εἶπῃ λόγον κατὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἀφεθήσεται αὐτῷ· ὁ· δ' ἂν εἶπῃ κατὰ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου, οὐκ ἀφεθήσεται αὐτῷ, οὔτε ἐν τούτῳ τῷ αἰῶνι, οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι. (Mt. XII: 31, 32). — Exclamat *Τέτελεσται*; hinc recte efficitur, et novisse Eum opus a Patre sibi peragendum datum, et exposuisse illud ¹⁾. — Paradisum promittit latroni, ad meliorem mentem converso, imo affirmat, hoc ipso die eum secum fore in beatorum sedibus, suumque ipse spiritum Patri commendat; probabile igitur est docuisse Eum, et spiritum post corporis mortem superstitem esse, et eum continuo in beatas sedes transferri, atque adeo vere Eum dixisse: Καὶ μὴ φοβεῖσθε ἀπὸ τῶν ἀποκτενόντων τὸ σῶμα, τὴν δὲ ψυχὴν μὴ δυναμένων ἀποκτεῖναι· φοβήθητε δὲ μᾶλλον τὸν δυνάμενον καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα ἀπολέσαι ἐν γέεννῃ (Mt. X: 28); uti et: Ἐγένετο δὲ ἀποθανεῖν τὸν πτωχὸν καὶ ἀπενεχθῆναι αὐτὸν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τὸν κόλπον Ἀβραάμ. — Idem valet de *indole* Ejus. Conspicua est in Eo tanta sensus teneritudo, ut non potuerit non exclamare: Ἥλι, ἡλί κ. τ. λ. Conspicua est in Eo summa fiducia in Deo reposita, quem Deum *suum* non modo, sed bis etiam *Patrem* appellat, cujus auxilium implorat, et

1) Vid. e. g. Joan. VI: 38 sqq. XII: 46 sqq. XVII: 4, 6. Matth. XX: 28.

cujus tutelae spiritum suum committit. Conspicuis est in Eo tenerrimus, quo suos complectitur, amor; conspicua itidem summa erga peccantes benevolentia; conspicuus denique singularis erga inimicos amor. Quid igitur ejus indoli magis congruit, quam doloris tristitiaeque sensu Eum subinde affectum fuisse, sicuti traditum ab Evangelistis invenimus? 1). Quid probabilius, quam per omnem suam vitam summam Eum in Deo reposuisse fiduciam, vereque dixisse: *ὁ πέμψας με, μετ' ἐμοῦ ἔστιν· οὐκ ἀφήκε με μόνον ὁ πατήρ· nec non: οὐκ εἰμι μόνος, ὅτι ὁ πατήρ μετ' ἐμοῦ ἔστι* (Joan. VIII: 29. XVI: 32)? Quid facilius creditu, quam antea etiam suos Eum intimo amore prosecutum fuisse, quod in tota Ejus vita ab Evangelistis conscripta ubique elucescit, ita ut Joannes non potuerit non testari: *ἀγαπήσας τοὺς ἰδίους τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ, εἰς τέλος ἠγάπησεν αὐτούς?* Quid magis consentaneum, quam Eum publice etiam viventem singulari illo studio, peccantes suaeque peccata dolentes conservandi ductum fuisse, quod studium in omnibus Ejus dictis factisque cernitur, summisque saepe laudibus ab Evangelistis effertur? 2) Quid denique verisimilius, quam talem Eum benevolentiam et tolerantiam in publica sua vita manifestasse, qualem a Scriptoribus ss. delineatam esse novimus? — Porro, *agentem* etiam Eum suspicimus, dum patitur, et ita quidem agentem, ut laudatum modo benevolentiae amorisque sensum praeclara om-

1) Vid. Luc. XII: 50. Joan. XII: 27. Matth. XXVI: 38, 39.

2) Vid. e. c. Matth. IX: 9-13. XVIII: 21-35. Luc. VII: 37-50. IX: 56. XV: Joan. III: 17. XII: 47 al.

nino ratione manifestet. Qui autem in gravissimis doloribus suorum curam gessit, peccantem consolatus est, et pro inimicis apud Deum Patrem intercessit, is non potuit non, in publica sua vita, eundem se praestare amicam ac conservatorem: unde facile fidem adhibemus Evangelistis, narrantibus e. c. Christum se ipsum significasse, quum inimici captivum abducere Eum vellent, suisque consuluisse, ut tuto abire possent (vid. Joan. XVIII: 8); *σπλαγγισθέντα* miseris semper succurrisse (Mt. XX: 34. Mc. I: 41. Luc. VII: 13), peccantes, quotquot audiendi causa Eum adirent, recepisse (Luc. XV: 1 sqq.), eos dimisisse consolatoriis his similibusve verbis: *ἡ πίστις σου σέσωκέ σε πορεύου εἰς εἰρήνην*, totumque in eo fuisse, ut acerri- mos etiam inimicos ad Deum veramque virtutem colendam adduceret (Mt. XXIII: 37. Luc. XIX: 41, 42). — Quis denique non persentiscit, quantopere haec ultima Christi dicta conferant, ad *summam*, quam sibi vindicavit, *dignitatem* confirmandam? Omnino summam sibi tribuerat dignitatem ex Evangelistarum narratione, quippe qui tradant dixisse Eum Deum *Patrem suum*, seque ipsum *Dei filium*, divinitus olim promissum et a Patre hunc in mundum missum, ut Eum in se conspiciendum praeberet, hominesque conservaret. Jam vero, qui ita loquens mortuus est, qualem dicentem illum Evangelistae informarunt; qui in ipso mortis articulo eam fiduciam in Deo reponere potuit, eaque animi tranquillitate gavisus fuit, quam in eo suspicimus quamque verba Ejus manifestant, is non potuit dignitatem sibi sumere, quae ipsi minime tribuenda esset. Quid? quod etiamnum, licet de

cruce pendeat, ab omnibus omnino hominibus relictus, mortique proximus sit, eandem sibi sumit dignitatem, quam antea sibi vindicaverit. Nam et necessitudinem profitetur, quae sibi cum Deo Patre intercedit, et hominum Conservatorem se gerit, peccata condonans, futuramque post mortem beatitudinem promittens. Concludimus igitur, *tum* persuasissimum Ei fuisse de sua dignitate, deque munere a Patre ipsi mandato, *tum* Evangelistas ex vero tradidisse, quae hanc causam spectantia, Christum dixisse affirmant.

§ 2.

*Dictorum Jesu moribundi comparatio cum reliqua
Ejus vita, ab Evangelistis conscripta.*

E contemplatione ipsorum Jesu moribundi dictorum patuit, non tantum facillime ex iis concludi ad magnam sane vitae Jesu partem ex vero ab Evangelistis conscriptam, verum etiam summam obtinere convenientiam inter imaginem Jesu *de cruce pendentis dicentisque*, atque eam, quam illi publice olim *viventi* Evangelistae tribuerunt. Quae observatio sponte nos ducit ad comparationem novissimorum Jesu dictorum cum reliqua *Ejus vita* instituendam. Qua facta collatione, magis etiam apparebit, *tum* vitam Christi minime fictam esse ab Evangelistis, sed ex vero conscriptam, *tum* quantum Conservatoris moribundi verbis insit momentum *Apologeticum*. Licet autem nobis, in exponenda hac causa, brevioribus esse, quippe

quam jam egerit Doct. de Jongh 1), *de aequabili indole, doctrina ac docendi ratione, quam tum publice viventi, tum patienti Christo tribuerunt Evangelistae*, exponens. Imo vero nos ipsi nonnulla hanc rem spectantia praecoccupare debuimus, ipsa Christi dicta, in praecedenti paragrapho, contemplantes. Haec enim contemplatio docere nos jam potuit, Christum *sui semper similem* ab Evangelistis informari. Eadem de cruce loquentis, ac publice viventis imago est, eadem *doctrina, indoles, agendi ratio*. Addi potest, eandem etiam esse *dicendi rationem*. Uti enim publice olim vivens, ita et patiens dictis, e V. T. libris sumtis, usus est. Itidem de cruce pendens vocem *Αιψυ* adhibuit, qua in gravissimis rebus publice docens saepissime usus fuerat. Sed haec jam mittimus, ponentes imaginem, quam novissima Christi dicta ante oculos nobis ponunt, prorsus congruere cum ea, quam Evangelistae, publicam Ejus vitam tradentes, delineaverunt. Hoc unum restat, ut probemus, eos hanc Jesu imaginem nec *voluisse* nec *potuisse* fingere, atque adeo ex ultimis Conservatoris dictis, cum reliqua Ejus vita collatis, recte concludi, ex vero Evangelistas narrasse, quae Jesu vitam tradentes, litteris mandarunt.

Ad probandum, *noluisse* Evangelistas Jesu vitam fingere, jam non provocamus ad eorum indolem, virtutesque Historicorum, fide dignissimorum, in iis conspicuas, sed ad *pugnae speciem*, quae in summa aequabilitate Jesu imaginis, ab iis descriptae, est obser-

1) In *Diss. laud.* pag. 68 sqq.

vanda. Quodsi enim vel illi, vel primaevi Christiani, divinum Magistri simulacrum, nescio quo studio ducti, pia fraude fingere voluissent, certissime omnem omnino pugnae speciem evitassent, summaque cum diligentia curassent, ut Jesu imago, ab omni parte sui similis, lectoribus ante oculos poneretur. Contrarium autem obtinet; quod paucis allatis exemplis probare juvat. Scilicet, quem cruci affixum pro inimicis apud Patrem intercedentem suspicimus, eundem publice olim viventem ita informatum ab Evangelistis videmus, ut ultimo praesertim vitae tempore, in inimicos quam acerrime invehatur, vel *ὄφεις* et *γεννήματα ἐχιδνῶν* eos dicentem ¹⁾; imo vero diserte tradit Joannes, dixisse Jesum in ultimis suis precibus, pro Apostolis fuis: *Ὁὐ περὶ τοῦ κόσμου ἐρωτῶ, ἀλλὰ περὶ ὧν δέδωκάς μοι, ὅτι σοὶ εἰσι* ²⁾. Qui de cruce pendens tenerrimam matris suae curam gerit, hunc publice olim viventem, cum quidam Eum admoneret, dicens: *ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω ἐστήκασι, ζητοῦντες σοὶ λαλήσαι*, respondentem audimus: *Τίς ἐστὶν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου*; protensâque manu in suos discipulos declarantem: *ἰδοὺ ἡ μήτηρ μου, καὶ οἱ ἀδελφοί μου. Ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, αὐτὸς μου ἀδελφός, καὶ ἀδελφὴ καὶ μήτηρ ἐστὶν* ³⁾. Qui jam latroni, ad meliorem mentem converso, futuram beatitudinem *continuo* promittit, idem ille antea Ju-

1) Matth. XXIII. tot. in primis vs. 32.

2) Joan. XVII: 9.

3) Matth. XII: 47-49.

daeis, fidem ipsi habentibus: 'Εάν ὑμεῖς, inquit, μεῖν-
 νητε ἐν τῷ λόγῳ τῷ ἐμῷ, ἀληθῶς μαθηταί μου ἐστέ,
 καὶ γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει
 ὑμᾶς ¹⁾. Qui cruci affixus tanto opprimitur dolore,
 ut queribundus exclamet: 'Ἦλι, ἦλι λαμὰ σαβαθαρί;
 hunc per omnem vitam antecedentem praeclara in-
 concussae fortitudinis fiduciaequae in Deum repositae
 documenta edentem suspicimus, imo vero paulo ante,
 quum consolatorios sermones ad discipulos haberet,
 gaudii sensu perfusum, ac de victoria quasi jam re-
 portata gloriantem. Denique, qui jam, ac si non
 nisi vir pius esset, spiritum suum Patris tutelae com-
 mendat, eundem publice viventem magnifice haec de
 se testantem audimus: 'Ὡσπερ — ὁ πατήρ ἐγείρει τοὺς
 νεκροὺς καὶ ζωοποιεῖ οὕτω καὶ ὁ υἱός, οὗς θέλει,
 ζωοποιεῖ. — 'Εγὼ εἰμι ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ζωὴ ²⁾. Pos-
 sunt quidem hae aliaeque ἐναντιοφανείαι facile tolli;
 imo vero recte intellectae conferunt ad Christi ima-
 ginem illustrandam amplificandamque. Sed haec ipsa
 pugnae species, quae inter Jesu de cruce loquentis ac
 publice olim viventis simulacrum obtinet, unumquem-
 que, praejudicatis opinionibus non obcoecatam, quam
 disertissime docet, *noluisse* Evangelistas Jesu vitam
 fingere, sed pro sua simplicitate tradidisse, quae vel
 ipsi audiverant viderantque, vel ab aliis acceperant.

Quid? quod, si vel voluissent, fingere illam minime
potuissent. Quod contendere nulli dubitamus, prae-

1) Joan. VIII: 31, 32.

2) Joan. V: 21 et XI: 25.

claram divinamque prorsus Jesu imaginem ab Evangelistis descriptam contemplantes. Imo vero ipsa illa *aequabilitas*, quam obtinere inter Christi simulacrum de cruce loquentis ac publice olim viventis, vidimus, firmissimum nobis est argumentum, Evangelistas Jesu vitam fingere non potuisse. Etenim, quod recte monet de Jongh ¹⁾: „Quemcunque historicum, in „hominis cujusdam vitâ enarrandâ versantem, ita in „primis fide dignum se praestare decet, ut *sibi aequa-* „*lem* hunc informet, hoc est, ea ratione cogitantem, „sentientem, agentem, ut ejusdem ubique viri species „nobis atque imago appareat,” id est: „in fide digno „requiritur historico, ut ne ea eidem tribuat homini, „quae in diversos tantum cadere possint, neque eam „indolis mutationem referat, cujus non rationem aut „ipse explicet, aut cujus quodammodo certe expli- „candae, lectori copiam faciat.” Jam vero negamus, ejusmodi imaginem Christi aequabilem potuisse fingere Evangelistas. Quod luce clarius patet, si èt ad hoc ipsum opus, perquam arduum ac difficile, èt ad Evangelistas Christianosque primaevos attendimus. Quae fuse et copiose a Doct. de Jongh sunt exposita. „Omnium vero difficillima pensi pars,” eodem monente ²⁾ „haec erat, ut caveretur, ne *patientis* „Christi imago *publice olim viventis* personae repugnaret, atque ut efficeretur adeo ut in tanto *περί- „σπασέων* discrimine *characteris* tamen *identitas* con- „servaretur. Quodsi ullus potuerit assequi Scriptor

1) l. l. pag. 68, 69.

2) l. l. pag. 71 sq.

„(quod non crediderim) nulli certe potuerunt, quales
 „Evangelistas fuisse vidimus, arte destituti auctores.”—
 Quum igitur nec *voluerint*, nec *potuerint* vitam Jesu,
 qualem delineatam eam in Evangeliiis habemus, ef-
 fingere eorum Scriptores, sequatur inde necesse est,
 eam ex vero ab iis esse conscriptam. Addere hic
 juvat praeclara cl. Heringa verba 1): „Ea in qua-
 „tuor Evangeliiis elucet Jesu hominis divina imago,
 „quam nemo invenerit eorum, qui vitam Ejus scri-
 „pserunt. Qui ingenii animique dotibus omnes superat
 „mortales, quasi in tenebris sepultus latet usque ad
 „aetatis annum tricesimum, et triennio cursum ab-
 „solvit. Qui destitutus fuit humanae institutionis
 „adminiculis, cujus mores frequenti politiorum homi-
 „num consuetudine formati non sunt, quam primum
 „in lucem prodit, hominum reconditos etiam mores
 „assequitur, vitamque ad exquisitas verae humanitatis
 „leges componit. Qui sese intra Judaeae fines con-
 „tinet, legatosque mittit non nisi ad populares suos,
 „suam tamen doctrinam vitamque ita instituit, ut om-
 „nibus tandem gentibus necessario prosit. Qui rebus
 „omnibus laetis ac tristibus statim atque intime mo-
 „vetur, aerumnarum est patientissimus, et nullis for-
 „tunae vicissitudinibus perturbatur. Qui neminis in-
 „diget consilio vel auxilio, nihil tamen humani a se
 „alienum putat, omniumque curat salutem. Qui nulla
 „errorum vitiorumve labe est inquinatus, cui aliorum
 „perversitas perpetuam curam et molestiam creat,

1) Vid. *Introit.* in *N. T. ll. Ms. P. I. C. VIII. § 5.*

„hominum tamen consortionem quaerit, perpetuos
 „sibi comites eligit, amicorum delectatur amore. Qui
 „coelesti eminent sapientia, ad rudes sese ac stupidos
 „dimittit discipulos. Qui totam laborum et aerumna-
 „rum molem sibi imponendam praesentit, summa ta-
 „men fortitudine opus sibi demandatum suscipit, summa
 „perficit constantia. Qui hominum animos perspicit,
 „et in lecto comitum et ministrorum numero unum
 „perditissimum dignoscit, hunc tamen patienter fert,
 „nec sociorum odio exponit. Qui Dei auxilio fretus
 „nihil timet, nemini parcit, nullis tamen sese objicit
 „periculis, nec salutis suae curam negligit. Cum ira
 „lenitatem, cum indignatione indulgentiam, cum re-
 „prehensione excusationem, cum minis preces pro
 „delinquentibus ita copulat, ut in neutram partem
 „peccet. Qui iniquissimis vivit temporibus, in rebus
 „maximis et difficillimis occupatus, nunquam incuria
 „aut festinatione vel levissimam officii partem negli-
 „git, numquam aliorum exemplo deflectit a via, nun-
 „quam nimius in dicendo aut tacendo, numquam
 „perturbatus aut percussus. Qui mirifica vi caecis
 „visum, surdis auditum, mutis loquelam, mortuis vi-
 „tam reddit, qui aëris marisque tempestati imperat,
 „nullo tamen prodigio aut sibi incolumitatem procu-
 „rat, aut contradicentibus silentium imponit. Qui in
 „vitam redux sese conspiciendum populo dare potest
 „et timorem injicere obstupefactis hostium animis, non
 „nisi amicis se spectandum praebet. Profecto haec
 „imago tam longe superat quidquid eximium et prae-
 „clarum in hominibus unquam visum fuit aut cogi-
 „tatum, ut, nisi oculis eorum exposita fuerit in ho-

„mine Jesu Christo, fingi nequaquam potuerit ab iis,
„qui vitam Ejus delinearunt” 1).

1) Cf. Ullmann *Hist. o. Myth.* p. 14 sqq. Idem: *über die Sünd-
losigkeit Jesu* Ed. IV, p. 14 annot. a, et pag. 50 sqq. uti et: *Sünd-
schreiben an Strauss*, in libro: *Hist. o. Myth.* p. 121-135; nec non
da Costa *Voorlez.* caett. I. p. 94-117. ubi inter alia haec praeclare
monet: »Arme menschelijke wijsheid! Jesus Christus, zooals de
»Bijbel Hem ons voorstelt, de vrucht der zonder opzet verachtende
»Gemeente, die Hij, als bloote Leeraar, zonder wonderen, zonder God-
»delijke persoonlijkheid, zonder Openbaring van boven heeft ge-
»vormd!! — Wat zouden wij tegen zulk een droombeeld overstellen?
»Niets, dan den Christus des Bijbels zelven. Geene redeneering,
»maar bloote verwijzing daárheen, bloote herinnering daaraan. —
»Wij wezen u op de Zon, zoo als zij aan den hemel schijnt, zooals
»zij licht en warmte, dagen en seizoenen, vruchtbaarheid en heer-
»lijkheid, leven en beweging, en een middelpunt aan heel onze
»planetenwereld geeft! — en hebben nu alleenlijk te vragen, of die
»Zon zich verklaren laat als een papieren knipsel van argeloos spe-
»lende kinderen; — of wel — als een vonk uit den dagelijkschen
»vuurhaard, maar aangeblazen door menschelijke adems tot een vlam-
»mend hemellichaam, dat hemel en aarde beheerscht en bezielt.”

P A R S III.

(DOGMATICA.)

Exposito momento, quod novissimis Christi dictis inesse existimamus, *Apologetico*, videndum jam nobis est de eorundem momento *Dogmatico*. *Illud* summo jure celebratum a nobis esse, satis superque apparuit. Jam vero quaeritur, utrum *hoc* etiam iis sit tribuendum. Quis autem, ultimis hisce Conservatoris dictis vel obiter consideratis, id negaverit? Ac *primum* quidem, si ad *ipsa illa dicta* attendimus, in singulis omnino haud pauca reperimus, quae ad hanc illamve *Theologiae Dogmaticae* partem pertineant. Insunt enim iis quae ad *Christologiam* spectent, insunt etiam quae ad *Theologiam* proprie sic dictam, ad *Anthropologiam*, ad *Soteriologiam*, ad *Eschatologiam* denique sint referenda. Quod si deinde ante oculos nobis ponimus *conditionem*, qua Conservator, praeclara haecce verba enuncians, versabatur, magis etiam persentiscimus, *Dogmaticum* etiam momentum iis esse tribuendum. Etenim si verum est, quod in dissertationis

Introitu me verbo monere memini, quodque verissimum est: *in re incerta inprimis cerni hominem*, mediisque in perpeccionibus atque instante pallida morte, Eum minime solere dissimulare, sed vel maxime absconditos animi sensus, mentisque cogitata prodere, verbo, se ipsum, *qualis vere sit*, cognoscendum praeberere, atque ex animi sententia loqui, nonne recte statuitur, ultima Christi verba ad interiorem Ejus cognitionem conferre, omnibusque de cruce pendentis mortisque proximi enunciatis, omnem omnino fidem esse adhibendam? Quod eo magis valet, quum appareat, Eum moribundum *et Dei*, vitaeque post mortem futurae, cogitatione repletum fuisse, *et sui similem constantemque*, eandem, quam antea doctrinam proposuisse. Quae cum ita sint, nulli dubitamus contendere, *Dogmaticum* etiam momentum novissimis Jesu dictis esse adscribendum. Videamus igitur, quid ex iis duci possit, ad *Theologiam Dogmaticam* pertinens. Quod attinet autem ad rationem, qua hanc causam tractaturi sumus, non est quod moneamus, minime hic expectari a nobis posse accuratam omnibusque suis numeris absolutam singulorum, quae ex ultimis Sospitatoris dictis derivari possint, dogmaticum expositionem. Nostrum est tantummodo indicare atque enarrare, quae ex singulis illis dictis, ad hunc illumve *Dogmatices* locum aut explicandum aut confirmandum, duci posse videantur. Optima autem hanc rem exponendi ratio haec esse videtur, qua *primum* indicetur, quid ultima Jesu dicta conferant *ad ipsius cognitionem*, *deinde*, quid exhibeant ad *alias doctrinae Ejus partes* pertinens. Itaque haec nostrae disquisi-

tionis Pars duo Capita complectatur, quorum *prius* ad *Christologiam* spectet, *posterius* ad *reliquas Theologiae Dogmaticae* partes.

CAPUT I.

Quid conferant Jesu dicta ad ipsius cognitionem.

(*Christologia*).

Ordinur a *Christologia*. Quod tamen non hanc ob causam facimus, quoniam persuasum nobis est, omnem omnino *Theologiam Dogmaticam* ex ipsius Christi contemplatione posse derivari; contrarium enim supra asseveravimus ¹⁾. Sed propterea ab ea initium ducendum esse existimamus, *tum* quod dicta, quae tractamus, maxime faciunt ad Conservatorem ipsum cognoscendum, *tum* vero etiam ob summum *Christologiae* momentum, nostris in primis temporibus. Uti enim in disquisitionis *Introitu* jam observavimus, est hoc nostro aevo proprium, ut in re theologica unice fere ad Jesu Christi *personam* et maxime quidem ad Ejus *ἀναμαρτυρίαν* attendatur. Quid? quod in exponenda hac causa nonnulli et Theologi et Philosophi ita versantur, ut ab ipsius Christi contemplatione, non tantum omnis Theologiae, verum etiam ipsius religionis Christianae veritas salusque dependere videantur, hanc potissimum quaestionem solvere conantes, qua tandem ratione divinae atque humanae naturae conjunctio, in Eo conspicua, sit cogitanda.

1) Vid. pag. 1.

Christologiae historiam tradere, non est hujus loci. Provocasse sufficiat ad classicum hac in causa Dorneri opus ¹⁾, qui omnem hujus dogmatis historiam in tres Periodos dividit, quarum *prima* usque ad annum 381 progreditur, dicta ab Eo: „Die Periode „der Festsetzung der wesentlichen Elemente der Person Christi nach der göttlichen und nach der menschlichen Seite. Vorausgesetzte oder unmittelbare *unio personalis*.” Scilicet hac prima Periodo, peracto certamine *tum* contra *Docetismum*, *tum* contra *Eljionismum*, *primum* facta sibi conscia est Ecclesia, vere divinum et vere humanum universe Conservatori esse adscribendum; *deinde* in specie ac singulatim *tum* ad divinum, *tum* ad humanum, quod in Christo conspiciendum est, animum attendit; *tandem* personam Christi, ut utriusque naturae socium, exponere studuit. *Alteram* periodum describit ut tempus, quo primum quidem *divina*, deinde vero *humana* Christi natura unice fere exponi solebat. *Illud* obtinuisse dicit usque ad rerum sacrarum instaurationem (Saec. XVI); *hoc* inde a rerum sacrarum instauratione usque ad saec. XIX initium. *Tertiam* denique periodum, quae nostra tempora attingit, eam vocat, qua *divinum* et *humanum*, quod Christo insit, vere unitum considerare atque explicare Viri dd. conati sunt et etiamnunc conantur, (die Zeit der Versuche, das Göttliche und das Menschliche in Christus in

1) J. A. Dorneri, *Entwicklungsgeschichte der Lehre von der Person Christi, von den ältesten Zeiten bis auf die neuesten.* Stuttgart. 1839. Altera ed. eaque longe auctior et emendatior prodiit 1845.

gleicher Berechtigung und wesentlicher Einheit zu betrachten). Agit autem hic, praemissâ introductione, *primum* de Christologia *Schellingiana*, deinde de Christologia *Hegeliana*, denique de Christologia *Schleiermacheriana*, monetque, omnes omnino disquisitiones, quae, ad Christologiam spectantes, nostris temporibus prodierunt, eo tendere, ut vera divinae atque humanae naturae unitas indicetur. (Das Charakteristische aller neuern Christologie ist fortan, die *wesentliche* Einheit des Göttlichen und des Menschlichen anzustreben) ¹⁾. Quorsum vero hae disquisitiones hucusque duxerunt? Eo ut è Christi ἀναγκασιότητα pro divina Ejus natura habeatur, è omne veri nominis discrimen humanam inter divinamque naturam tollatur. Ita e. c. Schleiermacherus: „Der Erlöser,“ inquit, „ist sonach allen Menschen gleich vermöge der Selbigkeit der menschlichen Natur, von allen aber unterscheiden durch die stetige Kräftigkeit seines Gottesbewusstseyns, welche ein eigentliches sein Gottes in ihm war. — Christus war von allen andern Menschen unterschieden durch seine wesentliche Unschuldigkeit und seine schlechthinige Vollkommenheit“ ²⁾, et Hase ait: „Die Göttliche Natur Christi — ist — seine ungetrübte Frömmigkeit. — Es ist — zeit als Gemeingut der Menschheit anzuerkennen, dass nach Christi Vorbilde jeder Menschensohn, soweit an ihm ist, zum Gottessohne,

1) l. l. p. 314. Ed. 1839.

2) Vid. ejus opus: *Der Christl. Glaube* caett. Tom. II. Ed. 2. § 94 et 98.

„jeder Mensch zum Gottmenschen erwachsen solle“ 1). Idem affirmare non dubitat: „Dass der Mensch ein „werdender Gott, Gott die vollkommene Menschheit „sey“ 2). Quae si reputemus, Christologiae a recentioribus conditae, ex nostro quidem iudicio, non magnopere laudandae videntur. Namque ejusmodi confusio divinae atque humanae naturae, qualem in iis conspicimus, et cum librorum ss. effatis, et cum sanae rationis enunciatis prorsus pugnat. Hinc, quod verbo monemus, effici etiam potest, quodnam pretium statuendum videatur Dorneri iudicio (de *Reformatae* Ecclesiae sententiâ, ad gravissimam hanc quaestionem spectante, collatâ illâ cum *Lutheranorum* doctrinâ. Scilicet primum Ecclesiae *Reformatae* doctrinam tradit, deinde *Lutheranorum* sententiam exponit, denique utramque dijudicat. Ac de *Reformatorum* quidem sententia: „Weil es, inquit, „offenbar der reformirten „Lehre um die Erhaltung und Feststellung der Unterschieden viel mehr zu thun war, als um die Einheit: so ist der Vorwurf nicht so ganz ungerecht, „dass sie nestorianisch Christum zertrennen“ 3); *Lutheranorum* vero Ecclesiae doctrinam hoc nomine laudat, quod, assumpta unione idiomatum hypostatica, viam straverit, quâ vera utriusque Christi naturae conjunctio deinceps posset explicari. Cui tamen iudicio equidem subscribere non possum. Nam quod attinet primum ad *Reformatorum* sententiam, hi minime Ne-

1) Vid. *Lehrb. der Ev. Dogm.* Ed. 2. § 170. p. 287.

2) laud. Dornero l. c. p. 293.

3) l. l. p. 169.

storianismi sunt accusandi, quippe quem errorem diserte rejecerint ¹⁾. Deinde contra Dornorum contendimus, *Lutheranorum* sententiam omnino profluxisse e perversa eorum opinione de vera corporis Christi in sacra coena praesentia. Quod e libris eorum Symbolicis luculenter probari potest. Etenim qui conscripti sunt ante *Formulam Concordiae* nihil quidquam continent, quod Dorneri sententiae faveat: contra vero omnes eandem exhibent Christologiam, quam libri Symbolici Ecclesiae Reformatae tradiderunt ²⁾: imo ipsa *Formula Concordiae* nostram comprobat sententiam ³⁾. Quodsi denique Lutheranorum sententia tum

1) Ita, ut de hac sola dicam, *Confessio Belgica* art. XIX haec habet: »Credimus — personam Filii unitam atque conjunctam fuisse inseparabiliter cum humana natura. Ita, ut non sint duo Filii Dei »nec duae Personae, sed duae naturae in unam Personam unitae, »quarum utraque proprietates suas distinctas retineat. — Naturae istae »duae, in Persona una ita sunt unitae, ut ne morte quidem ipsius »separatae fuerint. Quod igitur Patri suo moriens commendavit, is »verus erat Spiritus humanus, e corpore ejus egrediens: at interim »divina natura semper humanae unita permansit; etiam cum in se »pulchro jaceret: neque Deitas tum desinebat esse in ipso, (sicuti et »in ipso erat cum infans esset), etsi ad exiguum tempus sese ita non »exsereret. Quapropter confitemur ipsum verum Deum et verum hominem esse." Vid. *Ed. II. Symb. Ecol. Ref. Nederland.* a Patre meo procurata. Traj. ad Rh. 1846. p. 241, coll. p. 29 sq. 122-125, 332 sq.

2) Vid. *Conf. August.* art. 3. *Apolog. Conf.* ap. Tittmannum p. 52. *Art. Smalcald.* P. I. art. 4. *Cat. Min. Symb. App.* art 2 et *Cat. Maj.* ib.

3) Vid. *Epit.* art. VIII, ubi diserte dicitur: »Ex controversia — »de coena Domini inter sinceros Theologos Augustanae Confessionis et »Calvinistas, qui alios etiam quosdam Theologos perturbaverunt, dissensio orta est de persona Christi, de duabus in Christo naturis »et de ipsarum proprietatibus." Cf. et *Sol. Declar.* art. 8.

iisdem, quibus Ecclesiae Reformatae doctrina, prematur difficultatibus; tum viam paraverit ad ejusmodi expositionem de utrâque naturâ in Christo junctâ, qua omne veri nominis discrimen humanam inter et divinam naturam tollitur, non est profecto, quod Reformatorum sententiae illam praeferamus. Contra vero Ecclesia Reformata, me quidem iudice, magnopere laudanda in eo videtur, quod rationem, qua divina Christi natura cum humana juncta sit, non studuerit accuratius explicare, atque in ejus doctrina adhuc acquiescendum esse puto, donec utriusque Christi naturae conjunctio ita explicata sit, ut neque cum sacri Codicis effatis, neque cum sanae rationis enunciatis pugnare sit dicenda. Etenim laudquaquam hoc volumus, ab omni philosopha hujus placiti disquisitione esse abstinendum; sed eam tantummodo explanationem rejiciendam existimamus, quae neque sacrorum librorum doctrinae imitatur, et cum verae philosophiae effatis non conveniat. Quodsi igitur quis ejusmodi hujus dogmatis expositionem dederit, quae èt e Christi Apostolorumque doctrina ducta sit, èt discrimen inter humanam divinamque naturam non tollat, hanc lubenter accipiemus. Ea autem adhuc desideratur 1). Sed haec de gravissima hac causa sufficiant. — Videamus, quid novissima Jesu dicta conferant ad ipsius cognitionem. Cognoscendum autem Eum praebent primum, *hominem*, deinde hominem

1) Conferri tamen mereantur praeter Dörnerum, Ehrard op. laud. p. 271. § 51, 52. et van Oosterzee, *Het Leven van Jezus*. P. I. p. 216 sqq.

sanctissimum, porro *Dei filium*, denique *hominum Conservatorem*. De singulis breviter exponamus.

§ 1.

Jesus Christus homo.

Fuisse olim, qui naturam Jesu Christo vere humanam denegarent, non nisi speciem ejus illi adscribentes, ut adeo *ἐν δοξήσει* vel *ἐν φαντασίᾳ* tantummodo homo fuerit, *Docetae* vel *Phantasiastae* dicti, Dogmatum historia docet. Gravissimo autem huic errori ¹⁾ novissima Jesu dicta prorsus repugnant. Uti enim per omnem antecedentem vitam èt ipse hominem se dixit ²⁾, humanumque sibi animum tribuit ³⁾, èt homo deprehensus fuit, nullas non corporis animique affectiones et motus, qui hominum esse solent, manifestans ⁴⁾, ita hìc quoque èt hominem se esse satis luculenter significavit, èt talem se cognoscendum praebeuit. Etenim Mariam cruci adstantem ita alloquitur, Joannisque tutelae commendat, ut haud obscure *matrem* suam, eam significet. *Corpore* humano indutum Eum fuisse exinde patet, quod de *siti* queritur. *Animo* etiam humano praeditum Eum fuisse, recte efficitur *tum* e promissione, qua latro-

1) Vid. J. H. Scholten *Oratio de vitando in J. C. historid interpretandâ Docetismo*. Traj. 1840.

2) Vid. Joan. VIII: 40. III: 13. Matth. XXIV: 30. al.

3) Vid. Matth. XXVI: 38. Joan. XII: 27.

4) Vid. Matth. IV: 2. XXI: 18. Joan. IV: 7, 31, 6. Matth. VIII: 24. Marc. III: 5. Luc. X: 21. Joan. XI: 35. Luc. XIX: 41.

nem supplicansem consolatur, „Hodie *mecum* in Paradiso eris!“, tum ex eo quod de suo ipse spiritu diserte loquatur, Patris curae atque tutelae illum commendans. Quid? quod, uti *corporis*, ita et *animi* affectiones doloresque luculenter manifestat. Queritur namque se a Patre derelictum. Amore suos prosequitur. Peccantium miseretur. Quae cum ita sint, luce clarius apparet, ipsum Jesum, morti proximum, *hominem* se esse significasse, atque adeo ultimis hisce dictis Ejus confirmari, quae èt ipse de natura sua *humana* antea enunciaverat, èt in vita Ejus ab Evangelistis conscripta, relata inveniuntur. Summo igitur jure rejici *Docetismum*, q. d. contendimus, quem errorem eo lubentius effugimus, quo certius constat de gravissimo, quod dogmati de humana Christi natura tribuendum est, momento, ad consolationem nostram emendationemque. Praeclare omnino Athanasius: ὁ τοῦ θεοῦ, inquit, λόγος ἐνανθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν. Quid? quod nisi vere homo fuisset, hominum Conservator esse non potuisset ¹⁾: id quod § 4 paulo fusius exponetur.

§ 2.

Sanctissimus.

Sed novissima, quae contemplamur, Jesu dicta, non *hominem* tantum, verum etiam *sanctissimum* hominem conspiciendum Eum praebent. Quod unicuique

1) Cf. *Confess. Belg.* art. 18. *Cat. Hoid.* quaest. 16.

sponte in oculos incurrit, qui veri bonique sensu non prorsus destitutus, ét singula Ejus dicta perlustret, ét junctim ac secum invicem collata ea consideret, ita ut non modo singulas praeclarae Ejus imaginis partes, sed totum etiam, quod ultima Ejus verba exhibent, simulacrum contempletur. Possumus autem in exponendo gravissimo ac suavissimo hoc argumento breviores esse, quoniam omnia fere, ad hanc rem spectantia, praecipue debuimus, quum in *Apologetico* dictorum Jesu momento explanando versabamur. Vidimus jam, praebere dicta Ejus luculentissima omnium virtutum documenta. *Suspeximus pietatem, amorem, benevolentiam, misericordiam, sapientiam, patientiam, inconcussam fiduciam, in Deo Patre collocatam, maximum denique ét consulendi amicis, ét omnes omnino homines servandi studium, ex iis elucescens.* Quid? quod in summam abrepti jam fuimus admirationem, optimum nostrum Conservatorem, de cruce pendentem, mediis in vehementissimis suis doloribus ac instante morte, loquentem, at pauca tantum, et ea quidem loquentem audientes, quae dixisse Eum novimus, imaginemque, quam informant, animo cernentes, divinam prorsus, omnibusque suis numeris absolutam. Profecto, si paucissima, at gravissima simul etiam Ejus dicta denuo recolimus, nulla in re labentem aut delinquentem Eum deprehendimus, ne in lamentabili quidem illa, quam de se a Patre derelicto sustulit, voce, quippe quae, quod antea monuimus, arguat potius incomparabilem Ejus animi magnitudinem. Contra vero, qui in tali, quali Ille erat, conditione, pro acerrimis inimicis potuit precari,

et ita quidem precari, ut Ille precatus est, nonne hic purissimo sanctissimoque amore flagrasse est dicendus? Qui in ejusmodi rerum adjunctis, omnibus, quae praestare Eum oportebat, officiis perfunctus est, nonne is indolem prodidit, piam certe sanctamque, imo vero ab omni peccati labe longissime remotam? Denique qui de cruce pendens, jam jam instante morte, tantam in Deo reponere potuit fiduciam, quantam ultima Jesu verba manifestant, nonne is suae innocentiae, pietatis, intimaeque cum Deo conjunctionis, plane conscius sibi esse debuit? Atque postremum hoc hic in primis urgeo; namque hujus rei animadversio magnam vim habet in *Theologia Dogmatica*, ad sanctitatem Jesu atque ἀναμαρτυρίας comprobendam vindicandamque. Quodsi enim ultima maxime hominum dicta eorum indolem prodant, ac vero congrua habenda sint, his certe verbis Christus conspiciendum se praebuit, qualis revera fuerit, ut adeo novissima haec Ejus dicta haud parum valeant, ad confirmanda ea, quae cum Ipse, publice vivens, de sua ἀναμαρτυρία dixerat, tum Ejus Apostoli postea de ea docuerunt. Praeclare omnino Ullmannus ¹⁾: „So „stellen sich uns, wenn wir alles zusammenfassen, „folgende Grundzüge dar: das Wesen Jesu ist voll- „endete innere Harmonie; diese gründet sich auf die „durchgreifende Einheit des bewegenden und bestim- „menden Princip; dieses Princip ist die reine, unge- „trübte, der Einheit mit ihrem Gegenstande sich stets

¹⁾ 1. I. *Ueber die Sündl. J.*, ed. 4, p. 50.

„bewusste Gottesliebe, und diese Gottesliebe prägt
 „sich weder aus als erhabene unbezwingbare Kraft
 „im Handeln, als sanfte und freudige Ergebung im
 „Dulden und als allumfassende Liebe gegen das
 „menschliche Geschlecht und jeden einzelnen Menschen,
 „so dass sich Jesus kämpfend, strafend und zerstö-
 „rend nur gegen das Böse, fördernd, bildend und
 „schöpferisch aber gegen alles Gute, selbst gegen die
 „geringsten unscheinbarsten Keime desselben verhält;
 „mit einem Worte: der Character Jesu ist göttliche
 „Liebe in reinmenschlicher Erscheinung. Die Kraft
 „der Gottesgemeinschaft und Gottesliebe aber, wie
 „sie uns in dem Leben Jesu, als die schlechthin
 „herrschende dargestellt wird, schliesst das Böse,
 „Ungöttliche ganz von selbst aus: wo eine solche
 „Macht des Gottesbewusstseyns und der Liebe ist,
 „da ist das Princip der Sünde, die Selbstsucht, die
 „Vereinzelung des Ich, das sich hingeben an parti-
 „culare, sinnliche Zwecke unmittelbar aufgehoben,
 „und in das von den Evangelien gegebene, von allen
 „Aposteln festgehaltene Gesamtbild Jesu könnten
 „wir, auch wenn davon im neuen Testamente kein
 „Wort ausdrücklich gesagt wäre, Sünde, Entfrem-
 „dung von Gott, Trübung des religiösen und sittli-
 „chen Bewusstseyns unmöglich hineindenken, ohne zu
 „empfinden, dass wir dieses Bild wesentlich alteriren
 „und entstellen“ — 1). *Quanti autem faciendum sit
 hoc placitum, quis est, qui non persentiscat? Apo-*

1) Cf. et Hase *L. J.* ed. 3. § 33.

stoli certe summum illi pretium tribuerunt. Praedicant enim Eum, τὸν ἅγιον καὶ δίκαιον ¹⁾; τὸν ἀμῶν ἀμῶμον καὶ ἄσπιλον ²⁾; ἀρχιερέα — πεπειρασμένον κατὰ πάντα καθ' ὁμοιότητα, χωρὶς ἁμαρτίας ³⁾, qui υπογραμμὸν nobis reliquit, ἵνα ἐπακολουθήσητε τοῖς ἴχνυσιν αὐτοῦ· ὃς ἁμαρτίαν οὐκ ἐποίησεν, οὐδὲ ἐβρέθη δόλος ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ· ὃς λοιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδόρει, πάσχων οὐκ ἠπείλει· παρεδίδου δὲ τῷ κρίνοντι δικαίως· ⁴⁾ τὸν μὴ γνόστα ἁμαρτίαν ⁵⁾, summum Sacerdotem, ὅσιον, ἄκακον, ἀμίαντον, κηρωρισμένον ἀπὸ τῶν ἁμαρτωλῶν, — ὃς οὐκ ἔχει καθ' ἡμέραν ἀνάγκην, ὥσπερ οἱ ἀρχιερεῖς, πρότερον ὑπὲρ τῶν ἰδίων ἁμαρτιῶν θυσίας ἀνεφέρειν ⁶⁾, atque ita quidem Eum praedicant, ut, quod ex locis allatis abunde patet, arctissimam necessitudinem inter Eius ἀναμαρτησίαν nostramque salutem intercedere quam disertissime significant. Imo vero Christiana Ecclesia, Apostolorum exemplum hac in causa secuta, omni aevo Sospitatoris ἀναμαρτησίαν confessa est, hujusque placiti gravitatem agnovit. In primis autem illud nostris temporibus exponitur atque urgetur: quod prae caeteris omnibus praeclare fecisse Ullmannum ⁷⁾, quis est qui ignoret? Et recte quidem

1) Vid. Act. III: 14. IV: 27. XXII: 14. 1 Petr. III: 18. 1 Joan. II: 1, 29. III: 7.

2) Vid. 1 Petr. I: 19.

3) Vid. Hebr. IV: 15.

4) Vid. 1 Petr. II: 21—23.

5) Vid. 2 Cor. V: 21.

6) Vid. Hebr. VII: 26, 27.

7) in l. saepius jam l. *Ueber die Sündlos. Jesu*, ed. 3, Hamb. 1836. Adde hic, quartam ed. prodixisse a 1842 in qua refutantur etiam dubia, mota a C. F. Fritzsche, de ἐναμαρτησίᾳ J. C. Comment. II.

maximum huic placito statuitur pretium, suoque illud jure principem quemdam locum in Theologia Dogmatica obtinet: quod deinceps paucis comprobare conabimur. At nimii tamen hodiernorum Theologorum nonnulli, me quidem judice, in celebrando hoc dogmate esse videntur, sicuti in *Introitu* verbo jam monuimus. Ita enim illud celebrant, ac si ét nihil aliud, nisi *η ἀναμαρτησία*, in Christo sit conspicendum, ét sancta Ejus indoles pro eadem, atque divina Ejus natura sit habenda, ét omne salutare Ejus opus ex sola Ejus *ἀναμαρτησία* sit derivandum. Quibus non modo Apostolorum doctrina, verum etiam ipsius Jesu effata aperte repugnant. Namque aliis etiam nominibus *cum* se Ipse commendavit, *tum* ab Apostolis commendatus est. Deinde neque Ille, neque hi sanctam Ejus indolem cum divinâ, qua gaudebat, naturâ confuderunt, sed inter utramque vere distinxerunt. Denique salutare Ejus opus non uni Ejus *ἀναμαρτησία*, sed et doctrinae Ejus, sed et perpe-
 sionibus mortique, sed et in vitam reditui coelestique

altera ad sacra Pentec. 1835, altera ad sacra Paschalia 1836, pie celebranda. In Belg. sermonem versa est Ullm. disp. h. t. *Jesus de volmaakte mensch, of over de zondeloosheid van Jezus*, door Dr. C. Ullmann. Naar den 2den druk door Mr. H. v. d. Tuuk, Leeuw. 1834. Cf. quae de egregio hoc op. scripsit cl. J. F. van Oordt J. W. fil. in *Diario: Waarheid in Liefde*, 1838. p. I. p. 177-224. Legi etiam merentur: W. Ullmer, *aüch ein Beitrag zur Erörterung der Frage: ob und in wiefern Jesu Sündlosigkeit zuzuschreiben sei*, in *Journ. für Prediger*, 1838. März p. 129 sqq. et K. Wimmer, *Ueber Matth. XIX: 16-22. als Beitrag zur Lehre von der Sündlosigkeit Jesu und zur Charakteristik biblischer Personen*, in *Theol. Stud. u. Krit.* 1845. p. I. p. 115-153.

Ejus vitae attribuerunt. Ita Paulus Apostolus, ut hoc unum probandi causa afferam, totum Jesu salutare opus complectitur, quum ad *Corinthios* scribens 1), Eum laudat: *ὁς ἐγενήθη ἡμῖν σοφία ἀπὸ Θεοῦ, δικαιοσύνη τε καὶ ἁγιασμός καὶ ἀπολύτρωσις* ubi, quod bene observandum est, *δικαιοσύνη* praeponitur τῷ *ἁγιασμῷ*, quod non fortuito, sed consulto factum esse ab Apostolo, recte contendimus. Nullus enim *ἁγιασμός* veri nominis dari potest, nisi antecedente *δικαιοσύνη*, qua poenarum commertitarum remissionem, divinique favoris usum intelligendum esse ab ipso Paulo docemur. Sed haec fuse et accurate exponere hic non possumus. Ad ipsa Jesu moribundi dicta redeamus.

§ 3.

Dei Filius.

Scilicet novissima, quae tractamus, Christi verba non tantum hominem, eumque integrum et sanctum, verum etiam *Dei Filium* Eum nobis ante oculos ponunt. Licet enim hoc ipso nomine de se non usus fuerit, quum de cruce penderet, diserte tamen *Dei Filium* se indicavit. Audivimus namque eum pro inimicis precantem: *Πάτερ, ἄφες αὐτοῖς*, et spiritum suum Deo commendantem hisce verbis: *Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου*. Bis igitur Deum *Patrem* suum appellavit, adeoque se Ipse *Dei Filium*

1) 1 Cor. I. 30.

significavit. Imo vero ut *Dei filius* se gerit, latroni peccata condonans, quod Deo ejusque Filio solis competit 1). Ast vero de significatione et vi hujus appellationis non una est Virorum dd. sententia. Alii enim propter mirificos Ejus natales, alii ob Messianam Ejus dignitatem, alii denique ob divinam Ejus naturam vocari Eum Dei filium, existimant. Neque est negandum, Eum semel certe, ut singulari prorsus ratione e Maria virgine natum, hoc nomine appellari. Etenim postquam Angelus, referente Luca 2), Mariae dixerat: *Πνεῦμα ἅγιον ἐπιλεύσεται ἐπὶ σε, καὶ δυνάμεις ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι*, haec addit: *διὸ καὶ τὸ γεννώμενον ἅγιον, κληθήσεται υἱὸς Θεοῦ* quomodo Adamus quoque *τοῦ Θεοῦ* scil. *υἱὸς* dictus est 3). Lubenter etiam concedimus, nonnumquam illud cum *Messiae* appellatione permutari videri. Ita Petrus, ut hoc uno utar, ad quaestionem, a Jesu propositam: *ὁμείψτε δὲ τίνα με λέγετε εἶναι;* apud Matthaeum quidem respondet: *σὺ εἶ ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος*, apud Lucam vero non nisi hoc: *τὸν Χριστὸν τοῦ Θεοῦ* 4). At minime tamen inde sequitur, utrique appellationi eandem significationem atque vim esse tribuendam. Praeclare Abreschius ad Hebr. V: 8 5): „Probe novi,” inquit, „esse cum maxime bene multos, qui nomina *υἱοῦ* et *χριστοῦ*, seu *βασιλέως τοῦ*

1) Cf. Marc. II: 7, 10. coll. Jes. XLIII: 25.

2) Ev. C. I: 35.

3) Luc. III: 38.

4) Matth. XVI: 16. coll. Luc. IX: 20.

5) Vid. Ejus *Paraphr. et Annot. in Ep. ad Hebr.* Spec. tert. pag. 318 sq.

„*Ἰσραὴλ* pro synonymis habeant, praecipue quod Ju-
 „daei veteres sic intellexerint. Qua autem in re egre-
 „gie falluntur. Quid enim? (ut e multis, quae mihi
 „in mundo sunt, unum vel alterum afferam speciminis
 „causa:) cuiquamne probabile fiet, in memorabili illo
 „Jesu ipsius dicto Jo. III: 16, quo magnitudinem
 „amoris Dei adversus homines miseros, aeternaeque
 „damnationis reos, ex eo inprimis demonstret, quod
 „ipsorum causa τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ morti
 „tradiderit, eccui ergo plausibile accidet, in tali loco
 „μονογενῆ υἱὸν idem esse, atque υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου,
 „sive Χριστόν? Imo vel per omnia fallor, vel tota
 „sic enervetur Jesu oratio, nec in ea impetus ullus
 „aut vis inesse reperiatur. Hujusmodi et illa sunt,
 „quae apud auctorem” (Ep. ad Hebr.) „hoc ipso
 „Cap.” (V) „comm. sequenti undecimo dicuntur. —
 „Fac enim, τῶν: καίπερ ὧν υἱὸς, ἔμαθεν κ. τ. ε.
 „hanc esse mentem: *quamquam esset rex atque Messias,*
 „*tamen ex iis, quae passus est, didicit, quid esset obe-*
 „*dire Deo; num quidnam hic, quod, non dicam,*
 „*magnum, sed verum sit, leges? An vero, qui sit*
 „*muncre Messias, non ea debet perpeti, quae sint*
 „*necessaria, ad expiationem et salutem hominum ef-*
 „*ficiendam? Omnino ad haec, quorum magna est*
 „*evidentia, nihil est, quod reponi possit. — Porro*
 „*autem, nec eo tempore, quo Jesus inter homines*
 „*ageret, nomen υἱοῦ a doctoribus et magis intelligen-*
 „*tibus Judaeis pro ἰσοδυναμοῦντι τοῦ Χριστοῦ esse*
 „*habitum, luculenter patet ex Jo. V: 18. X: 31-36.*
 „*Idemque insuper disci potest ex βλασφημίας crimine,*
 „*Jesu a Cajapha illato, quum affirmasset interroga-*

tionem illam: εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ;
 „Matth. XXVI: 63 sqq. Non enim hinc clarum est
 „ipsum Cajapham appellationem *Filii Dei* non acce-
 „pisse ut nomen officii deque Messia rege intellexis-
 „se, sed vel maxime habuisse *Dei* synonymum? Enim-
 „vero is solus ex Judaeorum disciplina βλασφημίας
 „reus ducebatur, qui se Deo equiparasset: id quod
 „aperte docent Il. Marc. II: 5-7 et Jo. X: 33.” Item
 „doct. Donker (Curtius 1). „A vero aberrare” in-
 „quit „mihi persuadeo eos, qui denominationem του
 „υἱου του θεου pro ἰσοδυναμουντι cum Χριστου seu
 „βασιλειωσ nominibus, habent: quod tamen permultis
 „hodie placere video. A quibus vero interpretibus
 „recedendum esse, equidem existimo, ita statuens;
 „servatorem nostrum hoc nomine in S. Litt. compel-
 „lari, propter naturam, qua antequam in hunc mun-
 „dum veniret, quin et ante jacta mundi fundamenta,
 „exstiterit, divinam. In hanc autem, ut breviter hoc
 „addam, inducor opinionem, tum adjunctis του ιδιου,
 „μονογενοῦς, πρωτοτοκου, cet., tum consideratione op-
 „positarum dictionum του υἱου του ανθρωπου et του
 „θεου, tum ex iis, quae saepissime huic Jesu com-
 „pellationi adjunguntur, ita ut frigida sit oratio, nisi
 „de natura vere divina interpreteris, ut inter alia res
 „est cum loco illustri Jo. III: 16 —, tum inde, quod
 „Judaei βλασφημίας accusarint Jesum, quum se του
 „υἱου του θεου dixerat, Joh. V: 18, tum denique con-
 „sideratione eorum locorum, in quibus Χριστου et

1) Spec. Hermen. Theol. de Apocalypsi ab indole, doctrina et scri-
 bendi genere Joh. Ap. non abhorrente. Trai. Bat. 1790, p. 51 sqq.

„*νίου του θεου* denominationes ita distinguuntur, ut
 „eadem utrique significatio tribui nullo modo pos-
 „sit. 1 Joh. I: 3. III: 23. V: 20. — I: 7. In his
 „enim locis *του χριστου* denominatio ab altera *του νίου*
 „manifeste distinguitur, ita ut ipse Johannes satis
 „idoneus sit verborum suorum interpres.” Nec non
 C. F. A. Fritzschi¹⁾, ne plures laudem: „quum
 „Paulo” inquit „Jesus Messias fuerit natura augusti-
 „or, divinis virtutibus ornata, cum Deo ab aeterno
 „intimo vinculo nexa, mundi opifex, ad homines ad
 „generis humani salutem procurandam, demissa, de-
 „nique in coelum rursus recepta (Phil. II: 6 sq.
 „Col. I: 15 sq.) haud scio an ei *ὁ νιός τοῦ θεοῦ*,
 „numen augustum cui cum Deo arctissima conjunctio
 „intercedat, significet. — Nisi fallor, formula *ὁ θεός*
 „*καὶ πατήρ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ* (Rom.
 „XV: 6. 2 Cor. I: 3. XI: 31. Ephes. I: 3 Col. I: 3)
 „non quo sensu nos numen div. *Deum et patrem*
 „*nostrum* vocamus, accipienda est, sed numen div.
 „declarat, quatenus cum eo intime et singulari modo
 „conjunctus erat Jesus, *Dei filius* sensu paullino. Cf.
 „Joh. XX: 17 *ἀναβαίνω πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ*
 „*πατέρα ὑμῶν, καὶ θεὸν μου καὶ θεὸν ὑμῶν*, i. e. ad-
 „scendo ad eum, qui alio sensu meus, alio vester est
 „*Deus et Pater.*” Quibus argumentis unum addere
 juvat, quod neglectum plane esse a viris dd. miror,
 ductum illud ex fine Evangelii Joannei C. XX: 31,
 collato cum totius Evangelii argumento, maxime cum
 ejus initio. Scilicet ad finem Apostolus declarat, hoc

1) In Comm. in Pauli ad Rom. Ep. ad C. I: 3. tom. I, p. 8.

in scribendo sibi fuisse propositum, *ἵνα πιστευθήτε, ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστός, ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἵνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχητε ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ.* In ipso autem Evangelio, praesertim in initio, quam magnificentissime de Eo locutus fuerat: *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν. Πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν, ὁ γέγονεν. Ἐν αὐτῷ ζωὴ ἦν, καὶ ἡ ζωὴ ἦν τὸ φῶς τῶν ἀνθρώπων. — Ἐν τῷ κόσμῳ ἦν, καὶ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ ἐγένετο. — Καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο, καὶ ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καὶ ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρός, πλήρης χάριτος καὶ ἀληθείας. -- Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε· ὁ μονογενὴς υἱὸς, ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ πατρὸς, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο 1).* Quodsi igitur ὁ Χριστός atque ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ pro appellationibus unius ejusdemque significationis et vis habendae essent, Joannes ex praemissis minus duxisset, quam ex iis duci possit ac debeat. Magnificae illae, quas dederat, τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ descriptiones, quam disertissime docent, voluisse eum, ut lectores Hospitorem non modo pro *Christo*, verum etiam pro divinae naturae socio haberent, atque adeo hanc τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ appellationem ad sublimiorem, ad divinam Christi naturam esse referendam. Quae cum ita sint, contendimus, singularem prorsus vim *Patris* nomini, quo Jesus, de cruce pendens, Deum appellavit, esse tribuendam, Eumque, ita Deum appellantem, se ipsum *Dei Filium*, *intime ac singulari ratione*

1) Cap. I: 1-4, 10, 14, 18.

cum Deo junctum, divinaeque naturae socium significasse. Quod gravissimum placitum, quanti sit ad nostram consolationem atque emendationem momenti, mox videbimus. Jam hoc unum monere restat, ut omnem publicam Ejus vitam, ita novissima Ejus dicta ante oculos Eum nobis ponere, divinâ aequae ac humanâ naturâ gaudentem, Eumque intimae suae cum Deo conjunctionis tam sibi conscium fuisse, ut in ipso mortis articulo, eo, quo diximus, sensu, non dubitaverit *Patris* nomine Deum appellare. Ut igitur *Docetismus*, ita et *Ebjonismus*, s. *Nazorâismus* est rejiciendus 1).

§ 4.

Hominum Conservator.

Iisdem denique dictis Jesus *hominum Conservatorem* se prodidit. Quod ut pateat, agedum gravissima ea dicta denuo contemplemur. Ac primum quidem attendamus animos ad consolatorium, quod latroni dedit, responsum. Scelestâ hic patraverat facinora; namque ipso confitente, justâ factisque dignâ poenâ afficiebatur. Attamen non dubitat hisce Jesum adire precibus: *μνησθητί μου, κίριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου.* Quid autem Ille? Num negligit istius malefici preces? Num differt consolationem? Num urget ampliorem etiam peccatorum confessionem? Num deprimat magis etiam depressum hominis animum? Num dubitat eum

1) Cf. Schleiermacher, *der Christl. Gl.* I. § 22. in pr. pag. 139 sq.

erigere ac consolari? Absit! Continuo ad supplicem, quoad ejus fieri possit, se convertit, dumque Patri gratias agit pro hoc malefico, ad meliorem mentem converso, ei respondet: Ἀμὴν λέγω σοι, σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ. Ita consolandi opportunitatem, sibi datam, quam primum arripit, summis Ipse oppressus aerumnis. Ita hominum Conservatorem se praestat, nobisque conspiciendum se praebet. Quid? quod non tantum eorum miseretur, qui peccata sua profitentes, ad Eum confugiunt, ut conserventur, sed illos etiam benevolentiam suam complectitur, qui violentam morte Eum afficiunt, suisque eum conviciis consecantur. Pro his ipsis, quos servare jam non potest, precatur: Πάντες, ἄφετε; αὐτοῖς, imo hanc peccati excusationem addit: οὐ γὰρ οἶδασιν τί ποιοῦσιν. Tanto flagrabat, omnes omnino homines, atrocissimos etiam inimicos conservandi studio. Nec negligendum hac in causa est, memorabile illud Τετέλειστοι, quod in ipso mortis articulo exclamavit. Peractum enim esse opus suum declarat. At quodnam opus? Nimirum illud, quod a Patre peragendum Eius datum erat, ut mundum conservaret. Absolverat hoc jam totum, quatenus his in terris absolvi potuit et debuit. Vixerat inter homines, docuerat, Deum Patrem in se conspiciendum praebuerat, regni coelestis fundamenta jecerat, ipsam adeo mortem, jam jam moriturus, pro hominibus subisse dici poterat, atque haec omnia, ut omnes omnino homines, fidem Eius habentes, peccatorum poenis absolveret, a peccati dominio liberaret, cum Deo reconciliaret, mutuo amore junctos in unam societatem colligeret, aeternaeque vitae par-

ticipes redderet. Sed omne salutare Ejus opus uberius exponere non est hujus loci. Sufficiunt dicta ad probandum, prodidisse se Jesum ultimis suis verbis *hominum Conservatorem*.

Neque hominum Conservatorem tantum iis se prodidit; sed eadem nos dicta docent, quam sit aptissimus ad nos servandos. Rejicimus omnem argumentationem *a priori*, q. d., hac in causa olim a nonnullis Theologis adhibitam ¹⁾. Nec quaerere nos oportet, *quali nobis Sospitatore opus sit*, neque *a priori* ad hanc quaestionem possumus respondere ²⁾. Sed *a posteriori*, ut ajunt, ex iis, quae in Jesu Christo conspicimus, efficere licet, quam sit aptissimus ad nos servandos. Jam vero, ut reliqua Ejus vita, ita et ultima Ejus dicta, quod vidimus, ante oculos Eum nobis ponunt, ut divinâ aequae ac humanâ eâque sanctâ naturâ gaudentem. Quod cum ita sit, haec ipsa dicta nos docent, quod docere ea monuimus. „Etenim *primum* „cum *humanâ* aequae ac divinâ naturâ gauderet, obambulare potuit inter homines, ad exponenda ea, quae „de Deo scire nostra interesset (Joan. I: 18); pietatis „virtutisque humanae exemplum nobis praebere (Joan.

1) Vid. *Catech. Heid.* Q. 12-17.

2) Cf. Augustini *Confess.* L. X. C. 43. Opp. t. I. p. I. p. 327 sq. et Calvin. *Instit. Rel. Chr.* L. II. C. XII. § 1. qui et alia et haec monet: „De necessitate“ (Servatorem nostram esse et Deum et hominem) „si quaeritur, non simplex quidem, ut vulgo loquuntur, vel „absoluta fuit, sed manavit ex coelesti decreto, unde pendebat hominum salus. Caeterum, quod nobis optimum erat, statuit clementissimus Pater.“ caet.

„XIII: 15, 34^b. 1 Petr. II: 21); easdem, quibus no-
 „stra obnoxia est natura, infirmitates miseriasque
 „experiri (Hebr. II: 17, 18. IV: 15, 16) ipsi adeo
 „morti subjici (Hebr. II: 14) nobisque dux evadere
 „ad sempiternam beatitudinem, (Hebr. II: 10). Quid?
 „quod arcissima jam cum Eo nobis intercedit neces-
 „situs, adeo ut non erubescat fratres nos appellare
 „(Joan. XX: 17. Hebr. II: 11) nostramque naturam
 „ad summum sanctitatis et felicitatis fastigium evectam
 „videamus, quod destinatum nobis sit et ad quod
 „escendere nos oporteat (Rom. VIII: 29. Hebr. II: 6-9).
 „Quae quantopere conferant ad nostram consolationem
 „et emendationem, quis est qui non perspiciat? —
 „Deinde, cum humanâ naturâ, eâque *integrâ* et *sanctâ*
 „ganderet, exemplum dare nobis potuit, pietatis vir-
 „tutisque humanâe perfectum, omnibusque numeris
 „absolutum (1 Petr. II: 21-23), atque adeo naturam
 „humanam in se conspiciendam praebere, non qualem
 „eam hodie *tum* in nobismet ipsis, *tum* in caeteris
 „omnibus naturae nostrae sociis conspiciamus, corru-
 „ptam vitiisque inquinatam; sed qualem Deus eam
 „ab initio formavit integram et sanctam ¹⁾. Potuit
 „sic porro, cum ipse mortis necessitati non subjectus
 „esset, nostro loco pati et mori (Rom. VIII: 3, 4.
 „2 Cor. V: 21. 1 Petr. I: 18, 19. III: 18); semper
 „et ubique Deo Patri placere (Joan. VIII: 29.
 „XVII: 4); nostram apud Eum causam agere (1 Joan.
 „II: 1. Hebr. VII: 26) et cum divinâ naturâ arcis-
 „sime jungi. — *Denique*, quum divinâ aequè ac hu-

1) Cf. v. Heusde, *Init. Philos. Plat.* I. p. 84 sq.

„manâ gauderet naturâ, sui juris erat, vitaeque suae
 „deponendae facultatem habebat (Joan. X: 17, 18);
 „omnium optime Patris consilia exponere potuit, (Joan.
 „I: 18. III: 12, 13, 32, 34); imo ipsum Patrem, quoad
 „ejus fieri posset, conspiciendum nobis praebere, atque
 „exemplum exhibere, in quo, veluti in speculo, divi-
 „nas virtutes, humanae naturae impressas, suspicia-
 „mus, quodque imitari nos oporteat, ut, quae summa
 „hominis perfectio est, Deo similes evadamus ¹⁾,
 „(Joan. XIV: 7-9. 2 Cor. III: 18. IV: 6. 2 Petr. I: 4)
 „tandemque divinis scientiae, sapientiae, potentiae,
 „benevolentiae virtutibus gaudens, nos penitus cogno-
 „scere, regere, a peccati mortisque dominio liberare,
 „justumque de nobis iudicium ferre potest, (Joan.
 „II: 25. V: 22 sqq. VIII: 35, 36. Hebr. I: 1-3) ²⁾.
 Imo vero, nisi Deum in Christo contemplamur,
 periculum est, ne vel ad *Idealismum* vel ad *Pantheis-*
um prolabamur. Quae cum ita sint, non sine causa
dogmaticum etiam *momentum* ultimis Jesu dictis nos
 tribuisse arbitramur.

1) Cf. Doct. S. K. Thoden van Velsen, *Comm. de hominis cum Deo similitudine*, in primis Pars post., disquisitionem continens, qua ad divinam pertinet Christi naturam. Gron. 1835, 37, et censur hujus Comm., quam dedit cl. L. G. Pareau in Diario *Waark. in liefde* 1838. p. I. pag. 141-176. Vid. et Calv. ad Joan. I: 18, et ad Matth I: 23.

2) Verba sunt Patris mei, quae habeantur in ejus *Theol. Dogm.* ms P. III. C. II. S. II. § 6.

CAPUT II.

*Quid exhibeant novissima Jesu dicta, ad reliquas
Theologiae Dogmaticae partes pertinens.*

Haud sine causa momentum *dogmaticum* ultimis Christi dictis nos tribuisse, magis etiam apparebit, si viderimus, quid ea exhibeant ad reliquas Theologiae Dogmaticae partes pertinens. Qua in disquisitione ita versabimur, ut primum *Theologiae* proprie sic dictae, deinde *Anthropologiae*, porro *Soteriologiae*, denique *Eschatologiae* rationem habeamus.

§ 1.

Theologia proprie sic dicta.

Monere vix opus est, nos Theologiam proprie sic dictam dicentes, eam Dogmatices partem intelligere, quae *de Deo* agit (*τὸν λόγον περὶ τοῦ Θεοῦ*) ¹⁾. Neque est, quod de hujus placiti gravitate dicamus. Principem enim illud in Theologia dogmatica locum tenere, nemo facile negabit. Quid? si Dei cognitio omnis religionis principium dicendum sit et fundamentum, nonne in doctiore universae religionis doctrinae expositione, a *Theologia*, quam significavimus, est ordiendum? ²⁾. Sed hisce missis, jam videamus, quid de Deo nos doceant ultima Conservatoris, de cruce pen-

1) Vid. Hase *Hutt. Red.* Ed. 6. p. 13 sq. in annot.

2) Cf. Calv. *Inst. relig. Christ.* Lib. I. Cap. I. § 1-3.

dentis verba. Primum *esse* Deum, recte ex iis efficitur. Namque ter Deum invocat, precibus ad Eum missis, semel *Dei sui*, bis *Patris* nomine Eum appellans. Deinde eadem dicta haud obscure docent, *unum* esse Deum, ut adeo Christus moribundus confirmasse dici possit gravissimum hoc de *Deo uno* placitum, quod et populares Ejus profitebantur, et Ipse antea professus fuerat ¹⁾. Quodsi porro quaeritur, quo sensu unus ille Deus *esse* dicendus sit, utrum *subjectivo* q. d., an *objectivo* ²⁾, novissima Christi dicta diserte respondent, cogitasse Eum Deum, ut *naturam a mundo, hominisque spiritu diversam, at humanas tamen res benigne sancteque curantem*. Itaque, auctore Jesu Christo, Dei legato et Filio, unico nostro Magistro ³⁾, qui affirmare potuit *ὁ οἶδαμεν, λαλοῦμεν, καὶ ὁ ἐωράκαμεν, μαρτυροῦμεν — ἡ ἐμὴ διδασχὴ οὐκ ἔστιν ἐμὴ, ἀλλὰ τοῦ πέμψαντός με* ⁴⁾, quique eandem, quam publice vivens exposuerat, doctrinam, in ipso etiam mortis articulo, professus est, Eo, inquam, auctore, non *Atheismi* tantummodo, sed et *Pantheismi* ac *Deismi* q. d. errores rejiciendi sunt. De *Atheismo* non est, quod dicam; sed de *Pantheismo* ac *Deismo* verbo monendum est. *Pantheismus*, „quo „dogmate,” recte monente Clarissio ⁵⁾, „vix ullus,

1) Jan. XVII: 3.

2) Cf. Dr. Staudenmayer, *Kritik der Vorlesungen Hegels über die Beweise von Daseyn Gottes*, in *Jahrbücher für Theol. u. Chr. Philos.*, herausgeg. von Kuhn, Locherer u. Staudenmayer, Giessen 1836, Vol. VII. pag. 251-359.

3) Vid. Matth. XVII: 5. XXIII: 8.

4) Joan. III: 11. VII: 16.

5) *Encycl. Theol.* epit. § 82. p. 414. a. 15. ed. 2.

„si ab *Atheismo*, cui proxime adstat, discesseris, alius „error est capitalior” 1), ab aliis aliter describitur. Hasius ita cum definit, ut sit *ea persuasio, qua numinis et hominis religiosi conscientia commiscetur* 2). *Deismus* ille error dicitur, quo intima arctissimaque necessitudo, quae Deo cum mundo adspectabili atque intelligibili intercedit, tollitur, quo Numen supremum non tantum discernitur a mundo, sed prorsus ab eo veluti avellitur, rerumque universitatem, quam procreavit, jam sibi relinquere statuitur, nullam Ipse in conservandâ eâ regendâque adhibens efficacitatem. Utrique igitur errori ultima Christi dicta quam maxime repugnare, quis est qui non videat? 3). Ille

1) Vid. quae de *Pantheismi* ratione praeclare scripsit Cl. Hase in l. *Hutt. Kod.* ed. 6, p. 52, ubi inter alia haec habet: »Wenn Pantheismus nicht für die Meinung gehalten wird, dass alles in der Welt »Gott sey, welcher Einfall schwerlich einem Philosophen angehört, »sdn., wie diess wenigstens allein Bedeutung hat für die Dgmk., die »Lehre, dass das rel. Bwsts. des Menschen gleich sey dem Seyn Gottes im Menschen o. dem göttl. Sbstbw.: so ist jene Ph.“ (intelligit *Hegelianam*; adde et *Krausianam*, secundum ea, quae de hac philos. nuperrime scripsit cl. Scholten in Tract. *Over het Godsbegrip van Krause*) »allerdings pantheistisch, die höchste Rel. ist ihr daher das Aufgeben des individuellen Bwsts., als des Scheins u. der »Sünde, um in das Sbstbw. Gottes zurückkehrend unendliche Freih. »u. Seligk. zu gewinnen. In dieser panth. Richtung scheinbar nahe, »doch wesentlich entgegengesetzt dem Xthume, das eine Vereinigung »des Menschen mit Gott durch die Gesinnung, keine Vermischung »des Seyns bezweckt, u. insbes. der ev. K. welche durch das vorherrschende Bwsts. der Sünde das menschl. u. göttl. Bwsts. unterschieden treunt: war sie dennoch wichtig für die Dgmk.“ caett. Cf. omnino Twesten, *Vorles. u. die Dogm.* P. II. S. I. p. 15 sqq.

2) l. l. p. 128.

3) Vidd. quae ad *Pantheismi* errorem refutandum, praeclare scri-

enim *precatur* Deum; sed in *Pantheismo* nullus dari precibus locus potest. Ille *precatur*, ut Deus ipsi *adsit*, ac peccantibus delicta condonet, atque adeo hos *non puniat*; quorum neutrum neque in *Pantheismum*, neque in *Deismum* cadere potest. Ille latroni *promittit*, fore eum cum Ipso in *Paradiso*, suumque Ipse spiritum Patri commendat; sed animorum immortalitas, vitaque post corporis mortem futura, quâ beati cum conscientia sunt fruituri, cum *Pantheismo* consistere nequeunt. Contra vero gravissima Jesu moribundi verba *Theismum* ponunt, qui, monente Hasio, *ea est persuasio, qua hominis ad Deum ratio quaedam religiosa statuitur, ut personae ad personam, neque umquam altera alteri immisceatur* ¹⁾. Appellat enim Deum, *suum Deum*, Patremque; implorat Ejus auxilium; pro delinquentibus apud Eum intercedit, suumque spiritum Patris curae committit: quae luce clarius ostendunt, persuasissimum Ei fuisse de Deo, non modo a mundo spirituque humano diverso, sed curante etiam res humanas, sed favente suis cultoribus, sed preces eorum exaudiente, sed suum cuique pro meritis retribuente. Verum enimvero haec paulo accuratius et copiosius sunt exponenda, ut appareat, *qualem* Deum novissima Jesu, quae tractamus, verba

psit J. J. v. Oosterzee, *Leven v. J.*, p. 208 sqq. Cf. quos ibi citat scriptores H. Schmidt, *Voorl. over Wijsbeg.* edd. a F. C. de Greuve, II. p. 309 sq. Tholuck, *Weis des Zweiflers*, p. 180-184 et *De wereldevergoding of het Pantheisme d. dagen*, Amersf. 1844. collatâ hujus libri justo acerbioris censura: *Het Panth. onzer dagen, in z. oorsprong, aard en beteek. beschouwd door een Christen.* Utr. 1846.

1) l. l. p. 127.

informent. Informant autem Eum ut *benignissimum*; namque spiritum suum Patri commendans, ponit Christus, suorum curam gerere Deum; latroni *Paradisi* beatitudinem promittens, ponit, Deum fidem Conservatori, ab Ipso dato, habentibus, suaque peccata dolentibus, condonare, eosque aeterna felicitate beare; pro cunctis denique inimicis supplex apud Patrem intercedens, ponit, Deum omnibus omnino bene velle, et ad peccata condonanda proclivem esse. Eadem autem Christi dicta non tantum ut benignissimum, sed etiam ut *sanctum justumque* Deum nobis ante oculos ponunt. Apparet hoc ex ultima Jesu voce, quae cum proxime praecedente arctissime juncta est cogitanda, ita ut, peracto opere, jam cum plena animi fiducia spiritum suum Patri committere potuerit; quippe quod doceat, remunerari Deum mandata Ejus exsequentes. Eâdem prorsus ratione antea precatus fuerat: *Ἐγὼ σε ἐδόξασα ἐπὶ τῆς γῆς, τὸ ἔργον ἐτελείωσα, ὃ δέδωκάς μοι, ἵνα ποιήσω. Καὶ νῦν δόξασόν με, σὺ πάτερ, παρὰ σεντῶ, τῇ δόξῃ, ἣ εἶχον, πρὸ τοῦ τὸν κόσμον εἶναι, παρὰ σοί* ¹⁾). Apparet itidem ex precibus, quas pro inimicis fudit; nam peccatorum veniam, poenarumque immunitatem a Deo pro iis implorat, suasque preces urget, additâ excusatione, quâ delictorum atrocitas culpaque magnitudo diminuerentur, e quibus recte efficitur, Deum hominum actiones animadvertere, peccantesque punire, at ita tamen punire, ut culpa ratione habita, pro sanctitate sua et justitia, suum cuique tribuat. — Est igitur, docen-

1) Joan. C. XVII: 4, 5.

tibus ultimis Christi de cruce pendentis dictis, Deus benignissimus, clementissimus, ad condonandum proclivis, omnibus omnino bene cupiens; sed idem tamen sanctissimus etiam et justus. Vult omnium salutem, at ita vult, ut non nisi iis condonet, qui Sospitatori fidem habeant, suaeque peccata dolentes, ad meliorem mentem convertantur ¹⁾. — Quanti autem harum virtutum divinarum cognitio sit momenti, ad rectam Dei venerationem, mutuamque in animis nostris amorem excitandum alendumque; quanti ad consolationem nostram atque ad emendationem, quis est qui non intelligat ac persentiscat?

§ 2.

Anthropologia.

Sed non tantum ad Deum, verum etiam ad *hominem* cognoscendum nonnulla exhibent ultima Jesu dicta. Est autem hominis cognitio *tum* arctissime juncta cum Dei cognitione ²⁾, *tum* perquam necessaria, quod posterius antiqui jam viderunt Philosophi; unde praeclarum illud: *γνώθι σεαυτὸν* semper in ore habebant ³⁾. Videamus igitur, quid e laudatis Christi

1) Praeclare Twesten l. l. II. 1. p. 50: »Die vollkommenste Offenbarung der göttlichen Gnade erblicken wir in der christlichen »Heilsanstalt; doch Keinesweges von der Gerechtigkeit getrennt (wie »auch nicht denkbar ist;) sie ist eben so wohl eine ἐνδειξις τῆς δικαιο- »σύνης (Rom. III: 25, 26) als eine ἐπιφανεία τῆς χρηστότητος καὶ τῆς »φιλανθρωπίας τοῦ θεοῦ (Tit. III. 4).»

2) Cf. Calv. *Instit.* L. I. C. I. § 1, 2.

3) Leg. omnino Heusdii *Init. philos. Platon.* et lib. inscr. *De So-*

verbis jure effici possit, ad humanae naturae cognitionem faciens. Quaesitum est olim, et etiam nunc quaeritur, utrum homo *duabus*, an *tribus* partibus constet. Posterius jam Isidorus *Gnosticus*, Basilidis fil., uti et *Manichaei* contenderunt, *πνεῦμα* *animum bonum*, lucis radium, e pleromate oriundum, *ψυχήν* *animum malum*, *Demiurgi* opus habentes. E Patribus Ecclesiae hanc *Trichotomiam* propugnarunt *Justinus Martyr*, *Tatianus*, *Irenaeus*, nec non *Alexandrini*, *Clemens* et *Origenes*, piis tantum *πνεῦμα*, caeteris non nisi *ψυχήν* et *σῶμα* tribuentes. Contra Patres Latini, nominatim *Tertullianus*, *Augustinus*, alii alteram amplexi sunt sententiam. Estque ea distinctio inter *animam* et *spiritum* medio aevo a *Graecis* quoque rejecta. At nostro tempore haec *Trichotomia* a nonnullis iterum exponi coepta est et propugnari, adductis maxime dictis *Paulinis*, quae habentur 1 *Thess.* V: 23. *Hebr.* IV: 12¹⁾. Sed in hanc quaestionem inquirere jam non possumus. Nos hoc loco tantummodo quaerimus, quid e novissimis *Christi* dictis effici possit ac debeat, ad hanc rem pertinens. Quodsi igitur haec dicta consideremus, fatendum est, *Jesum*

cratische School, in pr. T. II. p. 151-226. — Cf. etiam *Calv.* I. I. Lib. II. C. I. § 1-3.

1) Vid. *Olshausen de trichotomia hum. naturae N. F. SS. recepta*, in ejus *Opp. Theoll.* p. 143 sqq. Eiusdem *Comm. in Ep. ad Rom.* p. 261 sqq. *Dähne, Paulin. Lehrbegr.* p. 61 sqq. *Stirm, Anthropologisch-exegetische Untersuchungen*, in *Tüb. Zeitschr. für Theol.*, 1834 p. 3. p. 1 sqq. *Klaiber, die neutestam. Lehre von d. Sünde und Erlösung*, 1836, p. 22. II. ab *Haustedt*, qui ipse hanc sententiam propugnat in *Pelt, Theol. Mitarb.* 1838, P. III. p. 12. n. 11 all. Cf. *Bretschneider, Dogm.* I. § 113. p. m. 802 sq.

isti *Trichotomiae* minime favisse. Contra vero *tum* ex praeclaro, quod latroni supplici dedit, responso, *tum* e precibus, quibus spiritum suum Patris curae commisit, recte duci videtur, cogitasse Eum hominem, ex *corpore* et *animo* constantem. — Porro de *animo* haec Christi dicta quam disertissime nos docent, superstitem illum manere post corporis mortem, ac proin immortalem esse. Recte igitur Calvinus, *tum* de promissione latroni data: „Hinc colligimus,” inquit, „animas ubi a corporibus migrarunt, superstites vivere; alioqui lusoria esset promissio Christi, quam „etiam jurejurando confirmat,” *tum* ad ultimas Jesu preces haec animadvertit: „quisquis in Christo credet „non efflabit in aërem animam moriens, sed ad fidelem „depositarium confugiet, qui tuto conservat, quidquid „sibi traditum est a Patre.” Quanti autem hoc placitum de animi nostri immortalitate, cui tota Jesu doctrina, omnesque Ejus actiones innituntur, momenti sit, non est, quod dicamus. — Alia restant monenda. Scilicet ex hisce Sospitatoris dictis efficere licet, quanti Ille hominem fecerit, faciatque; nam precatur Deum pro hominibus, ut conserventur, gaudetque magnopere in mediis suis perpeccionibus de homine, ad meliorem mentem converso; unde concludere possumus ad summam, qua, iudice ipso Dei filio, natura humana gaudeat, praestantiam. Quid? quod haec Jesu verba hominem nobis ante oculos ponunt, non qualis *sit*, peccato inquinatus vitiisque deditus, sed qualis *vere* sit et ab initio *fuertit*. Etenim, quod Cicero jam monuit¹⁾,

1) *Tusc. Quaest.* L. I. C. 14.

„dubitandum non est, quin specimen naturae capi
 „debeat ex optima quaque natura.” Veram igitur
 naturae nostrae indolem et praestantiam, summumque
 perfectionis gradum, ad quem escendere homo possit,
 conspiciendum praebent. — Ast eadem dicta nos do-
 cent, praestantissimam illam naturam ad atrocissima
 facinora prolabi posse. Simul tamen nos monent, non
 omnia peccata esse ejusdem generis; namque hanc,
 precibus, pro inimicis fisis, Conservator addit excu-
 sationem: οὐ γὰρ οἶδασι τί ποιοῦσι unde patet, reji-
 ciendam esse eorum sententiam, qui statuunt, omnia
 peccata esse aequalia ¹⁾. Alia enim cum conscientia et
 consulto, alia ab insciis atque inconsiderate patrantur:
 quorum illis major, his minor culpa est statuenda.

§ 3.

Soteriologia.

Progredimur ad aliam Theologiae dogmaticae par-
 tem, quam *Soteriologiam* (τὸν λόγον περὶ τῆς σωτηρίας)
 nonnulli dixerunt, ut videamus, quid ultima Christi
 dicta contineant, ad eam pertinens. Describitur autem
 ab aliis aliter: unde plus minusve ad eam referri solet.
 Clarisse e. c. „Soteriologia,” inquit, „versatur,
 „partim, in tractandis iis, quae ad consilium Dei de
 „collapsis rebus humanis instaurandis tam generale,
 „quam speciale (*Praedestinationem*) pertinent; partim,
 „in felicitatis, a Christo recuperatae, partibus de-

2) Ita Stoici. Vid. Cic. *Parad.* III. Ὅτι ἴσα τὰ ἀμαρτήματα καὶ ἐστὶν.

„scribendis, (quae varie quidem a variis recensentur,
 „potissimum tamen venia peccatorum, animi emenda-
 „tione, restituto favoris divini sensu et beatae immor-
 „talitatis, olim consequendae, certa spe cernuntur);
 „partim denique in indicandis adipiscendae salutis
 „conditionibus et ratione; ubi de Fide salutifera, cum
 „vera resipiscentia conjuncta, ejusque professione agi-
 „tur; item de Baptismo et sacra Coena; postremo de
 „hominum, Deum ex Christianae doctrinae praece-
 „ptis vere colentium, Societate hujusque natura, cri-
 „teriis, praerogativis, et (quod nonnulli addunt —) de
 „illis, quatenus externa est, regundae ratione” 1).
 Pareau et Hofstede de Groot *Soteriologiam* ap-
 pellari dicunt, „quia agit de humani generis, per
 „peccatum, sive a Deo aversionem miseri, vera salute,
 „posita in hoc ipso, quod ad intimam cum Deo con-
 „junctionem, id est ad verissimam religionem perdu-
 „citur” 2) et, qualis variis temporibus fuerit, breviter
 exponunt 3). Quamcunque autem definitionem praefe-
 rendam esse existimes, unicuique, ultima Christi
 dicta consideranti, patet, nonnulla iis contineri, ad
Soteriologiam referenda. Ac *primum* quidem docent,
 quid peccantibus maxime opus sit et a Deo expetendum;
deinde, qua ratione gratuito Dei favore frui possint.

Πάτερ, ἄφεσις αὐτοῖς; ita Jesum pro inimicis suis
 precantem audivimus. Peccatorum igitur veniam pro
 iis a Patre precatur. Hac iis inprimis opus erat;

1) *Encycl. Theol.* § 86. p. 435 sq.

2) *Comp. Dogm.* ed. alt. § 61. p. 110.

3) l. l. § 62. p. 112-115.

haec prae caeteris a Patre pro iis petenda erat. Quaeritur vero, quid ipse Conservator intellexerit, hanc peccatorum veniam a Patre precatus. Ad quam tamen quaestionem non difficile est respondere. Quodsi enim attendimus, *tum* ad loquendi usum, in V. T. libris obvium, quorum dicendi formula **סְלַחַת חַטָּאוֹת** vel simpliciter **סְלַחַת** ab interpretibus Alex. plerumque vertitur: *ἄφεσις ἁμαρτιῶν*, vel *ἴλασμος* ¹⁾, *tum* ad ipsius Christi dicendi rationem ²⁾, ne de Apostolis dicam, *tum* vero etiam ad ipsorum peccantium, divino favore destitutorum, et peccatorum poenis obnoxiorum, conditionem, luce clarius apparet, verbis *ἄφεξ αὐτοῖς* petiisse Jesum *poenarum immunitatem, favorisque divini recuperationem* ³⁾. Quicumque autem hanc peccatorum veniam adeptus est, is beatâ etiam vitâ, post mortem futurâ, fruatur necesse est: quod promissio docet, quam Conservatorem latroni dedisse vidimus; qua de re deinceps monendum est.

Sed exhibent etiam Christi dicta, ad *rationem*, qua Dei favorem recuperemus, poenarumque immunitatem nanciscamur, spectantia. Attendamus modo ad praeclarum Ejus dictum, qua latroni supplici aeternam pollicitus est beatitudinem, junctum illud cum hujus

1) Vid. Ps. CXXX. (τοῖς δ CXXIX.) 4. XXXII. 1, 2. ubi habetur **נִשְׁחַח** ap. τοὺς δ ἀφίημι. Deut. XXIX. 20. (Hebr. vs. 19) ubi occurrit **סְלַחַת** ap. τοὺς δ εὐίλατσειν.

2) Vid. Matth. IX. 2. Marc. III. 28, 29. Matth. VI. 12. coll. vs. 14, 15. XVIII. 23-35, coll. vs. 21, 22.

3) Cf. Patris mei *Disput.* quam Soc. Hag. praemio ornavit, in hujus *Opp.* a. 1835, p. 61 sqq.

confessione, precibusque. Quo tandem modo hic desideratam nactus est salutem? vel ut cum Calvino loquamur: „quibus clavibus latroni aperta fuit regni „coelorum janua?“ Respondemus cum eodem, — „*poenitentia* et *fide* contentus est Christus, ut ad se „venientem ultro excipiat” 1). Profecto utramque summa cum admiratione in eo suspicimus. Intima affectus est *poenitentia*. Dolet peccata sua; confitetur ea sincere, adstante et audiente magna hominum multitudine; poenam, quam luit, justam esse agnovit, et, cum se ipse scelerisque socium condemnat, Jesu innocentiam celebrat. Οὐδὲ φοβῆναι σὺ τὸν θεόν, inquit, ὅτι ἐν τῷ αὐτῷ κρίματι εἶ; καὶ ἡμεῖς μὲν δίκαιοι; ἄξια γὰρ, ὧν ἐπράξαμεν, ἀπολαμβάνομεν· οὗτος δὲ οὐδὲν ἄτοπον ἐπράξε. Neque haec profitetur ad captandam Jesu, cruci scilicet affixi, benevolentiam; sed *timore Dei*, quem Dominum suum ac Judicem agnoscebat, ductus: quod ex ipsis ejus verbis apparet. Veram igitur sinceramque agebat poenitentiam; quippe quae posita sit in dolore propter peccata, quae commisimus, in eorum confessione, atque inde orto studio sincero, divinis praeceptis obtemperandi. Ejusmodi vero poenitentiam agere non potuisset, nisi *fide* etiam, in Deo Ejusque Filio reposita, ductus fuisset 2). Fidem autem eum habuisse Jesu Christo apparet; nam supplicibus hisce verbis Eum adit: *μνησθητί μου, κύριε, ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου*. Dominum ergo suum

1) Vid. Calv. ad Luc. XXIII. 43.

2) De quaest. utrum *fides*, an *μετανοία* praecedere debeat, vid. Calv. ad Joan. I. 13.

ac Conservatorem Eum habet et agnoscit; ab Eo solo omnem suam salutem petit et exspectat; in Eo omnem suam fiduciam reponit ¹⁾. — Jam vero, hisce cognitis, beatæ secum vitæ socium eum fore Christus declarat. Unde certo certius apparet, ex Ipsius Servatoris sententia, *poenitentiam* ac *fidem* requiri in eo, qui, peccato deditus, poenarum immunitatem æternamque salutem, quam Deus per Filium suum procurat, acquirere velit. Simul vero exinde apparet, quid statuendum sit de *Pontificiorum* sententia, bonis operibus, et quibus?, vim *meritoriam* tribuentium, et quantopere laudandi sint rerum ss. Instauratores, quum divinam gratiam, fide acquirendam, ex Christi Apostolorumque institutione, suæque ipsi indigentiae sensu ducti, iterum exposuerint et prædicaverint ²⁾.

§ 4.

Eschatologia.

Denique ultima Christi dicta nonnulla exhibent, ad eam Theologiæ dogmaticæ partem pertinentia, quæ *Eschatologia* dici solet. In primis autem, imo unice fere hîc in censum venit, dulcissima illa pro-

1) Fidei indoles ab aliis aliter describitur. Equidem adhuc meliorem non novi descriptionem, quam quæ exhibetur in *Cat. Heid.* qu. 21. — Cf. P. v. d. Willigen, *Verv. op de — Verh. over het eigentl. wezen d. Christ.* p. 5-40. Hase, *Dogm.* § 108, p. 183.

2) Vidd. et alii, et Schleierm. qui l. l. l. § 141. p. 96: »Es giebt,“ inquit, »keine andere Art, an der christlicher Gemeinschaft »Antheil zu erhalten, als durch den Glauben an Jesum als den Erlöser.“

missio, qua Conservator latronem, ad meliorem mentem conversum, est consolatus. Namque eâ docemur, non tantum, (quod ex ultima etiam Jesu voce, qua spiritum suum Patri commendavit, recte ducitur, et de quo antea jam vidimus), superstitem manere post corporis mortem animum, verum etiam, in qua conditione ille in vita futura sit versaturus, et a quo inde tempore beata ejus conditio sit inceptura. Etenim, quum Christus latroni polliceatur, eum cum Ipso fore in *Paradiso*, luculenter indicat, eum, post corporis mortem summam adepturum esse felicitatem; nam *Paradisi* nomine, quum locum intelligerent *Judaei*, nullis non deliciis affluentem, patet, promissionem commorationis in *Paradiso* significare beatissimam animi conditionem. Porro addit Christus, latronem fore *cum Ipso* in *Paradiso*: unde recte colligitur, futurum esse beatis laetum ét cum ipso Christo, perenni verae salutis fonte, ét mutuum inter se consortium. Quando autem latro promissam beatitudinem nactus esset? Utrum *continuo* post mortem, an vero post aliquod tempus, vel ultimi demum judicii die? Fuere, qui statuerent, animos, a corpore sejunctos usque ad extremum judicium, a Christo habendum, sui inscios dormire; sed huic opinioni Conservatoris promissio, latroni facta, prorsus repugnat; neque est, quod in refellenda ea immoremur; quippe quae jamdudum refutata sit et explosa ¹⁾. Sunt

1) Vid. P. v. d. Willigen, *Naauwkeurig onderzoek naar de leer des Bijbels, aangaande den staat der zielen tusschen den dood en de wederopstanding der ligchamen*, in *Opp. Soc. Hag.* a. 1811.

etiam, qui arbitrentur, piorum animos in certo quodam loco, quem *Purgatorium* dicunt, expiandi causa, versari, antequam in coelestes transferuntur sedes, de quo *Pontificiorum* commento paulo accuratius videamus. Scilicet nonnulli jam Patres Ecclesiae saec. 2 et 3, in primis Clemens *Alex.* et Origenes credebant, vita terrestri defunctos, ad peccata expianda, suppliciis, et igne quidem purgatorio affectum iri. Augustinus statuebat, eos, qui, licet fidem Deo Christoque habuissent, ac bene facta patrassent, nimio tamen rerum terrestrium amore duci se passi essent, sempiternis quidem poenis liberatum iri, at non nisi, postquam per aliquod tempus cruciati essent, non expiandorum quidem peccatorum causa, sed ex dolore amissorum hujus vitae bonorum. Hanc opinionem saec. 6 Gregorius *Magnus* auctoritate sua propagavit, novisque ornavit additamentis. Deinde magis etiam saec. 7 et 8 invaluit; ita ut *Ecclesia Romano-Catholica* hoc commentum suum fecerit, atque in libris suis *Symbolicis*, ut dogma, ab Ecclesia receptum, professa fuerit. Ita in *Decretis Conc. Trid.* Sess. VI. in loco, qui est de *justificatione*, Cap. XXX. — „Si quis,” inquit, „post acceptam justificationis gratiam, cuilibet „peccatori poenitenti, ita culpam remitti, et reatum „aeternae poenae deleri dixerit, ut nullus remaneat reatus poenae temporalis exsolvendae, vel in hoc saeculo, „vel in futuro in purgatorio, antequam ad regna coelorum aditus patere possit, anathema sit.” Cf. et Sess. XXII. de *Sacrificio Missae* Cap. 2 et Can. 3; in primis vero Sess. XXV. initio, ubi peculiare exstat *de purgatorio decretum*, quo Synodus Episcopis praecipit „ut sanam

„de purgatorio doctrinam a sanctis Patribus et sacris
 „Conciliis traditam, a Christi fidelibus creditam, te-
 „neri, doceri, et ubique praedicari, diligenter stu-
 „deant” caett. Ita et *Cat. Rom.* P. I. C. VI. q. 3. diserte
 affirmat: „Est purgatorius ignis, quo piorum animae
 „ad definitum tempus cruciatae expiantur, ut eis in
 „aeternam patriam ingressus patere possit, in quam
 „nihil coinquatum ingreditur,” additque: „Ac de hu-
 „jus quidem doctrinae veritate, quam et Scripturarum
 „testimoniis et Apostolica traditione confirmatam esse
 „sancta Concilia declarant, eo diligentius et saepius
 „Parocho disserendum erit, quod in ea tempora in-
 „cidimus, quibus homines sanam doctrinam non sus-
 „tinent.” Haec *Ecclesia Romano-Catholica* ¹⁾. Quid vero
 Christus? Uno veluti ictu totum illud commentum
 prosternit praeclarum Ejus responsum, latroni datum.
 Namque: ἀμὴν λέγω σοι, inquit, σήμερον μετ’ ἐμοῦ
 ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ. Affirmat igitur, intra hunc
 ipsum diem, atque adeo *continuo* post mortem, spe-
 ratâ eum beatitudine esse fruiturum. Scio equidem,
 quid afferant *Pontificii* ad infringendam argumenti vim,
 quod pro nostra sententia e Christi dicto ducimus.
 Scilicet monent, praeceunte Augustino, quem laudat
 Bellarminus ²⁾, latronem illum *martyris* loco esse
 habitum, atque ideo non in *purgatorium*, sed continuo
 in beatorum sedes translatum esse. Verum haec sen-
 tentia inanis est dicenda ac inutilis. Nullo enim nititur

1) Plura ad historiam hujus dogmatis dant tum SS. hist. dogm.,
 tum Klee *Kathol. Dogm.* T. III. p. 450-454 ed. 2.

2) In Op. saepius laud. ad l.

fundamento. Quid? quod, eâ accepta, statuendum est, omnes Martyres, hosque solos tantâ fidei pietatisque magnitudine excelluisse, ut mox ad beatorum consortium admitti potuerint. Provocant quidem, ut commentum suum tueantur, ad nonnullos locos, tum e Codice s. tum e libris *Apocryphis* (2 Macc. XII: 40) sumtos ¹⁾. Sed libris *Apocryphis* probandi vim atque auctoritatem denegamus, praesertim, si ipsius Jesu Apostolorumque doctrina eorum effatis repugnat. Quae autem e libris s. ad sententiam suam comprobendam duxerunt, haec perverse ab iis explicata sunt. Laudant Matth. XII: 32, unde efficiunt, in vitâ etiam post mortem futurâ, peccata posse remitti, atque adeo medium quendam statum inter coelum et infernos, sumendum esse ²⁾. Sed, monente jam Calvino ad l. „nullo negotio eorum calumnia refutatur. Primum „insulsi sunt, verbum *futuri saeculi* ad medium tempus torquendo, quum extremum diem notari cuivis „pateat.” — Deinde „nota est eorum distinctio, gratis „remitti peccata quoad culpam, sed poenam ac satisfactionem exigi. Jam fatentur nullam esse spem „salutis, nisi ante mortem remissa fuerit culpa. Mortuis ergo nulla remissio superest nisi poenae. Atqui „negare non audebunt, sermonem de culpa hîc haberi.” Eundem statum intermedium indicari arbitrantur, Matth. V: 25, 26. Cap. V: 22. Luc. XII: 46-48 ³⁾. Sed primo loco Conservator simili utitur,

1) Vid. Melanthonis *Ep. ad Oecolampadium* data, in *Corp. Reformatt.* ed. a Bretschneidero, Vol. I. p. 95. Klee l. l. p. 450.

2) Vid. Klee l. l. p. 448.

3) Vid. Klee, l. l. p. 448 sq.

a debitore sumto, cui creditor nihil condonare vult, ut doceat, poenarum remissionem a Deo impetrare non posse eos, qui maligno erga alios sint animo ¹⁾. E duobus posterioribus locis nihil nisi hoc duci potest, alterum peccatum altero gravius esse, et unicuique pro meritis retributum iri. Qui autem ex Apostolorum epistolis adducti a nonnullis sunt loci, Phil. II: 10. 1 Petr. III: 19, 20. 1 Cor. III: 11-15, ad comprobandum *purgatorii* commentum, hi ab ipsis prudentioribus Theologorum Romano-Catholicorum non admittuntur ²⁾. Caeterum non omnes vita defunctos neque eadem, neque plenâ continuo beatitudine fruturos esse, facile concedimus: ex quo tamen sequi negamus, quod inde ducunt *Pontificii*, placitum de *purgatorio* necessario esse accipiendum ³⁾. — Atque haec quidem dicta sunt de iis, quae ex ultimis Jesu dictis duci possint ad nonnullas *Theologiae Dogmaticae* partes illustrandas vindicandasque. Videmur nobis recte iis tribuisse *dogmaticum* etiam momentum.

1) Cf. Heringa, *Verkl. der Bergrede v. J.* ad I. Aliter Calv. ad I., cujus tamen refutatio Pontificiorum omnino legi meretur.

2) Vid. Klee I. I. p. 449, 450.

3) Vid. Klee I. I. p. 454.

P A R S IV.

(MORALIS s. PRACTICA.)

Exposito novissimorum Christi dictorum momento cum *Apologetico*, tum *Dogmatico*, restat, ut hac ultima disquisitionis nostrae parte, de momento eorum *Moralis* s. *Practico* videamus; quod optimo etiam jure iis tribui unicuique sponte in oculos incurrit: unde in exponendâ hac causâ brevioribus nobis esse licebit. Quodsi enim gravissima illa dicta paulo accuratius consideremus, patet, exhibere ea, quae vel ab omnibus singulisque Christianis, vel a sacrorum Antistitibus sint praestanda. Itaque *bipartita* sit haec nostrae disquisitionis pars necesse est; quarum altera exponet de animi sensibus ac voluntatibus, quas omnes singulique Christiani, secundum ultima Sospitatoris verba, fovere debent ac manifestare; altera de iis, quibus sacrorum Antistites gaudere oportet.

CAPUT I.

*Quid docent novissima Christi dicta de animi
sensibus ac voluntatibus, quas omnes singu-
lique Christiani fovere debent ac
manifestare?*

Quo magis ultima Conservatoris dicta contemplanur, eo magis eorum gravitatem intelligimus et persentiscimus: quod ut patuit ex explanatione momenti eorum *apologetici* et *dogmatici*, ita et palam fiet unicuique, ad momentum eorum *morale* attendenti. Videamus igitur *primum* de eo, quod ex iis jure duci possit, ad omnes singulosque Christianos pertinens. — Quis autem est, qui Christi imaginem, quam ultima Ejus verba informant, nobisque conspiciendam praebent, mente cernens, non intelligat et persentiscat, quantopere Ejus contemplatio conferat ad eos animi sensus excitandos, alendos, manifestandos, quos erga ipsum Jesum Christum fovere nos oporteat? Quis non videt, Eum, uti in omni sua vita, ita et in iis, quae de cruce pendens locutus est, *ὑπογραμμὸν* nobis reliquisse, quod imitari nos deceat? Etenim haec ipsa dicta nos docent, quo animo nos esse debeamus, *tum* erga Deum, *tum* erga naturae nostrae socios. Sponte igitur hoc Caput in *tres* dividitur paragraphos. *Prima* aget de iis animi sensibus, quos erga Jesum Christum; *altera* de iis, quos erga Deum; *tertia* denique de iis, quos erga naturae nostrae socios, fovere ac manifestare nos *Christianos* oporteat.

§ 1.

Quid docent novissima Christi dicta de animi sensibus, quos erga Ipsum fovere ac manifestare Christianos oporteat?

Ordinur ab iis animi sensibus, quos erga ipsum Jesum Christum fovere ac manifestare nos oporteat. Quod ideo hoc loco faciendum esse arbitramur, quoniam in contemplandis ipsius Jesu dictis atque imagine, quae iis informatur, versantes, non possumus non ad Illum Ipsum *primo* loco animum advertere. Itaque hoc consilio ultima Ejus dicta denuo recolamus, divinumque, quod conspiciendum praebent, simulacrum ante oculos nobis ponamus, ut exinde doceamur, quo erga Eum animo esse debeamus. Quod si facimus, *primum* quidem summâ Ejus *admiratione* ac *veneratione* imbutos nos esse debere, apparet. Quid enim? Nonne in summam abripiamur Ejus *admirationem* necesse est, quum mente cernimus sublimem illam imaginem, quae, uti antea vidimus, nulla non lucet virtute, imo divina prorsus est dicenda? Nonne hac admiratione ducti, summâ Eum *veneratione* prosequamur? Conspiciendum enim Eum dant ultima Ejus verba hominem *integrum sanctumque*, qui in tanto rerum discrimine, quanto Ille, de cruce pendens, versabatur, nulla in re delinquebat, sed purissimo erga Deum Patrem, hominesque flagrans amore, sanctitatem manifestabat, omnibus suis numeris absolutam? Quum igitur omnium temporum pios quosque homines ac

religiosos, admiratione nostra et veneratione prosequi soleamus, quo tandem animo erga Christum nos esse oportet, qui ex omnibus, quotquot umquam vixerunt, hominibus, unum se praestitit ἀναμαρτητόν? Nonne Illum singulari prosequamur admiratione et veneratione? Imo vero, quem perfectissimum hominem nobis informant ultima Ejus dicta, hunc cognoscendum etiam nobis praebent *Dei Filium*, naturae divinae socium. Nonne igitur haec ipsa Jesu dicta nos jubent majore etiam prosequi Ipsum veneratione, quam quâ quemque pium hominem colere solemus? Profecto *religiosam omnino venerationem* a nobis exigit de cruce loquens Christus. Quam cum dicimus, talem cogitamus, qualem Ipse publice vivens significavit, cum diceret: Οὐδέ γάρ ὁ Πατήρ κρίνει οὐδένα· ἀλλὰ τὴν κρίσιν πᾶσαν δέδωκε τῷ υἱῷ· ἵνα πάντες τιμῶσι τὸν υἱόν, καὶ θὼς τιμῶσι τὸν Πατέρα κ. τ. λ. ¹⁾, qualemque Ei Apostoli tribuerunt ²⁾. Quodsi *deinde* reputemus, eundem Jesum Christum, ultimis, quae de cruce pendens, protulit verbis, hominum etiam Conservatorem se significasse, qui ἀμαρτωλῶ, ad meliorem mentem converso, aperit *Paradisi* portas, cum summa veneratione, quam hanc etiam ob causam Ipsi debemus, junctum erga Eum esse debere apparet *amorem ardentissimum*. Hunc amorem jam quodammodo in nobis excitare debuit summae Ejus praestantiae contemplatio; namque si verum est hoc antiquorum dictum: *virtutem, si oculis conspici posset, mirabiles sui excitaturam esse amores*, nonne

1) Vid. Joan. V: 22, 23.

2) Vidd. Rom. XIV: 9, 10. Phil. II: 10. Hebr. I: 6.

Jesum mirabiliter amemus, in quo, de cruce pendente ac dicente, illam vere suspeximus? Verum enim vero, ad summum omnino fastigium escendat Christianorum erga Christum amor necesse est, si *Conservatorem* suum, qualem de cruce pendens verbis se indicavit, contemplantur. Vidimus antea, qualem iis erga homines amorem manifestaverit; quali misericordia duceretur in eum, qui ab Ipso salutem suam unice expetebat; quo studio flagraret, omnes omnino servandi, ita ut vel pro atrocissimis inimicis precibus apud Patrem intercederet. Verbo, apparuit nobis Christus is, a quo solo omnis vera aeternaque salus in nos redundet, quique promptus sit ac paratus ad omnes, qui Ipsum Conservatorem suum amplecti velint, sempiternum beandos. Nonne igitur jure contendimus, summum Ei nostrum amorem deberi? Quodsi enim verum est, quod est verissimum, *amorem parere amorem* ¹⁾, non potest non homo Christianus impensissime Christum diligere, qui ipsum prior tantopere dilexit. Sin vero accuratius in hujus erga Christum amoris naturam inquirimus, patet, illum spectare intimam Christiani cum Christo *conjunctionem*: quam conjunctionem egregie descripsit cl. Pareau ²⁾, ubi inter alia haec monet: „Notandum est, „hunc erga Christum amorem vero nomine esse „amorem dicendum. Non modo studium est obsequendi Ejus praeceptis; hoc sane amoris erga Chri-

1) Cf. J. H. Scholten, *Disquis. de Dei erga hominem amore, principe religionis Christianae loco*, Traj. ad Rh. 1836, p. 136-138.

2) *Init. Instit. Christ. Mor.* § XXXIV. p. 262 sqq.

„stum fructus quidem est; amor vero ipse non est. —
 „Neque modo est eorum, quae Christus olim egit,
 „grata recordatio ad admirationem ejus incitans, quo
 „modo Paulum, Joannem, *Reformatores* colere so-
 „lemus; — illa cum Christi amore juncta quidem
 „esse debet, neque tamen illa sola viventis praesen-
 „tisque Conservatoris amor dici potest. — Veri nomi-
 „nis est amor, quo viventem Christum diligimus.
 „Cujusmodi amori, verissime ita dicto, inest et hoc,
 „quod animus amabilitatis illius documenta identidem
 „persentiat, et hoc, quod voluntate sua amans cupiat
 „cum a sua parte vivere amico eique se vovere, tum
 „simul amici praestantia frui, quam maxime ut sua.
 „Scilicet uti appetitus humani omnes spectant con-
 „junctionem rei expetitae nobiscum efficiendam, ita
 „ille appetitus, qui vero nomine amor dicitur, studium
 „est, non rem aliquam, sed aliquem hominem ipsum,
 „sive personam aliquam ipsam nobiscum intime con-
 „jungendi, ita ut ille totus noster sit, nos illi vivamus
 „toti. Itaque vero amore Christiani et mentem suam
 „suumque animum vovent, consecrant Christo, et
 „Christi mentem voluntatemque vicissim sibi expe-
 „tunt, accipiunt ut suam, in se ipsius spiritum susci-
 „piunt. Christo cogitant, sentiunt, volunt, Christo
 „omnino vivunt; vicissimque illius sententiam, sensa,
 „studia reddunt sua, omnemque illius vitam spiri-
 „tumque faciunt suum.” — Porro cum illo erga Chri-
 „stum amore summam etiam *fiduciam* junctam esse
 debere, ultimis Ejus verbis itidem docemur. Talem
 autem significamus fiduciam, qua *Christianus* firmiter
 sibi persuasum habet, non hominum tantum, sed

suum etiam Conservatorem esse Jesum Christum, a quo *tum* in hac, *tum* in altera post mortem futura vita, omnem veram salutem exspectet. Ad hanc vero fiduciam fovendam egregie nos inducunt novissima Ejus verba. Quid? Num dubitaremus Illum ipsum, qui morti proximus, Paradisi Dominum se praestat, aeternamque largitur beatitudinem, jam ad Dei dextram sedentem, potentiâ gaudere, quem velit, beandi? Num dubitaremus de benevolo Ejus animo, omnes, qui supplices ad Ipsum veniant, aeternâ condonandi vitâ, qui non tantum latroni, ad meliorem mentem converso, eam fuerit largitus, sed illius acquirendae copiam, atrocissimis etiam facere voluerit inimicis, precibus pro iis coram Deo fuis? *Denique*, quod negligi nolo, at verbo tamen tantum moneo, ipsa illa, quae consideramus, Jesu verba summo de Eo atque in Eo nos impleant *gaudio* necesse est; namque in Eo, qui hisce verbis talem animi magnitudinem sanctitatemque manifestavit, qualem admirari non satis possumus, naturae nostrae socium, adeoque naturae nostrae praestantiam suspicimus. — Atque haec quidem dicta sunt de iis animi sensibus, quos erga Christum *Christianum* hominem fovere oporteat ac manifestare.

§ 2.

Quid docent novissima Christi dicta de animi sensibus, quos erga Deum fovere ac manifestare Christianos oporteat?

Novissima Christi dicta non tantum nos admonent de animi sensibus, quos erga Ipsum fovere ac

manifestare nos oportet; verum etiam, quo animo *tum* erga Deum, *tum* erga naturae nostrae socios esse debeamus. Scilicet sublimem Ejus imaginem, qualem ea verba conspiciendam nobis praebent, quum mente cernimus, luce clarius apparet, uti in omni sua vita, ita hic etiam *ἐπογραμὸν* nobis reliquisse Conservatorem, quod imitari nos deceat. Videamus ergo, quid suo Ipse exemplo de cruce dicens nos doceat, de animi sensibus ac voluntatibus, quas hominem Christianum erga *Deum* fovere ac manifestare oporteat. Ac *primum* quidem, egregie Jesu exemplo monemur, quo animo erga Deum esse debeamus, si quando in rebus adversis versemur. Christus enim, in mediis perpeccionibus, quibus majores ne cogitari quidem possunt, quibus insons afficiebatur, et ab iis quidem, quos non nisi beneficiis cumulaverat, nullam emisit vocem querulam, e qua concludi possit, eum non acquievissse in Dei voluntate, qui tot tantisque aerumnis Illum tradere videbatur. Contra vero, ut omnis Ejus agendi ratio, ita et novissima Ejus dicta docent, vere de eo scripsisse Petrum: *παρεδίδου δὲ τῷ κείνοντι δικαίως* 1). Neque tamen ejusmodi animi affectionem imitandam nobis proponit Christus, qua in Dei voluntate ita acquiescamus, ut omnem dolorum sensum reprimamus, omnemque vocem querulam suffocemus. Minime vero! Uti Ipse suis de perpeccionibus queritur, prolata voce lugubri, ita et nobis licet, imo nos decet, quoties aerumnarum fluctibus obruimur, animi sensus, dolores nostros

1) 1 Ep. II: 23b.

significantes, prodere, Jesu exemplum secuti, *Stoicamque* istam virtutem, quae non nisi vana ostentatio dicenda est, aversantes. Ita tamen illos animi sensus manifestare nos oportet, ut coram *Deo* illos effundamus, precibusque ad eum confugiamus, ut a perpeccionibus Ille nos liberet. Preces autem illae, quo animo fundendae sint, luculenter hîc docemur. Fundere eas oportet, summa cum animi fiducia, quam Christus haud obscure significavit, Deum appellans Deum *suum Patremque*. Est vero inconcussa illa fiducia, quam in Deo semper, ac praesertim quidem in rebus adversis, collocare nos docet, cujus exemplum nobis exhibet de cruce loquens Christus, splendidissimum. Profecto, dilucide hîc docemur, non tantum in prosperis rebus Deum *Patris* nomine invocare, sed in gravissimis etiam calamitatibus, imo etiam tum, quum favorem suum Deus nobis denegare videtur, nosque suavissimo hujus favoris sensu destituti sumus; quam certissime nobis persuadentes, Patrem nostrum coelestem his ipsis aerumnis ad majorem sanctitatem ac proin felicitatem nos velle adducere. Patet autem in ejusmodi fiducia fovenda exemplum nobis hîc esse Christum, quae vere ita dici possit; nempe illa tum tantummodo adhiberi a nobis potest, quum aerumnae, quas patimur, non nobismet ipsis, neque nostrae culpae sunt tribuendae; sed, moderante Deo, ab hominibus injuriâ nobis inferuntur. Denique in ipso adeo mortis articulo illam in Deo collocandam esse fiduciam, suo nos Christus docet exemplo. Prouti ille enim moribundus summâ cum fiducia spiritum suum *Patris*

tutelae commendavit, ita et nos, instante morte, oportet, fide Ipsi habita, summa cum fiducia, animum nostrum in Dei manus reponere.

§ 3.

Quid docent novissima Christi dicta de animi sensibus, quos erga naturae suae socios fovere ac manifestare Christianos oporteat?

Restat, ut videamus, quid novissima Jesu dicta nos doceant de animi sensibus, quos erga naturae nostrae socios fovere ac manifestare Christianos oporteat. Quodsi igitur praeclara ea verba denuo recolimus, sponte intelligimus, docere ea nos, quo animo esse debeamus, cum erga eos, qui affinitate nobis juncti sint, tum erga omnes omnino naturae nostrae socios, inimicos aequae atque amicos. Etenim vidimus antea, quam admirabilem in matrem Christus, de cruce pendens, manifestaverit pietatem; in qua igitur fovendâ exercendâque egregium nobis praebuit exemplum. Illius ergo vestigiis insistentes, nos quoque debitum honorem cultumque deferre parentibus oportet; imo vero, si Christum sequi velimus, et ad Illius exemplum nos informare, flagremus tanto pietatis erga parentes studio necesse est, ut nulla re nulloque tempore, ab ea abduci nos patiamur. Christus, de cruce pendens, in eo rerum discrimine versabatur, ut fere *ἀδυνατόν* videretur, matrem cogitare, ne dicam ejus curam gerere. Attamen praeclara eam omnino ratione non cogitabat tantum, verum etiam

ostendebat, quam altâ mente repositam haberet summam erga matrem pietatem, Joannis tutelae eam commendans. Quid? quod Joanni etiam hac ratione consuluit; unde patet, nos, instante morte, amicorum etiam curam gerere debere, quoad ejus fieri possit. Caeterum, ut cum summo Calvino loquamur: 1) „Hinc discimus, quomodo pietas in Deum et in homines colenda sit. Saepe accidit, quum nos aliquo „vocat Deus, ut in diversam partem revocent parentes, uxor, liberi, ut non possimus omnibus pariter „satisfacere. Si homines aequamus Deo, perversa „ratio est. Praeferendum ergo Dei mandatum, praefendus cultus et honor: postea quoad licebit, jus „suum hominibus quoque reddendum. — Incipiendum „a Dei cultu, postea hominibus inferior dandus est „locus. — Sicuti Christus matris curam habet, sed „ex cruce, ad quam vocatus erat Patris decreto.” Sed, quod prae caeteris animadversione est dignum, quam praeclarum, omnique laudatione majus Christus hîc nobis exhibet exemplum amoris erga omnes naturae nostrae socios *tum* amicos, *tum* vero etiam inimicos! Suspeximus antea summam illam *benevolentiam*, qua de cruce pendens latronem supplican-tem est prosecutus; eamque talem agnovimus, non qualis quidem saepius invenitur inter homines, qua quis, aliorum curam gerens, *primo* tamen loco sibi ipse prospicit; non qualis facile miseris, auxilium nostrum implorantibus, praestari a nobis potest, quum ipsi salvi sumus incolumesque, atque in rebus prosperis versa-

1) Ad Joan. XIX: 26, 27.

mur; sed, qualis prodit amorem, se ipsum prorsus abnegantem, qui, quod veri nominis *Christiani* amoris est criterium, *alii servit multo potius, quam ut ipsi serviatur*. Hunc ergo hinc imitandum nobis reliquit Conservator. Itaque, quo tandem modo possumus, omnibus, nostrum auxilium invocantibus, continuo ac benevolo animo est succurrendum. Ab hac benevolentia ac misericordia praestanda nihil umquam nos abducat. Imo vero, tum etiam praestare eam hinc docemur, quum pro ea omnibus, quae nostro commodo aliquatenus inservire possent, valedicere debeamus. Sed fortasse tantummodo cognatis, amicis, iis saltem solis praestanda est illa benevolentia, qui eam haud recusent, sed a nobis flagitent. Minime vero! Christus de cruce pendens pro *inimicis*, iisque Ipsi infensissimis, precibus apud Patrem intercessit, atque adeo praeclearo nobis est exemplo, omnes omnino homines vel nobis infestissimos, benevolentia nos prosequi oportere, et ad condonandum iis esse proclives veramque eorum salutem quaerere. Quo magis autem reputamus, quale *φιλεχθρίας* exemplum hinc nobis reliquerit Christus, ad quod rite celebrandum verba deficiunt, eo magis summa ope niti nos decet, ut Ejus vestigia premamus, et, hac etiam in causa, ad Sospitatoris exemplum nos informemus ¹⁾.

1) Cf. H. G. J. van Doesburgh, *Comment. de φιλεχθρίας* in *Annal. Acad. Gron. a. 1820-1821*. Ad omne autem hoc argumentum praeter laud. *Init. Chr. Mor.* Cl. Pareau, cf. Reinh. *System der Christl. Moral*, Ed. 4. T. II. p. 419-428.

CAPUT II.

*Quid docent novissima Christi dicta de animi
sensibus ac voluntatibus, quas ss. Antistes
fovere debet ac manifestare?*

Vidimus praecedenti Capite, quid ultima Jesu dicta exhibeant de animi sensibus ac voluntatibus, quas omnes singulosque Christianos fovere ac manifestare oporteat; jam vero videndum nobis est, quaenam iisdem praeclaris verbis insint, ad animi sensus voluntatesque respicientia, quibus peculiariter ss. Antistes gaudere debeat; ut aliter dicamus: respondendum nobis est ad quaestionem: quibusnam nominibus Christus de cruce loquens, ss. Antistiti *ὑπογραμμὸν* dicendus sit, quod imitari eum deceat. Poneit igitur haec quaestio, Christum de cruce loquentem dici posse exemplum, ad quod ss. Antistes se componere debeat. Quod summo jure poni, quis est qui non perspiciat. Etenim ut, Ipso docente 1), in publicâ vitâ, ita et in morte exemplum suis Apostolis exhibuit, quod imitarentur. Deinde, divinam Christi imaginem, qualem novissima Ejus dicta informant, mente cernentes, in ea praesertim *hominum Conservatorem* agnoscimus, qui ad mortem usque *totus* in eo erat, ut homines, per peccata miseros, ad veram aeternamque salutem adduceret. Quid autem, nonne

1) Vid. Joan. XIII. 15. — Cf. Car. Aug. Theoph. Keilii Comment. de exemplo Christi recte imitando, in ejus Opusce. Academ. Sect. I. p. 100-135.

ss. Antistitis hoc in primis est munus dulcissimum simul et gravissimum, ut, Deo Christoque faventibus, quam plurimis hominibus dux evadat ad salutem sempiternam? Quodsi ergo ejusmodi convenientia obtineat Christi opus inter, a Patre Ei mandatum, atque ss. Antistitis officia, profecto haud sine causa Conservatorem, de cruce loquentem atque hoc ipso in opere versantem, exemplum dicimus praeclarum, ad quod in suo munere gerendo se informare oportet ss. Antistitem. Sed hisce breviter praemonitis, in exponenda hac causa per partes eamus. Scilicet novissima Jesu dicta nos docent *tum* de principio, quo duci debeat ss. Antistes, *tum* de ratione, quâ gravissimo suo munere fungendum ei sit, *tum* denique de animi sensibus, quos morti proximus fovere ac manifestare cum oporteat.

§ 1.

Principium, quo duci debeat ss. Antistes.

Videamus igitur *primum*, quid laudata Jesu dicta nos doceant de *principio*, quo duci debeat ss. Antistes, in gravissimo suo munere gerendo. Sed quid multis hic opus est verbis? Ex ipsis Ejus vocibus luce clarius patet, ductum Eum fuisse *amore* cum erga Deum, tum erga homines. Hoc principium erat, quo agebatur; hoc tantam in Eo vim et efficacitatem habebat, ut vel vehementissimis corporis animique doloribus se traderet, atque in exsequendo Dei mandato perseveraret, licet querulam istam vocem

emittere cogeretur, turpissimamque mortem subire deberet. Testantur illum erga Deum amorem praeclarae eae voces, quibus Deum *Deum suum* Patremque compellabat, quippe quae arctissimam intimamque significarent necessitudinem, qua cum Deo junctum se sentiret. Testatur etiam hunc amorem gravissima illa vox, quâ peractum esse opus cum mundo communicabat; namque haec vox ostendit, summo repletum fuisse Eum gaudio, quod poculum, a Patre Ipsi datum, bibere potuerit, *γενόμενος ἐπήκοος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ* 1). Testantur denique hunc amorem ea, quae de cruce pendens ad consolandos servandosque peccantes dixit et precatus est; quippe quae eo tenderent, ut cum salute hominum Dei honos proveheretur. Quod ipsum sponte nos ducit ad exponendum verbo de amore, quo Sospitator erga homines erat affectus. Flagrantem hunc amorem suspicimus cum in precibus, quas pro inimicis suis fudit, tum in consolatoria, quam latroni supplici dedit, promissione. Quodsi igitur quaeris, quod duci debeat principio ss. Antistes in gravissimo suo munere gerendo, novissima Christi dicta hoc tibi dabunt responsum: non sacra auri fame, non honoris studio, sed *amore* erga Deum hominesque duci eum oportet. Hoc principium vigeat in Magistro ac Domino. Hoc igitur vigeat quoque in discipulo ac ministro. Tum demum ad Illius exemplum hic se conformabit, atque in gravissimo suo munere gerendo èt Deo placere èt veram hominum salutem pro-

1) Vid. Joan. XVIII. 11. Philipp. II. 8.

vehere poterit. Sed necessitatem hujus principii ad fungendum ss. Antistitis munere hic exponere non possum. Unum hoc monere restat, ultima Christi dicta ejusmodi nobis ante oculos ponere imaginem, ut, quod antea observavimus, non possimus non summo Eum amore prosequi. Itaque hoc etiam amore imbutus sit ss. Antistes necesse est: quo si repletus sit, lubenter quaevis pro Eo faciet et patietur, qui tot tantaque in hominum, in ipsius etiam gratiam fecit et passus est ¹⁾.

1) Cf. Augustinus *de doctrina Christ.* L. IV. C. XXVII. sq. Schott, *die Theorie der Beredsamkeit* caett. T. I. p. 421 sq. ed. 2. Heringa, *Kerkel. Raadv.* IV: 1. p. 170 sq. — Praeclare et acute pro suo more Cl. Harms in *Pastoral. theol.* I. p. 6: »Man unterscheidet,“ inquit, »zwischen dem Wort der Wahrheit, und zwischen der Wahrheit des Wortes, und begehrt dieses, mit Unwillen von dem, der nun jenes hat, sich wewendend, sich entfernt haltend unter dem Spitz- und Witzwort: Unser Prediger ist freylich rechtgläubig, aber schwerlich ist er recht gläubig;“ et p. 13: »Sey der Prediger ein Christ, ein Christ innerlich, so wird er es schon in seinem amtlichen Thun und Lassen zu treffen wissen, und umkehrt, wenn es ihm in diesem Punkte fehlt, so wird er bey allen Pastoralregeln das Rechte doch nicht treffen,“ caett. Succurrunt hic etiam egregia Tholuckii verba, quae habentur in: *Predigten über Hauptst. d. Chr. Gläub. u. Lebens.* Neue Ausgabe, B. III. p. 79. »Es kommt,“ inquit, »nur darauf an: Was hat mich in das Predigtamt gerufen? Das Fleisch und die Aussichten des Fleisches von aussen, oder der Geist Gottes von innen? Die Stimme, die zu Paulus rief: »Es wird dir schwer werden, wider den Stachel auszuschiessen“ muss ja in gewissen Sinne jedweden rechten Prediger des göttlichen Wortes berufen. Bin ich nun dess gewiss, dass sein Geist von innen mich berufen hat, so bin ich auch fröhlich in meiner Schwachheit, denn in meinem Amte selber habe ich das Siegel, dass seine Kraft in dem Schwachen mächtig seyn wird.“

Ratio, quâ fungi suo munere oportet ss. Antistitem.

Quicumque Christum amat, ad Ejus etiam exemplum sese informare studet. Quod cum ita sit, sponte ducimur ad quaestionem, quid ultima Jesu verba nos doceant de *ratione*, quâ fungi suo munere oporteat ss. Antistitem. Sunt autem haec. *Primum* luculenter ex iis apparet, debere cum *Evangelium* hominibus annuntiare. *Evangelium* dico; Christus autem de cruce loquens aperte docet, qualis laeta annuntiatio sit intelligenda. Consolatoriâ enim suâ voce ad latronem factâ haud obscure indicat, intelligendam esse laetissimam illam promissionem omnium peccatorum remissionis, beataeque post mortem futurae vitae, τοῖς ἀμαρτωλοῖς annunciandam. Porro verbis, quibus latronem supplicem consolatur, dilucide se ipsum indicat, hujus Evangelii meditullium ac fundamentum. Quid, quod eandem hîc Christus salutis viam ponit, quam Paulus Apostolus describit, quum 1): Τῇ χάριτι, inquit, ἐστε σεσωσμένοι διὰ τῆς πίστεως· καὶ τοῦτο οὐκ ἐξ ὑμῶν, θεοῦ τὸ δῶρον· οὐκ ἐξ ἔργων, ἵνα μὴ τις καυχῆσθαι. Hoc ergo Evangelium, hanc salutis viam indicandam atque exponendam esse ss. Antistiti apparet. Quibusnam vero? Num huic illive, quem ipse dignum judicet, qui audiat tale Evangelium? Num iis tantummodo, qui a foedissimis peccatis immunes se servarint? Minime vero! *Omnibus* omnino

1) Eph. II: 8.

hominibus annuntiandum illud est: iis quoque, imo iis potissimum, qui longissime a pietatis via aberraverint, ut ad seriam poenitentiam se duci patiantur; nec dubitare debet affirmare, hos etiam, si peccata vere dolentes ad Deum Christumque confugerint, quantumvis magna sit eorum culpa, delictorum condonatione aeternaque vitâ certissime fruituros esse. Docuit hoc ipse Christus suo exemplo, publice olim vivens. Docuit praeclara omnino ratione, de cruce ad latronem verba faciens. Etenim quam humanissime et benignissime ei respondet. Non requirit amplio-rem etiam peccatorum confessionem, nec dolentem ejus animum magis etiam deprimit, ut peccatorum dolor ad summum escendat fastigium, antequam eum consolatur, ac conturbatum ejus animum tranquillum reddit; sed *continuo* de peccatorum remissione beatâque vitâ mox obtinendâ certio-rem eum facit: unde discere omnino debet ss. Antistes, prorsus rejiciendam esse eorum agendi rationem, qui animum peccantis contritum, magis etiam deprimere soleant, aut prima in homine verae poenitentiae initia negligant. Contra, ubi vel minima verae poenitentiae fideique vestigia animadvertit ss. Antistes, ad Christi exemplum, ea fovere et excitare, animumque demissum promissione peccatorum veniae et futurae beatitudinis, quam primum consolari atque erigere debet. Hujus autem rei animadversio tum in primis usu venit, cum, quod saepe accidit, ss. Antistes vocatur ad hominem, qui antea peccato erat deditus, nullumve verae poenitentiae ac fidei fructum dederat, sed jam morti proximus, peccata sua se dolere con-

fitetur, et Dei Christique gratiam invocat. Nonne
 e Christi exemplo omnino discere hic potest ss.
 Antistes, quomodo cum istiusmodi homine agendum?
 Non est quod dicamus, primum quidem, quoad ejus
 fieri possit, inquirendum esse in naturam poeniten-
 tiae, quam ille profitetur. Nam, si luce clarius ap-
 paret, dolorem, quem de peccatis suis manifestat
 sentitque, tantummodo profluere e divinarum poe-
 narum metu, absit profecto ut ss. Antistes, Dei
 Christique nomine, firmissimâ vitae beatæ post
 mortem futuræ spe eum consoletur. Quod si vero
 satis pateat, quoad illud ab homine cognosci potest,
 sinceram ei inesse poenitentiam fideique, quamvis
 parvæ, initia, ss. Antistes ex Christi exemplo discat
 necesse est, non tantum dicere, sed oportere eum, ut
 istiusmodi hominem læta peccatorum remissionis et
 futuræ beatitudinis exspectatione erigat ac console-
 tur ¹⁾. Sed alia etiam ss. Antistitem docet de cruce
 loquens Christus. Sicut enim Ille Ipse, uti et
 Evangelium, quod annuntiabat, a plerisque id temporis
 hominibus rejiciebatur, ita et nostris temporibus ss.
 Antistes, salutisque via, quam hominibus indicat atque
 exponit, bene multis πρόσκομμα est et σκάνδαλον.
 Annuntianti ei Evangelium resistunt sæpe haud pauci;
 imo nonnumquam infesto erga eum sunt animo. Quod
 si obtinet, quid quaeso facere oportet ss. Antistitem?
 Ad Christi exemplum non irâ exardescere, neque
 vehementer in illos invehi debet, sed eorum misereri,
 sed benevolentia eos prosequi, sed precari pro iis

¹⁾ Cf. C. Broers, *Handb. voor jonge Predd.*, p. 131-135.

eum oportet. — Porro, si pugnandum ei est cum hujus vitae calamitatibus, aut cum iis difficultatibus, quae tot tantaeque muneri suo sunt propriae, ex Christi exemplo, pro se ipso quoque precantis, discere potest, ad Deum precibus confugiendum esse. Quod si faciat ss. Antistes, summa quoque cum fiducia in munere suo gerendo versabitur, deque cunctis, quae ei objiciantur, difficultatibus victoriam tum etiam reportabit, quum iis succumbere videatur. — Tandem, quod non ultimo memorandum est loco, ss. Antistes in Christo de cruce loquente animadvertere debet, exemplo etiam suo multum omnino se posse conferre ad muneris sui finem attingendum, ut plurimis ad salutem aeternam dux evadat. Quid? nonne recte sumitur, magnam omnino vim in latrone, ad meliorem mentem converso, habuisse ipsam illam divinam Christi de cruce pendentis imaginem, quae nulla non virtute lucens, conspicienda ei praebebatur? Profecto! et hujus etiam contemplatio eo valuit, ut ad poenitentiam et fidem adduceretur. Ita ergo ss. Antistitem quoque decet, ut suo ipse exemplo ostendat, quam vim atque efficacitatem habeat Evangelium, quod commendat, in conformandis hominum animis. In primis hoc modo, favente summo Numine, quam plurimos ad veram pietatem fidemque Deo Christoque habendam est adducturus. Contra vero, nisi ipse exemplum praebeat fidei virtutisque Christianae, utcumque vel omnium applausu, suum munus gerat, tota ejus Evangelii annuntiatio regni coelestis commodis nocebit magis, quam inserviet. Denique fidelis sit in omnibus ss. Antistes Dei minister, cunctaque gra-

vissimi sui muneris officia praestare studeat. Hoc etiam ex Christi de cruce loquentis exemplo discat. Perfecerat Ille opus, a Patre Ei peragendum datum. Hinc potuit exclamare: *Τετέλεσται*, suumque spiritum, plenâ cum animi fiduciâ, Patris curae committere. Hoc sibi exemplum continue ante oculos ponere debet ss. Antistes, summâque ope niti, ut in dies similior ei evadat. Fateor, numquam illud assequetur; sed quo magis fidei atque amoris vinculo cum Christo est conjunctus, eo magis etiam ad Illius imaginem conformabitur; atque sic continget, ut, muneris vitaeque fine appropinquante, ad peractum opus respiciens, pro suo scilicet modulo, cum Conservatore suo ac Domino possit exclamare: *Τετέλεσται!*

§ 3.

Animi sensus, quos ss. Antistitem, morti proximum, fovere ac manifestare oportet.

Restat ut verbo moneamus de animi sensibus, quos ss. Antistitem, quum mortem instare sentit, fovere ac manifestare oportet. Est tamen observandum, nos minime de omnibus animi sensibus, quibus morti proximus gaudere debet, hîc exponere posse. Quaeritur tantummodo, quid ex ultimis Jesu dictis effici possit, ad hanc causam pertinens: quam paucis hisce verbis complecti licet, quoniam nonnulla, huc etiam spectantia, jam antea exponere debuimus. Itaque ut Christus, ita et ss. Antistes, morti proximus, omnem suam fiduciam in Deo reponat, suaeque in-

digentiae convenienter ad Eum confugiat. Ut Ille, ita et hic loquatur, quoad ejus fieri possit, ut alios consoletur atque emendet. Ut Ille, ita et hic omnibus, ipsum videntibus et audientibus, palam faciat, quantum fides, Deo habita, vitaeque bene peractae recordatio conferant ad animi tranquillitatem, in ipso mortis articulo conservandam. Denique, ut Ille, ita et hic, licet suae sibi tenuitatis culpaque sit conscius, at fide tamen optimo suo fidelissimoque Conservatori habitâ, moribundus peractum esse suum opus testetur, suumque spiritum Patris sui curae commendet 1). — Faxit Deus, Pater noster clementissimus, atque his precibus qualicumque meae disputationi finem impono, ut èt caeteri omnes Antistites, èt vero etiam ipse ego, peracto nostro opere, in vitae fine, ad hominum nostrique Sospitatoris exemplum, exclamare possimus: *Τετέλεσται· Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παραθήσομαι τὸ πνεῦμά μου!*

1) Cf. Broers l. l. p. 221-223.

QUESTIONES

I. De esset maxime Novi Testamenti, primum
Theologicæ doctrinæ constituent fontem.

II.

In librorum sacrorum interpretatione a Critica est
indispensabile.

III.

Epistolæ Pauli ad Ephesios authenticam datamur.

IV.

Mori sententiam de doctrinæ sensu et signifi-
canti in interpretando, Cf. Henrica, Opp. Exeg.
et Alex. p. 376 app. recte rejicit.

V.

Psalmus XXII Messiam spectat.

VI.

Septem tantummodo Christus de cruce pendens,
emissæ voces contentum, et eo quidem ordine,
gram Dissert. p. 84, indicavimus.

VII.

Authenticæ sunt septem illæ voces.

QUAESTIONES.

I.

Libri sacri, maxime Novi Foederis, primum Theologiae dogmaticae constituunt fontem.

II.

In librorum sacrorum interpretatione a Critica est incipiendum.

III.

Epistolae Pauli ad Ephesios authenticam defendimus.

IV.

Mori sententiam de discrimine sensus et significationis in interpretando, Cl. Heringa, *Opp. Eaeget. et Herm.* p. 376 sqq. recte rejecit.

V.

Psalmus XXII Messiam spectat.

VI.

Septem tantummodo Christus de cruce pendens, emisisse voces contendimus, et eo quidem ordine, quem *Dissert.* p. 84, indicavimus.

VII.

Authenticae sunt septem illae voces.

VIII.

Apostolis, Evangelium annuntiantibus, non humana tantum, sed divina etiam tribuenda est auctoritas.

IX.

Gravissimum in Apologetica est argumentum, e testimonio Spiritus sancti ductum, at primum tamen locum minime ei assignamus.

X.

Ea est Christi imago, ab Evangelistis descripta, ut neque ab iis, neque a Christianis primaevis fingi potuerit.

XI.

Nulla adhuc condita est *Christologia*, qua divinae atque humanae naturae, in Christo conspicuae, conjunctio, explicata sit ratione, et sacri Codicis doctrinae, et verae philosophiae enunciatis consentanea.

XII.

Laudanda in eo videtur Ecclesia Reformata, quod rejecto tum *Nestorianismo*, tum *Eutychianismo*, utriusque naturae in Christo conjunctionem non ulterius studuerit explicare.

XIII.

Rejiciendus est et *Docetismus* et *Elbjonismus*.

XIV.

Appellationes τοῦ υἱοῦ τοῦ θεοῦ atque τοῦ Χριστοῦ nequaquam ἰσοδυναμοῦντες sunt habendae.

XV.

Gravissimus de officiis locus minime est negligendus in *Theologia morali*.

XVI.

In annunciando Evangelio ss. Antistitem uti oportet oratione populari.

XVII.

Recte Schleierm. *der Chr. Glaube*, caett. II. § 138 p. 417. „Die Kindertaufe“ inquit, „ist nur „eine vollständige Taufe, wenn man das nach vollendeten Unterricht hinzukommende Glaubensbekenntniss als den letzten dazu noch gehörigen Act „anzieht.“

XVIII.

Socratica interrogandi methodus non semper adhiberi potest in institutione doctrinae Christianae Catechetica.

XIX.

Privata admonitio, paulo ante sacrae Coenae celebrationem facta, haud uno nomine prodesse potest, modo recte instituat.

XX.

Oratores sacri, ad concionem verba facientes, distinguere debent inter Christianos vere ita dicendos, atque eos, qui hoc tantum nomine dicuntur.

XXI.

XXII.

XXIII.

EMENDANDA.

Pag.	lin.	5 Christi	leg. Christo
—	6	— 17, 18 ζλι	— ζλι
—	8	— 15 διασπίραν	— διασποράν
—	9	— 12 ἀνειδίσας	— ἀνειδισας
—	15	— 12 soluta	— solutum
—	23	— 1 Patre	— a Patre
—	24	— 5 interpretur	— interpretetur
—	26	— 18 πεπειραμένον	— πεπειρασμένον
—	43	— 13 psychologicium	— psychologicum
—	57	— 10 Ειστήκειςαν	— Ειστήκειςαν
—	63	— 30 Quar	— Quare

